

**ВПЛИВ ІДЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА (1767–1835)
НА МОВНУ ОСВІТУ В УКРАЇНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

монографія

УДК 37(430)(092)+811(07)
ББК 74.03(4Нім)-8+81.432.4-9
К 82

Рекомендовано до друку вченою радою Уманського державного університету імені Павла Тичини (протокол № 3 від 27 жовтня 2015 року)

Рецензенти:

Огієнко О. І. доктор педагогічних наук, професор (Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України);

Боднарчук Т. В. кандидат педагогічних наук (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

К 82 Кришко А. Ю. Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) на мовну освіту в Україні ХІХ – початку ХХ століття : монографія / А. Ю. Кришко., Н. М. Бріт. – Умань : ФПО Жовтий О. О., 2015. – 179 с.

Кришко Анна Юріївна, Бріт Надія Михайлівна
Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835)
на мовну освіту в Україні ХІХ – початку ХХ століття
монографія

У монографії виявлено педагогічні та лінгвофілософські ідеї В. фон Гумбольдта, які мали продовження в українському мовознавстві та педагогіці ХІХ – початку ХХ ст., та розкрито особливості їх впливу на відродження національних інтенцій і розвиток української мови та мовної освіти.; з'ясовано засади філософії освіти й антропоцентричної концепції мови В. фон Гумбольдта; уточнено зміст гумбольдтівської концепції дослідницького університету; охарактеризовано шляхи розвитку порівняльно-історичного методу в мовознавстві ХІХ – початку ХХ ст. й основні напрями гумбольдтіанства.

Для науковців, викладачів та магістрантів вищих навчальних закладів.

УДК 37(430)(092)+811(07)
ББК 74.03(4Нім)-8+81.432.4-9
© Кришко А.Ю, Бріт Н.М.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛ З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ	6
1.1. Історіографічний аналіз проблеми впливу ідей В. фон Гумбольдта на вітчизняну мовну освіту XIX – початку XX ст.....	6
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКІ Й ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА	21
2.1. Формування світогляду В. фон Гумбольдта, його науково-філософських і політико-реформаторських поглядів.....	21
2.2. Філософія освіти В. фон Гумбольдта та її світоглядні засади.....	29
2.3. Концепція дослідницького університету німецького мислителя.....	43
2.4. Гумбольдтівська антропоцентрична концепція мови.....	54
РОЗДІЛ 3. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИХ І ПЕДАГОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ТА ЇХ ВІДГУК У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І МОВНОЇ ОСВІТИ	63
3.1. Мовознавчі погляди В. фон Гумбольдта в гумбольдтіанстві.....	63
3.2. Відгук концепцій В. фон Гумбольдта у філософії мови та педагогічній діяльності Олександра Потебні.....	79
3.3. Вплив ідей В. фон Гумбольдта на відродження національних інтенцій розвитку української мови і мовної освіти в Галичині та Наддніпрянщині XIX – початку XX століття	102
ВИСНОВКИ	137
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	142
ДОДАТКИ	173

ПЕРЕДМОВА

Сучасні процеси світової інтеграції, позначені девальвацією традиційних національних цінностей, зумовлюють потребу наукового обґрунтування дидактичної й виховної значущості рідної мови як форми існування і вияву національної та особистісної самосвідомості людини.

Улітку 2013 року виповнилося 150 років з часу підписання Валуєвського циркуляра, що надавав чинності асимілятивній політиці і мав конкретне спрямування – вилучити українську мову з освітньої і релігійно-духовної сфери буття народу. Тогочасні вітчизняні мовознавці та педагоги, спираючись на концепцію мови видатного представника європейської культури Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) як інтелектуально-духовного енергетичного потенціалу народу, обґрунтовують з наукової точки зору виховне і дидактичне значення рідної мови й доводять, що її усунення з навчально-виховної галузі призведе до тотального занепаду нації. Ще на початку XIX ст. німецький учений утвердив думку про безумовну цінність кожної мови.

Питання мовної освіти – питання існування нації. Уже на межі XIX–XX ст., засвоївши лінгвофілософські ідеї Вільгельма фон Гумбольдта, українські науковці довели, що рідна мова як інструмент світогляду має стати аксіальною в системі освіти, бо саме від стану мовної освіти залежить не тільки інтелектуально-духовний і культурний розвиток нації, а й економічний рівень життя держави.

Вочевидь, при створенні нових законодавчих моделей слід, по-перше, враховувати не тільки досвід суспільних наук, правознавства й соціології, а насамперед мовознавства і педагогіки; по-друге, необхідно звернутися не лише до сучасної практики європейських країн і європейської науки, але і, з одного боку, до історичного досвіду створення європейської системи освіти, передусім німецької з гумбольдтівською моделлю класичного університету, з другого – до історичного досвіду вітчизняної науки й педагогіки, практики засвоєння й інтерпретації українською мовною освітою європейських ідей.

Обрана нами тема дослідження зумовлена кількома магістральними напрямами наукових досліджень як у галузі педагогіки, так і в галузі мовознавства. По-перше, це розвідки, пов'язані з аналізом лінгвофілософських ідей В. фон Гумбольдта та їхнім розвитком у таких напрямах, як гумбольдтіанство і неогумбольдтіанство (А. Гулига [69; 71], І. Глухоман [60], В. Даниленко [91], В. Звегінцев [117; 118], С. Кацнельсон [137], Л. Круглова [156], В. Панченко [216], О. Радченко [254], Г. Рамішвілі [256; 257], та ін.); по-друге, це праці, в яких розглядається соціологічний і державотворчий аспект діяльності німецького мислителя і з'ясовується його концепція класичного університету (А. Андреев [4; 5], С. Біленький [23],

О. Варениця [39], Д. Герцюк [58], Т. Кочеткова [153], В. Кравченко [154], О. Огієнко [206; 207], Н. Рагозін [251], Д. Сталюнас [284], М. Фурман [315], А. Ястребцева [346] та ін.); по-третє, це праці, в яких порушується питання рецепції ідейної спадщини В. фон Гумбольдта українськими філологами О. Потебнею, П. Житецьким і Д. Овсянико-Куликовським (Ф. Бацевич [15; 16], М. Безлепкин [19; 20], І. Білодід [25], В. Виноградов [44], Л. Грицик [68], М. Гусельцева [87], І. Зірко [120], Т. Івасишина [127], М. Ісаєва [129], Т. Кияк [141], І. Савченко [271], І. Франко [309], В. Франчук [313], та ін.); по-четверте, це блок досліджень, де піднімаються проблеми становлення мовної освіти на теренах Галичини і Наддніпрянщини та формування україністики як науки (С. Бевзенко [17], В. Глущенко [61], М. Ломацький [181], О. Лотоцький [182], Ф. Савченко [271], Л. Шологон [335] та ін.); по-п'яте, це сучасні праці, в яких розглядаються проблеми мовної освіти (О. Білецький [24], Н. Бріт [34], Т. Боднарчук [31; 32], М. Жовтобрюх [113], Л. Мамчур [187] та ін.).

Актуальність теми дослідження зумовлена: потребою наукового вмотивування педагогічної цінності рідної мови, що пов'язано з девальвацією національних цінностей у контексті сучасних процесів глобалізації; вимогою при створенні нових мовних та освітніх законодавчих моделей з'ясувати на ґрунті лінгвістичних законів статус української мови в умовах білінгвізму; необхідністю вивчення та засвоєння історичної практики реформ, проведених В. фон Гумбольдтом у галузі освіти, що мали націо- й державотворчий характер; необхідністю дослідження й осмислення внеску українських науковців і педагогів у розвиток української мови й освіти в ХІХ – на початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 1 АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛ З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографічний аналіз проблеми впливу ідей Вільгельма фон Гумбольдта на вітчизняну мовну освіту XIX – початку XX століття

Одним з найвидатніших представників європейської культури кінця XVIII – початку XIX ст. Вільгельм фон Гумбольдт завдяки величезному інтелектуально-культурному потенціалу й різноспрямованості дослідницьких і практичних інтересів спромігся генерувати значну кількість основоположних ідей у сфері державотворення, освіти, педагогіки, культурології та філології, які становлять цілісну філософську систему поглядів. Ця система ґрунтується на антропоцентричній концепції мови, в основі якої лежить думка про єдність «духу народу», його мови і культури. Філософська антропологія В. фон Гумбольдта справила великий вплив на розвиток освіти й науки в країнах Європи та на становлення мовознавства як самостійної наукової галузі.

В. фон Гумбольдт належить до плеяди мислителів-гуманістів межі XVIII – XIX ст., які в рамках філософської концепції співпричетності, усупереч картезіансько-кантіанській суб'єкт-об'єктній дихотомії, відстоювали цілісний погляд на світ і розглядали людський розум як інструмент саморозкриття світу. Неогуманістичні ідеї німецьких мислителів Йоганна Готфріда Гердера, Йоганна Вольфганга Гете й Вільгельма фон Гумбольдта ще на початку XX ст. утримували свої позиції у сфері філософії освіти, філософії науки, філософії мови, філософії мистецтва, філософії історії, філософії культури і протистояли їм тотальній дегуманізації під впливом концепцій інших німецьких мислителів XIX ст. Фрідріха Ніцше і Карла Маркса.

Перед нами стоїть завдання, по-перше, розглянути великий масив науково-дослідницької літератури, пов'язаної з різноплановою діяльністю В. фон Гумбольдта. У широкому спектрі наукових робіт, присвячених творчості німецького мислителя, ми спробуємо виокремити кілька магістральних напрямів досліджень і зробити їх огляд. По-друге, маємо проаналізувати ту наукову літературу, яка висвітлювала питання розвитку української мови і становище мовної освіти у складних умовах політичного роз'єднання Західної і Східної України у XIX – на початку XX ст.

Незначним за обсягом, проте достатньо ґрунтовним за змістом, є науковий доробок, пов'язаний з дослідженням філософії мови В. фон Гумбольдта, її культурологічних і антропологічних засад. А. Гулига

[69; 70], Г. Рамішвілі [257], В. Звегінцев [117; 118], Л. Круглова [156], І. Глухоман [60], В. Панченко [216], Ю. Солонін і А.-К. Забуліоніте [282] інтерпретують погляди німецького мислителя як цілісну культурофілософську систему. А. Гулига і Л. Круглова досліджують ідеї В. фон Гумбольдта в аспекті антропологічного принципу [69; 70; 156]. І. Глухоман розглядає лінгвофілософську концепцію В. фон Гумбольдта в аспекті переосмислення кантівських антиномій [60]. Першою на діалектичний потенціал антиномій, які в діалектичному світі В. фон Гумбольдта характеризують «природу мови, її сутність» [234, с. 93], вказала В. Постовалова. Інша російська дослідниця В. Панченко з'ясовує культурно-антропологічне підґрунтя гумбольдтівської філософії мови [217].

В. Звегінцев описує концепцію мови В. фон Гумбольдта в загальних рисах, роблячи особливий акцент на її цілісному та антропоцентричному характері [118].

Теоретичній концепції В. фон Гумбольдта присвячує серію праць грузинський дослідник В. Рамішвілі. Сумарне викладення його поглядів подано в передмові до «Вибраних праць з мовознавства» Вільгельма фон Гумбольдта. Окреслюючи основні теоретичні положення, закладені німецьким ученим в основу мовознавства як самостійної наукової галузі, Г. Рамішвілі зазначає, що нові співвідношення між порівняльним мовознавством, соціологією мови та філософською теорією істини, відкриті В. фон Гумбольдтом, можуть виявитися вельми плідними з погляду осмислення основ науки про людину [256, с. 17]. Як на одній з головних теоретичних засад гумбольдтівської антропоцентричної філософії мови науковець наголошує, що мова є не продуктом діяльності, а самою діяльністю, мова – енергейя, а не ергон. Такий поворот думки німецького мислителя, за словами Г. Рамішвілі, «повністю відновлює рівновагу між мовою та мисленням, порушену як у філософії, так і в теоретичній лінгвістиці» [257, с. 317].

Аналізуючи погляди мислителя в контексті німецької ідеалістичної філософії, А. Гулига з'ясовує, що в загальнофілософському плані вчення В. фон Гумбольдта про мову збагатило ідею активності пізнання, а його історичний погляд на мову не тільки привів до теорії історії, а й порушив питання про обмеженість ідеалістичного підходу в цій галузі знання, адже причини світових подій, на його думку, перебувають у трьох площинах – природі речей, свободі людини і волі випадку [70, с. 350–355]. А. Гулига доводить, що, творчо ввібравши дух філософії Іммануїла Канта, Гумбольдт створив цілком оригінальне філософське вчення, провідне місце в якому посідає проблема людини [71, с. 7].

Своє дослідження В. Панченко присвячує аналізу теоретичних розробок В. фон Гумбольдта у сфері культурно-антропологічного підходу у вивченні філософії мови. Особливість культурософської концепції

німецького вченого дослідника вбачає в тому, що, розглядаючи мову як феномен культури, В. фон Гумбольдт обумовлює її генетико-енергійним чинником, а також в індивідуальному й ідеальному розумінні антропоморфного світу мови як живого феномену на противагу винятково емпіричному і логічному його розумінню [217].

Зазначимо, що, незважаючи на доволі плідну роботу в цьому напрямі, культурно-антропологічний аспект у вивченні філософії мови В. фон Гумбольдта, а також проблема формування і змісту пов'язаних з цим аспектом концепцій на сьогодні залишаються недостатньо розробленими.

Лінгвофілософські ідеї В. фон Гумбольдта намагалися осмислити й реалізувати в таких напрямках, як гумбольдтіанство і неогумбольдтіанство, що сформувалися в руслі культурно-антропологічної концепції мови німецького мовознавця. У працях видатних мислителів ХІХ – ХХ ст., які представляють різні відгалуження наукового знання, зокрема таких, як Л. Вайсгербер [38], В. Вундт [50], Е. Кассіерер [136], О. Потебня [237; 239; 241; 244;], Г. Шпет [336], Г. Штейнталь [337] та ін., відтворено антропологічний підхід до мови. Цими представниками європейської думки мова розглядається у тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини, її культурним життям.

Зазначимо, що філософська антропологія і лінгвістика другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка являє собою своєрідну «проміжну ланку» між початковими ідеями В. фон Гумбольдта й сучасним неогумбольдтіанством, на теренах слов'янського наукового простору вивчена недостатньо. Дослідження ідейної спадщини мислителів цього напрямку часто обмежується галузями порівняльної лінгвістики, філології та антропології.

В оглядах розвитку теоретичних ідей і конкретних лінгвістичних досліджень, пов'язаних з історією мовознавства, В. фон Гумбольдт і його послідовники представлені недостатньо ґрунтовно. У цьому відношенні окремий інтерес становить огляд лінгвістичних теорій латиського професора Я. Лоя, який наукову спадщина німецького мислителя в галузі мови розглядає як діяльність засновника загального теоретичного мовознавства. На відміну від А. Сеше, котрий стверджує, що, незважаючи на свою значущість, праці В. фон Гумбольдта, який намагався відійти від вивчення окремих мов і зайнятися мовою як такою, її загальними законами, не мали помітного впливу на розвиток теоретичної лінгвістики [275, с. 42], Я. Лоя переконаний: «За винятком Боппа і Соссюра, важко знайти мовознавця, який би міг дорівнювати Гумбольдтові за глибиною та силою впливу на весь наступний розвиток науки про мову» [183, с. 52]. Дослідник доводить, що від В. фон Гумбольдта йдуть лінії ідейного впливу в різних напрямках: Г. Штейнталь, А. Шлейхер, К. Фосслер, А. Потт, Г. Курціус, В. Вітні, Б. Кроче, Д. Овсяніко-Куликовський, І. Бодуен де Куртене, О. Потебня та ін. Внесок усіх цих послідовників В. фон

Гумбольдта в розвиток мовознавства Я. Лоя розглядає у своєму дослідженні.

Відомий радянський лінгвіст С. Кацнельсон розвиток ідей В. фон Гумбольдта висвітлює під кутом зору його змістовно-типологічної концепції у зв'язку з поняттям «універсальна граматика». Учений наголошує, що в середовищі мовознавців В. фон Гумбольдта знають не стільки через співвідношення універсального й індивідуального в змістовній частині мовних форм, скільки завдяки поняттю «внутрішньої форми мови». Адже гумбольдтіанська традиція в мовознавстві сприйняла поняття «внутрішньої форми мови» і зробила його підґрунтям своєї теорії. Найближчий послідовник В. фон Гумбольдта Г. Штейнталь систематизував розрізнені ідеї свого вчителя і, звільнивши його доктрину від універсального компонента, запозичив з неї лише ідіоетнічну частину, тобто вчення про «внутрішню форму мови» [137, с. 128].

Ґрунтовним досвідом аналітичного опису неогумбольдтіанського мовознавства є монографія О. Радченка «Мова як світоутворення. Лінгвофілософська концепція неогумбольдтіанства» [254]. У цій праці схарактеризовано основні положення неогумбольдтіанської філософії, соціології та психології мови, які набули найбільш глибокого розвитку у працях Л. Вайсгербера та його учнів. О. Радченко здійснює насамперед історіографічний огляд неогумбольдтіанства. Основна частина дослідження присвячена аналізу феномену рідної мови в концептуальній системі неогумбольдтіанства. В окремих параграфах автор розглянув концепції рідної мови представників німецького мовознавства ХІХ ст.: Й. Гердера, В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, В. Вундта, Ф. Маутнера, К. Фосслера, Е. Кассіра, Е. Сепіра; а також прибічників ідей В. фон Гумбольдта в Росії – П. Житецького, П. Білярського, С. Шевирева, В. Соловійова, А. Буділовича, І. Бодуена де Куртене, О. Потебні, А. Белого, В. Стоюніна. В інших своїх працях О. Радченко продовжує висвітлювати різні аспекти, пов'язані з цією лінгвістичною течією. Насамперед, це стаття про генезу поняття «мовна картина світу» у німецькій філософії мови, яке бере свій початок від теорії Гумбольдта [253], а також передмова до другого видання ґрунтовної праці засновника європейського неогумбольдтіанства Л. Вайсгербера «Рідна мова і формування духу». У цій вступній статті «Апостол рідної мови» [252] О. Радченко, відштовхуючись від поняття франко-німецького білінгвізму, в умовах якого формувалась особистість Л. Вайсгербера, показує етапи становлення і розкриває зміст концепції німецького родоначальника неогумбольдтіанства.

У зв'язку з цим неможливо обійти увагою той факт, що вже в 1950-ті рр. до лінгвістичної теорії Л. Вайсгербера, яка представляє європейську лінію неогумбольдтіанства, та лінгвістичного концептуалізму Е. Сепіра й етнолінгвістики Б. Уорфа, як американського відгалуження

неогумбольдтіанства, звертається радянська вчена, мовознавець М. Гухман [88; 89]. Попри упереджений підхід до ідей В. фон Гумбольдта як філософського ідеалізму та розгляду західних лінгвістичних теорій з позиції марксистської матеріалістичної критики буржуазного мовознавства, загалом М. Гухман намагається створити більш-менш об'єктивну картину появи і розвитку двох ліній неогумбольдтіанства – європейської та американської, що в підході до мови як об'єкта наукового аналізу виявили тенденцію «вивчення мови в її зв'язках з усією культурою певного народу, з переважною увагою до аналізу «змістовного чи поняттєвого боку мови», заснованої «на ідеалістичних філософських концепціях» [88, с. 123]. З критикою концепції Л. Вайсгербера виступали й інші радянські вчені Г. Колшанський і В. Павлов [146; 215].

Розвитку ідей В. фон Гумбольдта в неогумбольдтіанстві присвячено монографію В. Даниленка [91]. Цей дослідник зосереджується на кількох проблемах, пов'язаних з актуалізацією лінгвофілософських концепцій В. фон Гумбольдта в мовознавстві. Зокрема, це питання гумбольдтівського генетичного визначення мови та подальшого розвитку поняття синхронії та діахронії в мовознавчій теорії та практиці [93], а також питання універсалізму, на яке свого часу особливу увагу звернув Е. Кассіерер, та ідіотнізму в концепції В. фон Гумбольдта і їх подальший розвиток у науці [94]. Окрім цього, В. Даниленко розглядає питання етнічності мовного змісту в працях В. фон Гумбольдта, Л. Вайсгербера, Е. Кассієра, Б. Уорфа у зв'язку з поняттям «мовна картина світу» [94; 95].

Вплив філософії мови В. фон Гумбольдта на філософсько-антропологічні доктрини Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, Е. Кассієра досліджує Є. Романенко. Він здійснює ретельний порівняльний аналіз проміжної ланки між гумбольдтіанством і неогумбольдтіанством, розглядаючи історичний розвиток цієї течії на тлі німецької думки XIX – XX ст. [259; 260].

В оглядових працях історіографічного характеру внесок В. фон Гумбольдта в розвиток мовознавчої думки представлений неоднаково як за обсягом, так і за змістом. Для прикладу розглянемо кілька праць загального характеру з історії лінгвістичних учень.

Ф. Березін, розглядаючи лінгвістичну концепцію В. фон Гумбольдта в історичному контексті мовознавства, виявляє увагу до її філософського підґрунтя, зокрема ідеалізму І. Канта і Ф. Шеллінга. Науковець стверджує, що «суперечливі властивості мови В. фон Гумбольдт намагався сформулювати у вигляді антиномій, в існуванні яких він вбачав діалектику мови», проте «під впливом трансцендентного ідеалізму Шеллінга він прагне вирішити антиномії не визнанням діалектики мови, а зверненням до містичної категорії «тотожності людської природи в усіх людях» [22, с. 54–56]. Ф. Березін у теоретичному доробку В. фон Гумбольдта

виокремлює такі питання, як учення про внутрішню форму мови та морфологічну класифікацію мов.

В. Алпатов подає доволі ґрунтовне описання всіх лінгвістичних концепцій В. фон Гумбольдта, які мали неабиякий резонанс у подальшій історії розвитку мовознавства, зокрема, це стадіальна концепція мови, ідея реалізації в мові духу народу, концепція мови як діяльності, ідея про внутрішню форму мови, положення про динаміку мовного розвитку – зв'язок кожного стану мови з попереднім і наступним, ідея про пізнавальну функцію мови, думку про два способи засвоєння іноземної мови тощо. Особливу увагу вчений приділяє розробці В. фон Гумбольдтом типологічних проблем, який розвивав ідеї братів Августа і Фрідріха Шлегелів. У зв'язку з цією проблемою В. Алпатов зазначає: «... якщо порівняння мов на етапі їх становлення – це типологія, порівняння мов на етапі їх удосконалення – це перш за все порівняння «світобачень», картин світу, створених за допомогою мов» [1, с. 66]. Подібні порівняння почали робити лише сучасні науковці. На думку дослідника, становлення такої дисципліни – це справа науки майбутнього.

Б. Ольховиков подає розгорнутий і глибокий опис концепції загального мовознавства В. фон Гумбольдта, стверджуючи, що вона виявляє міцний зв'язок з критичною філософією І. Канта й концепцією історії Ф. Шіллера. Розглядаючи наукову діяльність німецького вченого як важливий етап в історії мовознавства, Б. Ольховиков стверджує, що В. фон Гумбольдт є не лише засновником теоретичного мовознавства, а й творцем цілісної системи філософії мови ХІХ ст., оскільки саме він пропонує наукове обґрунтування необхідності генетико-типологічного підходу до мови. Своїми працями німецький мислитель розпочав формування загального мовознавства як окремої наукової дисципліни. Науковець зазначає, що В. фон Гумбольдт теоретично обґрунтував проблему історизму й національної своєрідності мов; він здійснив спробу подолати догматизм сучасної йому мовознавчої думки у тлумаченні мовних категорій. В. фон Гумбольдт створив передумови виникнення теорії методів лінгвістичного дослідження, яка мала подальший результативний розвиток у ХХ ст. Більшість положень, висунутих В. фон Гумбольдтом, одержали подальший резонанс у науці, а його ідеї сприяли виникненню проблем фундаментальної значущості в мовознавстві й філософії ХІХ і ХХ ст. Б. Ольховиков наголошує, що в оцінці лінгвістичної системи В. фон Гумбольдта потрібно враховувати, що німецький учений виступає передусім як теоретик і філософ у мовознавстві [3, с. 297–323].

Оцінюючи внесок В. фон Гумбольдта в розвиток мовознавства, С. Шулежкова зазначає, що у межах порівняльно-історичного методу він сформулював найважливіші ідеї загального мовознавства і створив оригінальну філософію мови. Серед цих ідей дослідниця називає: 1) учення про «мову» і «дух»; 2) учення про внутрішню форму мови;

3) учення про будову й удосконалення мови; 4) постановку проблеми «індивід – народ – мова»; 5) вирішення проблеми «об'єктивна дійсність – мислення – мова»; 6) вирішення проблеми «мова як система» [339, с. 57–70].

Аналізуючи мовознавчий доробок В. фон Гумбольдта, Л. Іванова виокремлює в гумбольдтівській філософії мови три головних, на її думку, аспекти: 1) учення про сутність мови; 2) учення про форму мови; 3) морфологічну типологічну класифікацію мов [125, с. 36–47].

Досліджуючи різні гіпотези про походження мови, Б. Якушін бере до уваги теорію В. фон Гумбольдта про мову «як еманацию, перевтілення духа, як дар людству від його внутрішньої природи» [344, с. 47]. Дослідник висловлює думку про те, що, розглядаючи мову як щось безпосередньо закладене в людині, що не піддається опануванню розумом, В. фон Гумбольдт цим спростовував питання про чинники й внутрішні механізми переходу від домовного стану людини до стану оволодіння мовою.

У розглянутому нами діапазоні наукових робіт, присвячених науково-філософській спадщині В. фон Гумбольдта, велику увагу відведено його концепціям, пов'язаним з мовознавством. Про це свідчать праці Г. Рамішвілі [256; 257], В. Постовалової [234], В. Звєгінцева [117; 118] про енергетичну діяльність мови, Н. Арутюнової [11], Є. Верещагіна і В. Костомарова [42], В. Карасика [134], В. Маслової [194], В. Телії [295], Н. Толстого [298; 299], Р. Фрумкіної [314], О. Хроленка [320] та ін. у світлі когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Найбільш близько підійшли до досліджуваної В. фон Гумбольдтом проблеми про сенс значення слова Е. Бенвеніст, Г. Гійом, І. Бодуен де Куртене, Н. Хомський, К. Зеленецький, О. Потебня, В. Виноградов, Ж. Марузо, П. Рікер, П. Флоренський, Г. Шпет, М. Бахтін, О. Лосєв, Л. Вітгенштейн, Л. Виготський та ін., які розробили основоположні засади філософії мови, зокрема: мислення і мова; думка і слово нероздільні; значення слова не тотожне найменуванню, воно встановлюється феноменологічно і повинне мати своє феноменологічне пояснення. Наголосимо, що всі ці автори тією чи тією мірою торкаються стану вивченості означеної проблематики лише в межах мовознавства.

Концепція мови як діяльності В. фон Гумбольдта є глибокою і діалектично суперечливою, вона відображає протиріччя неоднозначних феноменів мови та уявлень про неї, дає привід розвивати різні напрями в мовознавстві, зокрема й психологічний. Його уявлення про мовлення як діяльність знайшло своє відображення в концепціях О. Потебні, Ф. де Соссюра, Л. Щерби, але в сучасну психолінгвістику, в ту психолінгвістичну школу, яка називається теорією мовленнєвої діяльності, ця ідея була внесена через психологію, через психологічну теорію діяльності О. Леонтьєва. Мабуть, не можна вважати випадковістю, що лінгвістичний фрагмент теорії мовної діяльності становить концепція

Л. Щерби, який ішов по слідах, прокладених В. фон Гумбольдтом. Нині в напрямі психолінгвістики та етнопсихології працює ряд авторитетних учених, таких як О. Леонтьєв [176], Ю. Сорокін [283], Є. Тарасов [293], О. Шахнарович [283], Н. Уфимцева [304], Р. Фрумкіна [314] та ін.

Сьогодні з'являються праці, в яких спадщина В. фон Гумбольдта розглядається на перетині різних наукових сфер. Прикладом може слугувати стаття І. Хайрулліна, в якій зроблено зіставлення двох концепцій мови як соціального феномену В. фон Гумбольдта і О. Потебні. Розкриваючи проблему походження мови і мети її існування, автор дослідження вказує, що в ідеях О. Потебні й В. фон Гумбольдта є і багато спільного, і багато різного, адже для В. фон Гумбольдта мова виконує роль соціального інтегратора, а в О. Потебні – символу. І. Хайруллін указує, що мова виступає як соціальний фактор, як явище, обумовлене соціальними практиками, й, отже, мова навіть окремого індивіда так само, як його мислення, і його світогляд, буде змінюватися в процесі зміни його соціального статусу [317].

Залишається малодослідженим соціологічний і державотворчий аспект діяльності В. фон Гумбольдта, хоча ще у 1917 році відомий російський соціолог і правознавець В. Хвостов у дослідженні, присвяченому історії соціологічних учень, де він робить, починаючи від античності, ґрунтовний історичний огляд розвитку соціології як науки, характеризує соціологічні ідеї В. фон Гумбольдта. Розглядаючи становлення соціології як науки на межі XVIII – XIX ст., В. Хвостов в окремому параграфі аналізує історичну ідеологію Німеччини, де виокремлює як самостійні питання ідеї Ф. Шеллінга, Й. Фіхте і В. фон Гумбольдта. На думку вченого, постать В. фон Гумбольдта в історії соціології представляє інтерес у двох аспектах: по-перше, вченням про історичні ідеї, викладене насамперед у роботі «Про завдання історичного письменника» (1821); по-друге, еволюційним ученням про походження мови, яке поглиблювало й розширювало ідеї про загальну соціологічну причинність. В. Хвостов стверджує, що історична ідея в розумінні В. фон Гумбольдта не є абстрактним поняттям – це жива сила, яка становить частину світобудови, тому пізнання ідей вимагає від історика творчої уяви, яка відрізняється від художньої фантазії тим, що спирається безпосередньо на досвід і як інструмент наукового пізнання, слугує знаходженню об'єктивної істини [318, с. 188–189].

Відзначимо серію статей доктора історичних наук Н. Ростиславлевої, яка досліджує культурософські, історіографічні, політичні, соціологічні погляди В. фон Гумбольдта. Коло наукових інтересів цієї російської дослідниці становить історія Німеччини Нового часу, зокрема проблеми держави і нації. У їх контексті вчена опрацьовує діяльність Вільгельма фон Гумбольдта під різними кутами зору у зв'язку з поняттям «бідермайер» [264]; з історіографічною рефлексією [265]; з розвитком ліберальних

традицій у Німеччині XIX ст. [268]; з рецепцією спадщини В. фон Гумбольдта у XXI ст. [266]; з ідеєю університету [263; 268].

Зазначимо, що в останнє десятиліття, у зв'язку з Болонським процесом і кризою ідей класичного університету, інтерес до цієї сфери діяльності В. фон Гумбольдта помітно зростає, адже в умовах глобалізації світу й занепаду держави-нації дослідницьким університетам В. фон Гумбольдта загрожує перспектива безальтернативного перетворення в транснаціональні корпорації. Тому сьогодні гостро стоїть питання про зміну моделі університету, в умовах конкурентного середовища постіндустріального суспільства ці освітні інституції не мають іншої альтернативи, як переглянуті, закладені 200 років тому, уявлення про свою місію та свої завдання.

У зв'язку з цією проблемою неможливо обійти увагою книгу «Ідея Університету» Я. Пелікана, що підсумовує розвиток університету як центрального культурного інституту за вісім сторіч. По суті, вона є своєрідною спробою переосмислення всього сказаного і написаного про університет як осередок освіти [222].

Проблемам класичного університету, який поставав на ідеях, генерованих В. фон Гумбольдтом, присвячені праці видатних мислителів, що представляють різні філософські течії XX – XXI ст.: Макса Вебера [41], Карла Ясперса [345], Хосе Ортеги-і-Гассета [213], Ганса-Георга Гадамера [53], Юргена Габермаса [52], Вольфа Лепеніса [177], Жака Дерріди [100], Марека Квека [138], Білла Рідінгса [258], Герберта Шнедельбаха [334], Макса Шелера [331].

Маємо звернути увагу на те, що більшість праць названих авторів перекладено українською мовою в антології «Ідея університету» (Львів, 2002) за редакцією Марії Зубрицької [128], де також представлено в українському перекладі меморандум В. фон Гумбольдта «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні» [85], а також працю англійського кардинала Джона Генрі Ньюмена «Ідея Університету» [203], який очолював Католицький університет у Дубліні та впровадив концепцію інтелектуального університету майже водночас із В. фон Гумбольдтом. У передмові до антології М. Зубрицька зазначає, що завдяки реформам В. фон Гумбольдта двісті років тому «держави-нація перетворила Університет в охоронця національної культури» [128].

До теми класичного університету у зв'язку з ідеями та діяльністю В. фон Гумбольдта звертаються сучасні українські, білоруські, канадські, литовські, польські та російські дослідники – соціологи, політологи, педагоги, філософи, історики, філологи: А. Андрєєв [4–6], С. Біленький [23], В. Бугров [35], П. Буковец [36], О. Варениця [39], Є. Вішленкова [46], Д. Герцюк [58], Г. Дуда [106], Т. Жижко [111], А. Завалій [114], С. Зикова [119], Т. Кочеткова, М. Носков, В. Шершнева [153], В. Кравченко [154], В. Курінний [167; 168], Н. Ладижець [169], Т. Литвинова [180], І. Медведєв

[195; 196], В. Нікольський [200], Н. Оболончик [204], О. Огієнко [206], І. Огородникова, А. Герінг [209], В. Пікалов [224], С. Посохов [231], Л. Посохова [232], В. Потоцький, С. Серяков [246; 276], Н. Рагозін [251], О. Согомонов [280], Д. Сталюнас [284], Є. Строгецька [287], С. Терепиший [297], О. Турун [302], М. Фурман [315], А. Ястребцева [346] та ін.

Якщо говорити про філософію освіти В. фон Гумбольдта і його педагогічні ідеї в контексті філософської та педагогічної думки кінця XVIII – початку XIX ст. та їх впливу на становлення педагогіки Німеччини, то його діяльність у цій галузі представлена досить скромно.

У зв'язку з цим вивчення педагогічної думки, під якою розуміємо комплекс ідей, що формуються в суспільстві, а також поглядів, концепцій і теорій, які відображають основні тенденції та сутність освітнього процесу, що встановлюють принципи його реалізації, узагальнюють прогресивний педагогічний досвід, набуває особливої науково-теоретичної значущості. Незважаючи на вивченість історії німецької педагогіки загалом, у працях класиків історії педагогіки М. Демкова, П. Каптерева, Л. Модзалевського, Ф. Паульсена, а також сучасних авторів Б. Бім-Бада [29], О. Джуринського [101], О. Зотової [121], К. Кнопа [348], Г. Корнетова [150], Д. Латишиної [173], О. Піскунова [130], А. Ребле [351], Л. Степашко [285], В. Торосяна [301], Є. Южанінова [342] або розглядаються окремі аспекти цього питання, або подається загальна характеристика історії педагогіки Німеччини.

До теперішнього часу не здійснювався цілісний аналіз педагогічних ідей та поглядів В. фон Гумбольдта. Водночас мало дослідженими залишаються умови впливу педагогічної думки на становлення німецької школи на початку XIX ст.

Дослідники завжди стверджували, що відмінною рисою педагогіки Німеччини був системний підхід в освіті. Ідеї великих німецьких педагогів і філософів Ф. Бенеке, Г. Гегеля, Й. Гербарта, Ф. Дістервега, І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Фребеля, Ф. Шлейєрмахера, А. Шопенгауера мали істотний вплив на розвиток світової педагогічної думки. Однак у цьому ряду імен дуже рідко і, як правило, епізодично з'являється ім'я Вільгельма фон Гумбольдта.

Отже, недостатньо дослідженими залишаються соціально-політичні погляди В. фон Гумбольдта, а також його участь у реформі середньої та вищої освіти Німеччини, внесок німецького мислителя у філософію освіти представлений дуже скромно.

Інший блок досліджень становлять праці, пов'язані з рецепцією ідейної спадщини В. фон Гумбольдта українськими філологами О. Потєбнею, П. Житецьким і Д. Овсяннико-Куликовським.

Якщо творчість О. Потєбні достатньо досліджена, то цього не можна сказати про інших.

Про Д. Овсяннико-Куликовського в різний час писали М. Безлепкин

[20], В. Виноградов [44, с. 104–110], Л. Грицик [68], М. Гусельцева [87], Л. Дабло [90], Б. Ланин [170], А. Лискова [179], Ю. Манн [190], М. Осьмаков [214], Л. Чувпило [324], М. Щербакова [340].

Хоча про П. Житецького писали видатні діячі української культури Іван Франко [311], Олена Пчілка [250], Борис Грінченко [65], Іван Білодід [26], проте наукова і педагогічна діяльність одного з перших популяризаторів гумбольдтівських ідей в Україні залишається не дослідженою, незважаючи на монографію В. Плачинди «Павло Гнатович Житецький» (1987) [225] та кілька статей, що їх написали О. Казакевич [132], Г. Марахов [191], Н. Побірченко [228], І. Савченко [272], Л. Самчук [273].

Інакші справи зі спадщиною О. Потебні. Насамперед маємо зазначити наявність бібліографічного покажчика «Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження)» [211], де вміщено бібліографічний каталог перевидання праць О. Потебні, а також монографії і статті, присвячені постаті видатного вченого, що виходили протягом 1975–2005 рр. різними мовами.

У Видавничому домі Дмитра Бураго останнім часом вийшли збірки наукових праць «О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури» (2004) [244], «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності» (2005) і монографія В. Франчук «Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності» (2012) [313]. У різних аспектах його спадщину розглядають українські дослідники Ф. Бацевич [15], І. Зірко [120], Т. Івасишина [127], М. Ісаєва [129], Т. Кияк [141], Н. Левчук-Керчук [175], Л. Лисиченко [178], С. Лучканин [184], В. Пилинак [221], С. Романчук [262], Р. Ситняк [277], С. Солодка [281], Н. Холодова [319], Л. Чайка [321], Л. Шевченко [330], Л. Юдко [341], Л. Язвінська [343] та ін.

Спробу розглянути, хоча і гранично коротко, філософські погляди О. Потебні було зроблено в монографії М. Безлепкіна, що презентує філософські погляди російських мислителів на феномен мови в контексті становлення лінгвофілософії в Росії [20], а також у дисертаційному дослідженні А. Колодної [145], присвяченому світоглядній концепції українського вченого. Праця М. Безлепкіна має оглядовий характер, дисертація А. Колодної більше прив'язана до лінгвістичного вчення мислителя і тому не дає повного уявлення про О. Потебню як про філософа. Дослідження філософських ідей О. Потебні та їх систематизацію в загальнофілософському контексті здійснює у своїй роботі І. Хайруллін [316]. Філософським поглядам О. Потебні присвячено монографію українського дослідника Ю. Вільчинського [45], дисертаційне дослідження М. Скорик [279], присвячене безпосередньо філософії мови.

Філологічна концепція О. Потебні постає в центрі дослідження ряду наукових праць, в яких розглянуто різні аспекти наукової діяльності вченого як філолога і фольклориста. У дисертації М. Дмитренка [103]

проаналізовано фольклористичну проблематику, акцент зроблено на фольклорі як формі словесного мистецтва й аналізі вчення О. Потебні, проведеного з метою виявлення поглядів ученого на художню творчість загалом. Діяльність О. Потебні як засновника українського народознавства висвітлює Ю. Карпенко [135].

Серед інших праць відзначимо монографії О. Преснякова [247; 248]. У першій з них автор зосереджується на становленні світогляду О. Потебні як філолога, його зв'язках з російською і західною філологією другої половини XIX ст., вказуючи на ті ідейні впливи, яких зазнав видатний український мислитель з боку В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя та ін. Друга книга присвячена теорії словесності та словесної творчості, розробленої О. Потебнею.

Досить змістовною є дослідження С. Сухих [292], в якому розглянуто проблеми, пов'язані з теорією художньої творчості О. Потебні у зв'язку естетичними концепціями та поглядами, що розвивалися в західній та російській філології та естетиці.

Звертає на себе увагу праця з історії мовознавства В. Виноградова, в якій лінгвістичну діяльність О. Потебні висвітлено в ряду діяльності інших філологів – Ф. Буслаєва, Д. Овсянко-Куликовського, І. Бодуена де Куртене, О. Шахматова, Л. Щерби. Мовознавчі концепції українського вченого досліджені В. Виноградовим у різних аспектах, зокрема історії граматичних учень та історії лексикології й семасіології [44]. Концепції розглянуті в їх взаємозв'язках і розвитку мовознавства в той чи той період історії, що дає змогу визначити місце кожної концепції серед інших. У цьому плані заслуговує на увагу праця Г. Мельникова [198], в якій автор аналізує ідеї системного мовознавства В. фон Гумбольдта, І. Срезневського, О. Потебні, І. Бодуена де Куртене, розкриває зміст поняття внутрішня форма мови, обґрунтовує взаємозв'язок традиційної, морфологічної та стадіональної класифікації мов.

Однією з найбільш вагомих для нашого дослідження є праця В. Франчук [313], яка містить масштабний огляд життя і творчості видатного українського вченого, а головне – аналізує педагогічну діяльність О. Потебні – ученого, який підготував плеяду майбутніх науковців і діячів вітчизняної освіти й культури. Про роботу О. Потебні в Харківському історико-філологічному товаристві та його вплив на формування молодих учених, зокрема М. Сумцова й М. Халанського, згадує у своєму дослідженні суспільної діяльності українського вченого М. Лапіна [172]. Про органічне поєднання наукової і педагогічної діяльності професора Потебні в Харківському університеті говорять І. Іваньо й А. Колодна [126]. Аналіз педагогічної діяльності О. Потебні як члена Харківської громади і як професора Харківського університету здійснює в енциклопедичній статті Н. Побірченко [229]. У названих працях, як того вимагає їх завдання, акцент ставиться не стільки на аналізі

педагогічних поглядів О. Потебні, скільки на аналізі його педагогічної діяльності.

Останнім часом з'явився ряд наукових статей з різних галузей філології, де у спільному контексті в тих чи тих аспектах згадано імена Потебні й Гумбольдта. Назвемо кілька авторів: Ф. Бацевич [16], Н. Безгодова [18], Г. Васянович [40], Т. Кияк [141], Я. Кравченко [155], С. Лучканин [184], В. Панченко [216], Н. Пашкова [219], Н. Романова [261], С. Романчук [262], Р. Ситняк [277], Л. Чайка [321], Л. Юдко [341] та ін.

Розглядаючи науковий доробок, пов'язаний з дослідженням спадщини послідовників гумбольдтівських ідей в Україні, не можемо залишити поза увагою дві докторські дисертації з історії лінгвістики й педагогіки, актуальність яких у національному контексті є незаперечною та зумовлена вже самою постановкою наукової проблеми. Це лінгвістична праця В. Глуценка «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)» (1998), в якій окремим питанням розглядається розвиток принципів порівняльно-історичного дослідження в працях учених Харківської лінгвістичної школи, насамперед фундатора й головного теоретика школи О. Потебні та близьких до нього в галузі славистики М. Колосова й П. Житецького [61]. Інша праця – це дослідження з історії педагогіки Н. Побірченко «Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття)» (2001), де науково-педагогічна діяльність О. Потебні та П. Житецького розглядається в контексті суспільно-політичних просвітницьких поглядів цих учених як активних учасників громадського руху в Україні. Окремим питанням дослідниця висвітлює важливі в контексті нашого дослідження проблеми боротьби членів Громад Наддніпрянщини за національну школу та за українську мову в офіційній школі [227].

У дисертації Н. Побірченко ґрунтовно розглянуто принципове питання, пов'язане з поглядами Потебні, яке цілком замовчувалося в працях радянських учених, а нині у дослідженнях російських науковців. В українських же розвідках його почали порушувати лише останнім часом, і це при тому, що ще 1931 року у Варшаві побачила світ праця К. Чеховича «Олександр Потебня український мислитель-лінгвіст», до якої автор як мотто взяв слова О. Потебні: «Тільки ідея національності може розбудити і любов до науки та мистецтва і розумні громадські змагання», що є ключем до змісту всієї книги, адже підказують головну її ідею. Справді, у цій книзі філософія мови О. Потебні великою мірою висвітлюється під кутом зору теорії національності. К. Чехович окремо розкриває ставлення О. Потебні до процесів денационалізації. Це ж питання з'ясовує славіст-мовознавець української діаспори, колишній студент і викладач Харківського

університету, Ю. Шевельов у вступній статті до складеної ним збірки текстів О. Потебні, спрямування яких чітко окреслене в назві «Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація» (Нью-Йорк, 1992). Ю. Шевельов пов'язує оцінку Потебнею двомовності з його уявленнями про націоналізм і денаціоналізацію, а далі з філософією мови, яка складалася, на думку мовознавця, під впливом В. фон Гумбольдта й Г. Штейнталя [327, с. 12–13].

Проблемам становлення і розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст. української національної школи й національної освіти та пов'язаним з цими проблемами мовним питанням присвячені дисертаційні дослідження Л. Шологон «Українські педагогічні товариства Галичини та Буковини 80-х рр. XIX – початку XX ст.» (2003) [335], Н. Коляди «Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половини XIX – початок XX ст.)» (2004) [147] й О. Білецького «Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії (друга половини XIX – початок XX ст.)» (2009) [24]. Означені проблеми розглядають й інші дослідники в контексті різних регіонів України – це не тільки Катеринославщина, а й, зокрема, Донбас і Галичина, як, наприклад, у статті Т. Боєвої «Рух за українізацію школи в Донбасі в імперську добу» [30] чи книжці М. Ломацького «Українське вчительство на Гуцульщині» [181].

У контексті досліджуваної проблеми нас насамперед цікавлять етнолінгвістичні ідеї В. фон Гумбольдта, оскільки, починаючи з XVIII ст., питання відрубності української мови від російської і польської стало не просто питанням самостійності української народу, а питанням боротьби за існування української нації та української культури як такої. Вивчення живої народної мови і створення українських букварів, граматик, багатожанрової лексикографії стали тим ґрунтом, на якому поставала українська літературна мова.

У цьому аспекті назвемо кілька авторських і колективних праць.

Так, у хрестоматії «Історія українського правопису: XVI – XX століття» (2004) вміщено статті наукового й публіцистичного характеру, а також праці з граматики, що відтворюють основні етапи становлення української орфографії та специфічних рис українського алфавіту. Добір текстів відображає традицію формування української правописної системи на наукових засадах з урахуванням особливостей української мови; висвітлює прецеденти розв'язання конфліктних питань. Також подано відомості про мовознавців, які вплинули на створення української правописної системи [131].

Не втрачає своєї актуальності праця М. Жовтобрюха «Нарис історії українського мовознавства (1918–1945)», де у вступі подано докладний огляд умов розвитку українського мовознавства та його наукових здобутків у XIX – на початку XX ст. Розглянуто історію створення української лексикографії, проблеми вивчення й опису граматики, пошуки

в галузі української діалектології, наукові здобутки в галузі історії української літературної мови [113]. Привертає увагу праця С. Бевзенка «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови», в якій проаналізовано основні етапи розвитку україністики [17].

Виокремимо дослідження, що з'явилися в першій половині ХХ ст. і були присвячені заборонам української мови і висвітленню ролі українських мовознавців у протистоянні політиці лінгвоциду. У їх назвах чітко окреслено напрям наукової розвідки – це «Заборона українського слова в Росії» (1916) П. Штепи [338], «Українська книга» (1926) О. Лотоцького [182], «Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр.» (1930) Ф. Савченка [271].

Також цікавою в рамках нашого дослідження вбачається праця В. Русанівського «Історія української літературної мови», в якій висвітлено початки зародження нової української літературної мови та внесок мовознавців у її розвиток і зусилля національно свідомих науковців, спрямованих на розширення її функціональних меж [269]. У цьому ж річищі написано статтю Ю. Шевельова «Чернігівщина у формуванні нової української мови», в якій з'ясовано чернігівську традицію у виробленні нової української літературної мови й особливу увагу приділено аналізу «Граматики малоросійського наріччя» (1818) і «Словника малоросійського наріччя» (1826) О. Павловського [329].

У межах серії «Українські вчені» Української вільної академії наук, яка виходила за редакцією академіка Леоніда Білецького, з'являються розвідки, присвячені висвітленню наукової діяльності окремих постатей українського мовознавства, зокрема Костя Михальчука, Всеволода Ганцова, Олени Курило, написані Ю. Шевельовим [324; 325]; Василя Сімовича – за авторства П. Коваліва [140]; Івана Зілинського – дослідження К. Кисілевського [140].

Отже, обрана нами тема обумовлена кількома магістральними напрямками наукових досліджень як у галузі педагогіки, так і в галузі мовознавства. По-перше, це розвідки пов'язані з аналізом лінгвофілософських ідей В. фон Гумбольдта та їхнім розвитком у таких напрямках, як гумбольдтіанство і неогумбольдтіанство; по-друге, це праці, в яких розглядається соціологічний і державотворчий аспект діяльності німецького мислителя і з'ясовується його концепція класичного університету; по-третє, це праці, в яких порушується питання рецепцією ідейної спадщини В. фон Гумбольдта українськими філологами О. Потебнею, П. Житецьким і Д. Овсянником-Куликовським; по-четверте, це блок досліджень, де розглядаються проблеми становлення мовної освіти на теренах Галичини і Наддніпрянщини та формування україністики як науки.

РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФСЬКІ Й ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА

2.1. Формування світогляду В. фон Гумбольдта, його науково-філософських і політико-реформаторських поглядів

Життєвий шлях Вільгельма фон Гумбольдта припадає на складний для Європи культурно-історичний період визвольних Наполеонівських війн і кризи Просвітництва та розвитку в Німеччині романтизму і класичної філософії. Різностямовані таланти й надзвичайна обдарованість, прекрасна освіта, виховання, шляхетне походження та матеріальна забезпеченість уже в молоді роки дали йому змогу спілкуватися з європейськими монархами, політичними діячами і передусім з філософами, науковцями, письменниками, поетами кінця XVIII ст., під впливом їх ідей формувався світогляд і філософські погляди майбутнього вченого і реформатора. На думку В. Панченко, В. фон Гумбольдтові пощастило жити на перетині двох великих протилежних рухів, характерних для світогляду його епохи: раціоналізму Просвітництва і викликаною ним реакцією у вигляді «руху Бурі і Натиску» [217, с. 43].

Вільгельм фон Гумбольдт народився 22 червня 1767 року в місті Потсдамі в родині пруського аристократа. Він був старшим братом Олександра Гумбольдта (1869–1859) – видатного німецького вченого-природознавця. Батьки братів Гумбольдтів жили переважно в Берліні та у власному маєтку Тегель, розташованому на березі річки Гавеля. Тут, серед чудової природи, Вільгельм провів своє раннє дитинство. Його юність припадає на останні роки правління Фрідріха Великого, який усіляко сприяв розвитку науки і культури в країні, де Берлін був центром просвітницького руху. Занадто рано В. фон Гумбольдт утратив батька (1779), та, незважаючи на важку втрату і слабке здоров'я матері, він одержав блискучу домашню освіту, а згодом став одним з найосвіченіших представників своєї епохи та видатним науковцем. Першими вчителями Вільгельма були найкращі педагоги Берліна: відомий письменник і педагог Іоахим Кампе (згодом керував педагогічним інститутом у Гамбурзі), двадцятирічний талановитий Крістіан Кунт, а пізніше й відомий учений і письменник Йоганн Енгель (згодом став директором національного театру в Берліні). Юнак брав уроки в найкращих професорів того часу: фізика Г. Ліхтенберга, історика А. Шлецера, філолога К. Гейне; відвідував лекції Клейна та Домне.

1787 року В. фон Гумбольдт вступає до університету у Франкфурті-на-Одері, через рік переїздить до Геттінгену, де навчається на юридичному факультеті, ґрунтовно студіюючи правознавство, політику, історію.

Вирішальну роль у формуванні науково-естетичних уподобань

В. фон Гумбольдта відіграв вихователь короля Фрідріха Вільгельма III письменник Йоганн Якоб Енгель (1741–1802) – прихильник просвітницького моралізаторського раціоналізму. Спілкування з ним стало першим поштовхом до вивчення молодим В. фон Гумбольдтом творів античності та ознайомлення з естетичними поглядами Г. Лессінга. Саме завдяки Й. Енгелю він напише свою першу наукову працю «Сократ і Платон про божественне провидіння та безсмертя», а згодом, під впливом ідей Й. Вінкельмана на все життя стане палким прихильником оригінальної культури Давньої Греції. Ставши науковцем, В. фон Гумбольдт повністю поділяв античну ідеологію та був переконаний у її значущості для всього людства, про що наголошував у своїх теоретичних працях. «Бо дивовижним у грецькій культурі, – скаже він у праці «Про завдання історика» (1821), – тим, що найбільшою мірою є ключем до неї, мені завжди здавалося таке: оскільки до греків усе велике і перероблене ними перейшло від розділених на касти народів, вони залишилися вільними від цього тягара, зберігши, проте, певний аналог йому: вони лише замінили суворе поняття м'якшим поняттям школи і вільного співтовариства і за допомогою більш роздрібненого ділення одвічного національного духу, – поділу на племена, народності й окремі міста – і за допомогою зростаючого зв'язку між ними, привели різні індивідуальності до живої спільної діяльності. Завдяки цьому Греція створила ніколи ні до неї, ні після неї не існуючу ідею національної індивідуальності, і, подібно до того, як в індивідуальності вміщена таємниця всього буття, так її міра, свобода і своєрідність у взаємовпливі з іншими визначили все подальше просування людства у всесвітній історії» [81, с. 303].

На зацікавлення В. фон Гумбольдта античною культурою вплинув і професор Геттінгенського університету Крістіан Готліб Гейне (1729–1812), який стверджував, що для розуміння давньої культури необхідне вивчення давніх мов. Свого часу К. Гейне зробив багато для з'ясування суперечливих питань давньої міфології, археології та історії, а також у спробі коментування древніх класиків. Саме К. Гейне запроваджує у філології той погляд на античність, який був притаманний Г. Лессінгу і Й. Вінкельману.

У 1787–1789 рр. талановитий юнак віддає свій час навчання, подорожам і знайомствам з відомими сучасниками. Ці знайомства відповідали духу епохи і поєднували в собі антропологічну зацікавленість, тверезу спостережливість і психологічний прагматизм просвітництва з романтичною чутливістю серця та культом індивідуальності. Молодий В. фон Гумбольдт переймав у старших сучасників їх багатий життєвий досвід і зіставляв його зі своїми знаннями, що почерпнув з книг та університетських лекцій. Сорок років потому він напише: «У мене була пристрасть зближуватися з цікавими особистостями, часто й уважно вдивлятися в них, і створювати собі в душі картину їх образу дій та думок.

Головна справа для мене була в знаннях. Я користувався ними для загальних ідей, класифікував людей на свій лад, порівнював їх, вивчав їхню фізіогномію, словом, робив з цього особливу науку» [цит. за: 55, с. 13]. У 1788 році під час осінніх вакацій В. фон Гумбольдт відправляється в подорож Рейном, яка подарує йому знайомство з філософами Г. Форстером та Ф. Якобі.

Знайомство з Форстером згодом переросло в дружбу і, як зазначає Р. Гайм, мало значний вплив на розвиток молодого В. фон Гумбольдта [55, с. 12]. Георг Форстер (1754–1794) – філософ і вчений-природознавець, учасник кругосвітньої подорожі Дж. Кука (1772–1775), палкий прибічник Великої французької революції. Сповідуючи ідеї Й. Вінкельмана, він виступав захисником класичного ідеалу прекрасного, оскільки вбачав у мистецтві античності найвище втілення художньої досконалості. Г. Форстер вважав, що довершена рівновага фізичної та моральної культури Давньої Греції встановилася завдяки свободі державного устрою – на протилежність новому часу, коли мистецтво розвивалося під впливом холодного дихання деспотизму. Засуджуючи деспотизм абсолютистської держави, філософ пропонує звести до мінімум сферу діяльності держави, надавши їй лише одну функцію: забезпечення захисту громадян. Саме цю ідею Г. Форстера відстоюватиме В. фон Гумбольдт у своїй реформаторській діяльності.

Через посередництво Г. Форстера Вільгельм фон Гумбольдт познайомився з німецьким письменником і філософом-ідеалістом Фрідріхом Генріхом Якобі (1743–1819), який справив велике враження на молодого мислителя. На відміну від Г. Форстера, Ф. Якобі вороже ставився до Французької революції, не приймаючи матеріалізму й атеїзму. У своїй філософії він виступав із критикою просвітницького раціоналізму та вчення І. Канта. Він вважав, що логіка розвитку науки та філософії, яка спирається на форми розсудливого мислення, неухильно приводить до натуралізму, атеїзму й детермінізму чи суб'єктивному ідеалізму Канта. На перший план у процесах пізнання він ставить чуття. Ф. Якобі стверджував, що поняття причинності можуть розвинути тільки істоти, які діють, а не лише споглядають, тому це поняття спирається не на знання, а на чуття. Наприклад, не можна довести реальність свободи, її дійсність дана нашій свідомості безпосередньо. Цю безпосередню достовірність Ф. Якобі називає вірою, а також «розумом». При цьому «розум» (Vernunft) він протиставляє опосередкованому знанню – «розсуду» (Verstand). Думку про розбіжність розуму й розсуду згодом розвинули Й. Фіхте, Ф. Шеллінг і Г. Гегель. В. фон Гумбольдт багато листується з Якобі, одним з предметів їхнього діалогу була проблема споглядання надчуттєвого. В. фон Гумбольдт не прийняв у цьому питанні позицію Ф. Якобі щодо неможливості споглядати надчуттєве, таке твердження, на думку молодого мислителя, було однобоким і призводило до містицизму, а занедбання

формальних елементів пізнання він вважав небезпечним для пізнавального процесу. У молоді роки Г. Форстер захоплювався світоглядом розенкранцерів, проте звільнившись від містицизму, перейшов на позиції просвітницького натуралізму. В. фон Гумбольдт же, відчувши на собі вплив обох німецьких мислителів, знайшов серединний шлях між уподобаннями Г. Форстера і Ф. Якобі – між «розумом» і «серцем».

У 1790 році В. фон Гумбольдт працює суддею у Верховному суді, але залишає і посаду, і службу та починає активно займатися наукою та самоосвітою. У цьому ж році відбулося його знайомство з Фрідріхом Августом Вольфом, професором філології в Галле. Дещо раніше, у липні 1789 року, В. фон Гумбольдт знайомиться з Кароліною, дочкою президента фон Дахередена, з якою бере шлюб у липні 1791 року (любов до дружини В. фон Гумбольдт пронесе через усе життя). Кароліна фон Гумбольдт була однією з найосвіченіших жінок свого часу, вона добре зналася на античному мистецтві та не лише складала достойну пару своєму чоловіку, а й допомагала Вільгельму в його вчених студіях. Завдяки Кароліні дім Гумбольдтів перетворився на осередок культури, де збиралися видатні люди Європи. У 1799 році подружжя здійснило сімейну подорож до Іспанії, де відбулися перші лінгвістичні студіювання В. фон Гумбольдта – він вивчає баскську мову. Під впливом розкішної природи Андалузії в горах Сієри Морени було здійснено перший самостійний поетичний досвід – В. фон Гумбольдт написав елегію. Зазначимо, що, незважаючи на природну схильність ученого до споглядання, витончену чутливу натуру й талант бачити красу життя, про які говорять дослідники його біографії, літературне мистецтво не стало справою його життя. Життєвий шлях мислителя та його творча спадщина доводять, що поетичні проби та літературознавчі праці були тільки певним етапом у пошуках свого покликання, спробою науковця реалізувати свої природні здібності та творчий потенціал.

Становлення В. фон Гумбольдта як ученого-теоретика і політика-реформатора відбувалося одночасно, початком став період, коли він, після закінчення Геттінгенського університету і нетривалої державної служби референдарієм спочатку міського, а потім Верховного прусського суду, інтенсивно займається самоосвітою, захоплюється філософськими працями Платона і Канта, та, водночас, активно цікавиться політичними змінами в Європі, а в липні 1791 року, у розпал революції, разом зі своїм колишнім наставником Кампе відвідує Париж. Через місяць у листах до Г. Форстера він дає теоретико-філософський аналіз цієї події, а в листі до друга Генріха фон Гентца, який згодом буде видано як есе під назвою «Ідеї конституційного державного устрою у зв'язку з новою французькою конституцією» (з листа до друга, серпень 1791 року) висловить свої думки й ідеї щодо французької революції з політичної точки зору. Молодий учений-гуманіст критично оцінює першу конституцію, розроблену

Установчим Національним зібранням у революційному Парижі та спробу побудови у Франції нової держави на принципах Розуму. «Установче Національне зібрання взялося звести абсолютно нову будівлю держави винятково на принципах розуму. З цією констатацією повинен погодитися кожен, як і воно само. Але не може вдатися жоден конституційний державний устрій, який розум (якщо передбачити, що в його владі безперешкодно втілювати свої проекти в дійсність) створює за заздальгідь наміченим планом ніби із самого початку; успіх же може бути супутником лише такому, яке виникає з боротьби могутнішого випадку зі спрямованим йому назустріч розумом» [75], – пише молодий філософ-гуманіст у листі до друга.

У Галлі влітку 1792 року зав'язуються міцні дружні стосунки між В. фон Гумбольдтом і колишнім учнем К. Гейне – Фрідріхом Августом Вольфом (1759–1824), який у той час працював професором на кафедрі філософії. Саме Ф. Вольф уводить у науковий обіг так зване «гомерівське питання». У «Prolegomena in Homerum» (1795) він висловлює принципово нову думку, що «Іліада» і «Одіссея» написані не Гомером, а є колективним витвором багатьох рапсодів. Це відкриття стало переворотом не лише в розумінні історії давньогрецької літератури, але й у поглядах на літературу загалом та на історію культури народів. Те, що робив К. Гейне поверхово, Ф. Вольф намагався глибоко усвідомити. Якщо Гейне лише йшов назустріч духу Г. Лессінга і Й. Вінкельмана, Ф. Вольф цей дух відроджував у собі. В опануванні духу та художнього значення античних письменників Ф. Вольф головним вважав добросовісне ставлення дослідника до художнього тексту – глибоке проникнення в текст і його аналіз він протиставив поверховій інтерпретації. Він вимагав історичного розуміння античного тексту, заглиблення в епоху і зживання з нею. По суті, з філології він намагався зробити об'єктивну науку, вивести її за межі суто практичних цілей, зробити самостійною галуззю знання. Не без впливу Вольфа молодий В. фон Гумбольдт вирішує займатися цією наукою задля неї самої, ототожнюючи її з поняттям освіти і пов'язуючи з антропоцентризмом, адже об'єктом і метою дослідження філології є гармонійно розвинута людина. Саме гармонія і цілісність людської природи – це те, що найбільше захоплює В. фон Гумбольдта в культурі давніх греків.

У 1794 році В. фон Гумбольдт переїздить в Єну задля зближення з Фрідріхом Шіллером (1759–1805), якого він знав раніше. Іntenції обох мислителів спрямовані на саморозвиток цілісної гармонійної особистості. Естетичні погляди Вільгельма фон Гумбольдта склалися під впливом Ф. Шіллера, який у своїх драмах подає філософські категорії як персоніфікації внутрішніх динамічних сил буття. У Ф. Шіллера кантівські категорії відтворено як своєрідну поетичну реальність, відтак думка у Ф. Шіллера стає художньою формою.

Згодом В. фон Гумбольдт зближується з гуртком єнських романтиків, до якого входили брати Шлегелі, Август-Вільгельм і Фрідріх, німецькі письменники Новаліс і Людвік Тік, видатні філософи Й. Фіхте і Ф. Шеллінг, теолог і філософ Ф. Шлейермахер. З романтиками В. фон Гумбольдта зближує таємниця індивідуальності, що приховує сутність і долю людської природи, але, шукаючи цілісності й гармонії духовного і природного, він не приймає романтичного розколу і фрагментарності.

До Єни часто приїздить О. Гумбольдт, який впливає на антропологічні зацікавлення брата. Заохочений молодшим братом, Вільгельм починає слухати лекції Х. Лодера з анатомії, а в листуванні з Олександром обговорює питання фізики. Ці природознавчі предмети, які вивчають організм людини і закони природи, хвилюють мислителя, він намагається з'ясувати їх внутрішній смисл і пов'язати з філологією, співвіднести галузь знання, зв'язаного з духовністю, зі знанням про органічне і неорганічне життя.

В Єні завдяки Ф. Шіллеру зав'язалися більш близькі стосунки Вільгельма фон Гумбольдта з Йоганном Вольфгангом Гете (1749–1832) – видатним німецьким письменником, мислителем і природознавцем. Ф. Шіллер і В. фон Гумбольдт були першими, кого Й. Гете просив висловити свої думки з приводу його поеми «Герман і Доротея» (1797), адже всіх трьох поєднували не лише взаємна повага і висока оцінка ідей один одного, а й спільні етичні, естетичні та наукові переконання. Так з'являється праця «Про «Германа і Доротею» Й. Гете» (1799), де В. фон Гумбольдт аналізує твір найвидатнішого з усіх європейських письменників тієї епохи в аспекті питання про розумову і моральну організацію людини, виходячи з думки про тотожність духу природи і духу людини. Й. Гете і В. фон Гумбольдт мають спільну пристрасть, яка їх єднає – це ідея науки як пошук Істини, причому Істини саме з великої літери. На цей момент уже майже тридцять років присвячено написанню «Фауста» і ще більше тридцяти лишається до його завершення.

1801 року В. фон Гумбольдт повертається до Берліна та заступає на державну службу. У 1802 відправляється до Риму, одержавши місце посла при папському дворі. Однак політичні події в Німеччині початку ХІХ ст., зокрема розпад Пруссії після її поразки у війні з Наполеоном 1806-го та програної битви при Єні 1808 року, змусили В. фон Гумбольдта як істинного патріота своєї країни залишити дипломатичну місію в Італії та повернутися на батьківщину, що привело його в іншу державну сферу, а саме до справ освіти. Вважаючи виконання обов'язків громадянина новою справою і продовженням власного розвитку, він погодився прийняти посаду директора Департаменту народного просвітництва і духовних справ у Міністерстві внутрішніх справ Пруссії. Щоб підтримати і зміцнити занепалий дух переможеної Пруссії, необхідно було зміцнити внутрішні сили народу, пробудити в ньому почуття національності гідності.

Перебування Вільгельма фон Гумбольдта на цій посаді протягом лише тринадцяти місяців стало періодом інтенсивних освітніх реформ і мало вирішальне значення для історії німецької освіти. Завдяки його розпорядженням було проведено реформування у сфері середньої освіти, яке передбачало зміни в навчальних планах класичної гімназії з обмеженням теології та введенням обов'язкових чотирьох головних предметів: грецької, латинської і німецької мов та математики; задля забезпечення шкіл учителями з більш глибокими професійними знаннями, ніж загальна теологічна підготовка тодішніх учителів-духовників, було встановлено обов'язковий екзамен для вчителів *pro facultate docendi*; введено метод елементарного навчання за системою видатного швейцарського педагога того часу Йоганна Генріха Песталоцці, в основі якої було закладене гармонійне поєднання процесів навчання та виховання; прийнята процедура отримання так званого «атестата зрілості» як обов'язкового правила до вступу в німецький вищий навчальний заклад. Отже, В. фон Гумбольдт став провідником і головним організатором шкільної реформи в Німеччині, яку пізніше завершить міністр освіти Пруссії Йоганн Шульц (з 1818 р. по 1840 р.) і яка матиме світове значення, суттєво вплинувши на освітні процеси Росії та США у XIX–XX ст.

1809 року засновано університет у Берліні, структура та завдання якого були сформовані й реалізовані В. фон Гумбольдтом. У меморандумі «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих навчальних закладів у Берліні» В. фон Гумбольдт формулює свої ідеї про устрій німецького університету, з-поміж яких найсуттєвішою виступає ідеал самоврядування науки як передумова будь-якої доцільної та успішної діяльності як у сфері викладання, так і у сфері наукового дослідження.

Навесні 1810 року В. фон Гумбольдт залишає посаду директора; як пам'ятник його короткочасного правління і нині живе заснований ним Берлінський університет. 1 червня цього ж року В. фон Гумбольдта призначено надзвичайним послом і повноправним міністром у Відень. У 1817 році він обіймає посаду посла в Лондоні (то було так зване «почесне вигнання»), а вже через рік рішуче попросить відставки і повертається до Німеччини.

З 1819 року В. фон Гумбольдт проживає в родовому маєтку Тегель, де 8 квітня 1835 року він помер. Усі роки, прожиті в маєтку він присвячує науці, зокрема філософії мови. Науковий талант і широкі знання мов (англійська, французька, італійська, іспанська, латина, грецька, баскська, провансальська, угорська, чеська, литовська, мова тубільців Південної і Північної Америки, коптська, старогрегипетська, китайська, японська, санскрита, мови народів Індонезії і Полінезії) забезпечили написання блискучих праць з теорії лінгвістики, які стали безсмертним надбанням світового мовознавства.

Розглянувши життєві етапи становлення Вільгельма фон Гумбольдта

як особистості й ученого, бачимо, що до кола близьких німецькому мислителю людей, які впливали на формування і розвиток його філософського та наукового світогляду, входили видатні представники німецької культури, які мали різні погляди і обстоювали різні позиції. Знайомство, дружні стосунки і спілкування з Йоганном Якобом Енгелем, Крістіаном Готлібом Гейне, Георгом Форстером, Фрідріхом Генріхом Якобі, Фрідріхом Августом Вольфом, Йоганном Готлібом Фіхте, Фрідріхом Шіллером, Йоганном Вольфгангом Гете, рідним братом Олександром Гумбольдтом та іншими непересічними особистостями того часу відповідали духу епохи та поєднали в собі антропологічну зацікавленість, тверезу спостережливість і психологічний прагматизм просвітництва з романтичною чутливістю серця і культом індивідуальності. Глибокий інтерес до людини, особистості, її думок, зумовлений тогочасною модою на фізіогноміку, В. фон Гумбольдт пов'язав з інтересом до різних форм знань. Велику зацікавленість у нього, з одного боку, викликали природознавчі предмети, що вивчають організм людини і закони природи, з іншого – філологія. З молодих літ він намагається співвіднести галузь знання, зв'язаного з духовністю, зі знанням про органічне і неорганічне життя, виявити спільні для цих сфер закономірності, а згодом використати їх синтез не лише у своїй філософській думці, а в реформаторській практиці. Під впливом учителів і оточення вже в юності у Вільгельма фон Гумбольдта пробуджується стійкий інтерес до античної культури – її державотворчих основ, філософії, літератури, мови; у нього з'являється свідоме зацікавлення естетикою Г. Лессінга та ідеями Й. Вінкельмана. Поступово у В. фон Гумбольдта формується підхід до філології як окремої, самостійної і самоцінної наукової галузі, генетично пов'язаної з античністю, яка потребує глибокого проникнення у тексти та досконалого знання і розуміння мови, власне як і будь-яка культура. Так, у В. фон Гумбольдта формується історичний підхід до розуміння явищ культури, органічний погляд на культуру як результат історичних змін і колективної творчої діяльності цілого народу, усвідомлення її історичного та національного характеру. Зазнавши різноманітних впливів, зокрема родинних, освітніх, науково-педагогічних, суспільно-політичних, В. фон Гумбольдт спромігся синкретично увібрати їх і побудувати власну цілісну світоглядну концепцію.

Отже, дослідивши життєвий і творчий шлях видатного німецького вченого, можемо виокремити кілька етапів у формуванні світогляду Вільгельма фон Гумбольдта, становленні філософських, наукових і політичних поглядів: 1) домашня освіта (до 1787 року) – вплив німецьких учених і письменників І. Кампе, К. Кунта, Й. Енгеля, Г. Ліхтенберга, А. Шлецера; 2) університетський період, або геттінгенський (1787–1790) – вплив просвітницьких ідей К. Гейне, Г. Лессінга, Й. Вінкельмана,

філософії Г. Форстера і Ф. Якобі; 3) самоосвіта, або єнський період (1790–1801) – становлення науково-теоретичних і науково-філософських поглядів під впливом Платона, І. Канта, Ф. Вольфа, лекцій фізіолога Х. Лодера, спілкування з єнськими романтиками, Ф. Шіллером і Й. Гете та формування політико-реформаторських поглядів під впливом подій у Європі; 4) реформаторська діяльність (1801–1810); 5) наукова діяльність (1810–1835).

2.2. Філософія освіти В. фон Гумбольдта та її світоглядні засади

У підґрунті європейської філософії освіти як засадничу закладено ідею «утворення людини». Німецький філософ ХХ ст., засновник філософської герменевтики Ганс-Георг Гадамер стверджував: «Поняття освіти (Bildung), яке на той час заволоділо умами, було, напевно, найвеличнішою думкою XVIII ст., і саме воно позначило стихію, в якій існували гуманітарні науки XIX століття...» [54, с. 50]. Він робить акцент на значенні освіти, відносячи поняття «освіта» до фундаментальних гуманістичних понять: «Тепер освіта найтісніше пов'язана з поняттям культури і позначає в кінцевому підсумку специфічний людський спосіб перетворення природних задатків і можливостей» [54, с. 51]. При цьому філософ наголошує, що «перемога слова «освіта» над «формою» видається не випадковою, адже в «утворенні» (Bildung) криється «образ» (Bild)» [54, с. 52]. На підставі висловленої Г.-Г. Гадамером думки можна стверджувати, що ідея «освіти людини» впливає з нехай навіть прихованого, який відкривається тільки через свої зв'язки, проте наявного «образу людини». Інакше кажучи, європейська філософія освіти є саме філософією і саме освіти як Bildung, отже, ґрунтується на антропологічному змісті філософії загалом як світоглядного обґрунтування буття людини у світі.

На думку Г.-Г. Гадамера, «освіта не може бути власне метою... Саме в цьому і полягає перевага поняття освіти стосовно простого культивування наявних задатків, від якого воно походить. Культивування задатків – це розвиток чогось даного; тут простими засобами досягнення мети виступає вправа і старанність, що увійшли в звичку... У процесі освіти, навпаки, те, на чому і завдяки чому хтось здобуває освіту, має бути засвоєним цілковито і повністю. У цьому відношенні в освіту входить усе, до чого вона доторкається, але все це входить не як засіб, який губить свої функції. Навпаки, в здобуваній освіті нічого не зникає, але усе зберігається» [54, с. 53]. У такому контексті освіта, за словами В. Бугрова, постає не окремою сферою соціального буття людини, а «творенням» самої людини, виступає не просто одержанням знань, а чимось високим і внутрішнім [35, с. 34].

Класична філософія освіти, що панувала в західноєвропейській культурі в період з XVII до середини XIX ст., спиралася на такі засади класичного типу раціональності, як субстанціалізм, об'єктивізм, детермінізм, холізм, універсалізм. Субстанціальний характер класичної філософії зумовив розгляд освіти як системи методів, прийомів, форм, що сприяють розкриттю і розвитку закладених природою сутнісних якостей людини. На підставі ідеї про рівність усіх людей за їх природою було обґрунтовано вимоги створення системи загальної середньої освіти, доступної вихідцям з усіх верств суспільства. Об'єктивізм та універсалізм класичного раціоналізму орієнтували освіту на пошук загальних закономірностей навчання і виховання, їх форм, способів і методів. Інтенсивний розвиток дидактики сприяв швидкому поширенню знань, піднесенню загального культурного рівня, наданню всім формальних можливостей вільного вибору професійної діяльності. У рамках класичної філософії освіти, ідеалом раціональності для якої виступала наука, педагогіка претендувала на статус строгої наукової дисципліни, що спирається на емпіричні закони та закономірності; на статус дисципліни, яка розробляє науково обґрунтовані методи освіти.

Одним з головних джерел філософії освіти від початку її зародження була загальна філософія. З часів Платона панував авторитарний напрям, у якому людина вбудовувалася в певний непохитно встановлений об'єктивний порядок. Структурою, що пов'язує людину з подібними космічними або потойбічними інстанціями, виступала держава, з якою до Нового часу ототожнювалося суспільство. Освіта розглядалася як службова сфера держави, а в часи Середньовіччя – і як інструмент у руках церкви. З самого початку цим інтенціям протистояла орієнтація на саму людину, на її свободу. В епоху Відродження з кінця XVI ст. разом з початком автономізації сфер громадського суспільства по відношенню до держави починає виокремлюватися й антропологічна спрямованість освіти. У філософії Просвітництва, яка вважала просвіту й освіту головними засобами утвердження свободи людини і розумного врегулювання суспільства, антропологічна альтернатива щодо освіти стає відкритою.

Доктор філософських наук Г. Коджаспірова зауважує, що Іммануїл Кант у своїй «Антропології з прагматичної точки зору» зробив спробу створити в певному розумінні пробний зразок посібника з курсу «Людинознавство», який задовольняє три головні характеристики: антропоцентрованість, інтегративність та прагматичність [144, с. 8].

Насамперед Жан-Жак Руссо та Іммануїл Кант, який увів категорію автономії, виявляють антропологічну основу самовизначення соціальних сфер громадянського суспільства як формування автономних особистостей, здатних висунути і реалізувати свої задуми в тих чи тих галузях діяльності. Звільнення від потойбічних сил поєднується тут з

тенденцією підпорядкувати людину законам природи й історичного розвитку, які досягаються та використовуються людським розумом. Автономія людини суперечливо поєднується з більшим, як у Джона Локка чи Клода Адріана Гельвеція, або меншим, як у Жан-Жака Руссо, підпорядкуванням людини розуму в освітній діяльності. Після критики Кантом такого всеосяжного для просвітників розуму це протиріччя стає центральною проблемою обговорення теми освіти у філософії, орієнтованій на людину. Так, до цієї проблеми звертаються німецькі філософи Йоганн Готфрід Гердер, Фрідріх Даніель Шлейєрмахер, Вільгельм фон Гумбольдт та ін. У філософії розкривається зовнішня, соціальна, і внутрішня, суб'єктивна, зумовленість освіти, їх співвідношення як основа теоретичного визначення освіти, діалектика її категорійних характеристик.

Як стверджують О. Огурцов і В. Платонов, розуміння освіти педагогами-просвітниками було націлене на трансформацію станового суспільства в суспільство професійне, на модернізацію професії. Соціально-політична проблематика виходить за рамки педагогіки, і тому її усвідомлення було здійснено не педагогами-просвітитниками, а такими філософами, як Йоганн Фрідріх Гербарт, Вільгельм фон Гумбольдт, Фрідріх Даніель Шлейєрмахер. Вони обґрунтували пріоритетність загальної освіти над професійною. Мета освіти, згідно з Ф. Шлейєрмахером, включає в себе розвиток не тільки свідомості учня, що дає змогу йому здійснити вибір професійної справи, але й вільної індивідуальної товариськості, офіційної комунікації та участі у спільній діяльності. Вихід до цих надстанових і надпрофесійних завдань означає надбудову в педагогіці нового розділу освітнього дослідження – теорії освіти, яка робить зворотний вплив на педагогіку. Вона розкривається В. фон Гумбольдтом, для якого істотно важливою була вільна взаємодія індивідуальностей однієї з одною і з навколишнім світом [210, с. 472].

На особливому внеску німецьких мислителів у філософію освіти наполягає й історик педагогіки Л. Степашко. Вона стверджує, що духовне життя Німеччини кінця XVIII – першої половини XIX ст. характеризувалося багатством концептуальних пошуків, утвердженням нових тенденцій у культурному розвитку Європи, які народжувалися в рочищі німецького Просвітництва, класичної німецької філософії, зокрема Лессінга, Гердера, Шіллера, Гете, Канта, Фіхте, Гегеля. На відміну від європейського Просвітництва XVIII ст. з його запереченням історичної традиції, німецьке Просвітництво акцентувало визнання історії як органічного процесу, історичну традицію розглядало як необхідний компонент історії, основи стабільності суспільства та його інститутів. Людина починала осмислюватися не як ізольований індивід, що створює разом з іншими суспільство шляхом договору, а як від початку суспільна істота, як представник «роду людського» й народу, носій загальнолюдської

і національної культури. Історія людства розкривалася як щаблі його духовного вдосконалення, спрямованого до свободи думки, людської гідності, чеснот, краси, цілісної людини. Людина поставала продуктом історії культури, історії духу. В освіті як залученні до культури вбачалася таємниця вдосконалення людської природи, починаючи з античності, як вважав Кант, з опанування гармонії древніх, сили їхньої творчості. Процес виховання поставав як процес духовного вдосконалення людини, яка вимагає, згідно з Кантом і Гегелем, напруженої праці душі, мужності й волі, і разом з тим природним процесом – гармонійним розвитком людини, якій, на думку Й. Гете, Ф. Шіллера і В. фон Гумбольдта, від природи притаманні такі внутрішні якості, як життєрадісність, свобода, творчість [285, с. 76].

М. Засипкіна зазначає, що німецька педагогічна думка часів Вільгельма фон Гумбольдта усвідомлювала важливість гуманізації змісту освіти й утверджувала думку, що для розвитку гуманістичної традиції в педагогічній освіті учитель повинен володіти не лише базовими професійними знаннями, а й вселюдською культурою. Для підтвердження цього факту дослідниця звертається до висловлювання В. фон Гумбольдта з приводу того, що наставнику необов'язково бути хорошим ученим, проте він зобов'язаний досконало знати все, чого навчає, щоб передати це своїм учням [116, с. 101].

Незважаючи на те, що протягом переважної частини ХІХ ст. з огляду на політико-економічний рівень розвитку Німеччина посідала серед європейських держав далеко не перше місце, що спричиняла її роздробленість на безліч карликових князівств-держав і збереження в них феодального укладу життя, саме тут протягом усього ХІХ ст. спостерігалися найбільш серйозні спроби введення змін у галузі середньої та вищої освіти, що стали взірцем для наслідування в інших країнах. Причину цього значною мірою можна пояснити двома чинниками: появою на теренах Німеччини неогуманізму і прагненням німецьких земель до об'єднання як політичного, так і культурного.

На межі ХVІІІ – ХІХ ст. культурне життя Німеччини охоплює потужний інтелектуальний рух – неогуманізм, найвидатнішими представниками якого, на думку Е. Кассіра, були Й. Гете, Й. Гердер і В. фон Гумбольдт [136, с. 171]. Неогуманізм усупереч утилітарно-просвітницьким поглядам своїх попередників проголошує «чисту науку» як найбільш достойне з усіх занять людини. Заняття наукою мають полягати не в надбанні якихось окремих навичок і вузькоспеціальних знань, а в опануванні універсального цілісного знання про природу людини і світу завдяки синтезу знань, накопичених різними галузями людської думки, який має здійснити філософія як «науковчення» [12].

Прагнення німців до об'єднання у єдину націю знайшло найбільш яскраве вираження у славнозвісному «Зверненні до німецького народу»

(1807–1808) відомого німецького філософа Йоганна Готліба Фіхте, яким він сподівався підняти німців на боротьбу з Наполеоном після Єнської битви. Теоретик-засновник німецького націоналізму у «Зверненні» виклав свій план організації єдиного для всіх німців національного виховання, здатного консолідувати населення всіх німецьких князівств на ґрунті філософської ідеї націоналістичного тоталітаризму.

Призначений на посаду ректора відкритого в Берліні 1809 року університету, Й. Фіхте подав розгорнутий проект системи викладання та його організації, зумовлений власною філософською концепцією та ідеєю національного тоталітаризму. Й. Фіхте наполягає на духовному вихованні нації, культивуванні національного німецького характеру як головного завдання держави в навчальних закладах усіх рівнів. Щодо проблеми науки, то головне місце він відводить філософії як «науці про науку». Завдання «науки наук» Й. Фіхте вбачає в тому, щоб указати на основоположні для будь-якого знання закономірності, які мислитель пов'язує із суб'єктивним ідеалізмом, що, на його думку, має визначати процес пізнання як такий [12].

У 1808–1809-х рр. паралельно з Й. Фіхте були представлені й інші проекти організації вищої освіти (Ф. Шіллер, І. Кант, Г. Штеффенс, Ф. Шлейєрмахер, Ф. Шеллінг), на які так чи так опирався В. фон Гумбольдт у своєму меморандумі, покладеному в підґрунтя реформи німецької освіти. Наприклад, професор з Галле Г. Штеффенс у праці «Про ідею університету» та філософ і теолог Ф. Шлейєрмахер у праці «Роздуми про університети в німецькому розумінні» порушують питання взаємодії науки і держави у зв'язку з проблемою свободи наукового процесу і його незалежності від втручань держави. Г. Штеффенс наполягає на тому, що завдання держави – допомагати розвитку університетів і терпіти їх свободу. Ф. Шлейєрмахер підходить до проблеми з іншого боку – він відстоює свободу викладання для професорів і свободу навчання для студентів. Обидві праці спиралися на наукову методологію, накреслену Ф. Шіллером, І. Кантом і Ф. В. Шеллінгом.

Ф. Шіллер у лекції «Що таке всезагальна історія і з якою метою її слід вивчати» (1789), прочитаній ним в Єнському університеті, протиставив представників вищих факультетів, які здобували спеціальну освіту «заради шматка хлібу», «філософським умам». Перших він розцінив як тих, що гальмують розвиток людського духу, других – як таких, що лише вони можуть займатися наукою та сприяти прогресу людства.

У трактаті «Суперечка факультетів» (1798) І. Кант сформулював думку про домінуючу роль філософського факультету над іншими, який «займається лише самою наукою, виходячи з її власних інтересів» [133, с. 315]. Завдяки перевороту, що його Кант здійснив у гносеології, сам назвавши «коперніківською революцією», змінилася картина пізнання світу та пов'язані з нею пріоритети.

Ф. Шеллінг у своїх «Лекціях про метод академічного дослідження» (1802) розвинув думку Фіхте про те, що саме наука сприяє розвитку людства, а в пізнавальному процесі головною є філософія. У системі побудованого ним трансцендентного ідеалізму Ф. Шеллінг протиставляє розум і розсуд. Філософ стверджує, що розсуд з його логічним мисленням зумовлений владою протиріччя закону. На відміну від нього розум непідвладний закону протиріччя, тому єдність протилежностей він опановує безпосередньо. Справжньою формою пізнання мислитель вважає не умогляд чи логічні докази, а безпосереднє осягнення предметів у процесі інтелектуального споглядання, інтелектуальної інтуїції. Суб'єктом такого розумово-діалектичного пізнання виступає не пересічний людський розум, а лише філософський чи художній геній [13, с. 501–502].

Проте саме Вільгельму фон Гумбольдту як реформатору і вченому належала заслуга поєднання цих філософських концепцій та втілення їх у чітких і прозорих принципах нової організації освіти. У галузі вищої освіти В. фон Гумбольдт ставить акцент на науці, трактуючи її як процес, а не сформульовану сукупність знань [8, с. 88]. Цей процес зумовлений двома чинниками: свободою викладання та свободою навчання. У цьому контексті він ставить питання про виховання особистості, яка має бути самостійною, творчо мислячою і здатною до самовизначення. Формування такої особистості починається вже на нижчих ступенях освіти. Взірєць такої особистості В. фон Гумбольдт пов'язує з глибоким осмисленням античної культури, тому реформа гімназії, як ланки середньої освіти, спричинена насамперед цим чинником.

Отже, велике значення надавалося гімназіям, які виступали підготовчим етапом до університету, тому в системі середньої освіти відбулися радикальні зміни. Освіта в гімназіях у дореформений період мала «класичний» характер, успадкований від середньовічної латинської школи, де домінуюча роль належала латинській мові, у вивченні якої превалювало вивчення на граматики й риторики, що забезпечувалося читанням релігійних текстів і творів римських авторів як зразків красномовства та моралі. Завдяки гумбольдтівським реформам у навчальну програму гімназій було внесено суттєві зміни за рахунок включення предметів реального циклу, як-то: математика, фізика, географія, історія та нові мови.

Під впливом ідей В. фон Гумбольдта відбулася переоцінка «античності в історії думки Нового часу: на перше місце висувалися давньогрецька мова, давньогрецька література і філософія» [130, с. 96]. Суттєво змінився погляд на вивчення мов і культур античного світу, у ракурсі якого в гімназистів мало розвиватися не формальне мислення, а продуктивна, творча думка на підставі діалектичних розмірковувань, самостійних узагальнень і висновків.

У вивченні грецької античності В. фон Гумбольдт ставив два

завдання: ознайомлення з афінською демократією шляхом засвоєння творів давньогрецьких мислителів, по-перше, мало стати засобом поширення ідеї громадянської рівності, по-друге, мало сприяти формуванню гармонійно розвиненої у фізичному, розумовому та моральному плані особистості. Отже, виходячи з гумбольдтівського постулату про те, що мови є органами оригінального мислення націй, за допомогою яких творяться національні картини світу й культурні кола, за межі яких можна вийти, тільки вступивши в інше коло, у молодого покоління завдяки вивченню давньогрецької і рідної мов мав формуватися новий етично-естетичний ідеал доброчесності. Про це йдеться у праці «Ідеї щодо досвіду, який визначає межі діяльності держави», у якій на підставі моральних зразків, задекларованих у давньогрецьких літературних і філософських текстах, В. фон Гумбольдт виводить «істинну цінність» особистості, що постає як «розквіт фантазії, глибина духу, сила волі та цілісність усієї істоти людини» і творить «велич індивіда, яка зникає разом з його життям»; для такої особистості, яку культивує німецький мислитель, найвищим благом є доброчесність, здобута власними зусиллями, а не щастя «як нагорода ззовні» [73, с. 29]. Підтвердження своїм думкам В. фон Гумбольдт шукає передусім в «Етиці» Аристотеля, моральні основи якої наприкінці XIX ст. намагається зруйнувати Ф. Ніцше, про що йдеться у книзі «Після чесноти: Дослідження з теорії моралі» шотландського філософа Е. Макінтайра [185, с. 150–355]. Саме діяльність В. фон Гумбольдта у сфері освіти, якийсь час давала змогу протистояти аморалізаторським тенденціям ніцшеанства.

Уже на рівні гімназії впроваджується багатомовна освіта – вивчення кількох мов стає необхідною умовою для тих, хто має намір продовжувати навчання в університеті. Такий підхід до мовної освіти формується під впливом ідеї Вільгельма фон Гумбольдта про те, що пізнання мов є шляхом до пізнання світу: «через розмаїття мов для нас відкривається багатство світу й різноманіття того, що ми пізнаємо у ньому» [76, с. 349].

Увага до мовної освіти зумовлена функціями мови та її призначенням, яке В. фон Гумбольдт бачить у тому, щоб: 1) здійснювати перетворення світу в думку; 2) виступати посередником у взаєморозумінні людей і висловлювати їхні думки і почуття; 3) служити засобом розвитку внутрішніх сил людини, впливаючи на силу мислення, почуттів, світогляду мовців. Він був першим, хто у своїх працях описав усі три функції мови: прагматичну, комунікативну та пізнавальну. При цьому в контексті філософії В. фон Гумбольдта простежується діалектичний зв'язок між антропологічним спрямуванням його думки й визнанням пізнавальної функції мови як головної. Пріоритет пізнавальної функції обумовив ідею дослідницького університету. Ця домінуюча функція мови пов'язана у філософії В. фон Гумбольдта з поняттям істини як здобуття силою філософської думки. Мислитель стверджує: «Із взаємообумовленої

залежності думки і слова впливає, що мови виявляються не лише засобом висловлювання вже пізнаної істини, а і, більше того, засобом відкриття раніше невідомої» [83, с. 319]. На підставі такої концепції мови будується університетська освіта. Виступаючи супроти схоластичного підходу до викладання, де істина вже є наперед відомою і завдання викладача полягає в тому, щоб передати її в готовому вигляді своїм учням, В. фон Гумбольдт стверджує, що істину можна і необхідно шукати, відтак головне завдання університетських викладачів – спонукати до її пошуків студентів, зробивши їх рівноправними партнерами в процесі пізнання. На цьому ґрунті постає і доконечна ціль мовознавства – «ретельне дослідження різних шляхів, якими незліченні народи вирішують вселюдське завдання» опанування об'єктивної істини посередництвом мови» [77, с. 47]. Порівняльне мовознавство, на думку В. фон Гумбольдта, має жититися інтересом щодо проникнення в «осереддя, де мова пов'язана з формуванням духовної сили нації», яке визначає «національний характер», що на ньому «базується все творче в історії нації» [77, с. 47].

Переоцінка античної культурної спадщини пов'язана з проривом неогуманізму, який відбувся у другій половині XVIII ст., в епоху німецької літературної класики. Він був справді новим гуманізмом, адже володів набагато більшою широтою і глибиною, ніж гуманізм епохи Ренесансу. Ренесансний гуманізм хоча і втілював ідеал універсальної освіченості, який прагнув до безпосередньої участі в житті й здійснював це прагнення, однак девіз *ad fontes* (до джерел – *лат.*) відсилав цей гуманізм до минулого і не давав можливості від нього звільнитися. Неогуманізм, який постав на засадах класицизму XVIII ст., був принципово іншим. При всьому шануванні античності й захопленні нею, що також підкоряла його собі та накладала свій відбиток на його форму і зміст, він набагато більше звернений до майбутнього, ніж до минулого, тому що його вирішальним мотивом була воля до творчості, а не до споглядання. Концепція історії Й. Гердера, викладена в «Ідеях до філософії історії людства» (1784), у своєму суто філософському аспекті, пов'язана з філософією Готфріда Вільгельма Лейбніца. А для Г. Лейбніца сучасність, оскільки вона мислиться не тільки як фізичне існування, а як справжня присутність духу, завжди є двоїстою: вона наповнена відбитками минулого, але одночасно ладна вдовольнитися майбутнім. Цей новий вимір, який проявляється завдяки історичному підходу, відчутно в «Ідеях» Й. Гердера, так само як у «Вихованні людського роду» Г. Лессінга [57].

Неогуманізм, як зазначає німецький філософ і культуролог Е. Кассіер, створює нове уявлення про людину й нове «історичне відчуття людини», що лежить в основі праць Й. Вінкельмана і Г. Лессінга, Й. Гердера і Ф. Шіллера, Й. Гете і В. фон Гумбольдта [136, с. 168]. Зазначимо, що розглядати ідеал цього нового гуманізму як суто етичний було б помилкою. Для Й. Вінкельмана, Й. Гердера, Й. Гете,

В. фон Гумбольдта і навіть для Ф. Шіллера й Е. Канта безпосереднє конкретне значення гуманізму знаходиться в іншій площині. Правда, ці мислителі переконані, що певна форма моральності й певний устрій державно-суспільного життя стануть наслідком «humanitas» і являтимуть собою у певному сенсі її найбільш зрілий результат, проте вони мають на увазі не тільки цю мету, перед їх очима знаходиться набагато більш загальна тема і більш масштабна проблема. Те, що вони шукають під назвою гуманізму, перебуває за межами форм моральності. Воно розповсюджується на всі види формотворчості взагалі, у будь-якій сфері життя. Людина, опановуючи світ, не розчиняється в масі зовнішніх вражень, а приборкує цю масу, надаючи їй певної форми, що виходить урешті-решт з неї самої – із суб'єкта, який думає і відчуває.

Саме цю здатність створення форми і продемонстрували Й. Гердер і В. фон Гумбольдт, розглядаючи сутність мови, Ф. Шіллер – сутність гри і мистецтва, І. Кант – структуру теоретичного пізнання. Ці мислителі переконані, що здатність людини до формотворення становить її своєрідну, відмітну й характерну властивість як представника людського роду. Гуманізм у найширшому сенсі слова позначає те універсальне й унікальне у своїй універсальності середовище, що в ньому лише може виникнути і поширитися форма. Разом з тим виділення цієї специфічної сфери жодним чином не передбачає як передумову і вимогу розірвати коло природного буття і вийти за його межі, щоб обґрунтувати та затвердити її. Для «розумової революції» Канта такий прорив поняття природи справді був потрібний, але Й. Гердер і Й. Гете не пішли за ним цим шляхом. Життя як вільний життєвий потік не в змозі породжувати форму; щоб стати причетним до форми, воно повинне сконцентруватися, якимсь чином зосередитися на одному певному моменті. Власне філософський виклад і обґрунтування цього підходу було зроблено не в метафізичних системах німецького ідеалізму, хоча і вони постійно піднімали цю проблему й намагалися її вирішити, бо ні Й. Фіхте, ні Ф. Шеллінг або Г. Гегель, а саме В. фон Гумбольдт, як наполягає Е. Кассіер, був тим мислителем, який зробив вирішальний крок [136, с. 169].

Стверджуючи, що він здійснив революцію так само як і М. Коперник, І. Кант мав на увазі те, що М. Коперник пояснив зримий рух небесних об'єктів тим, що насправді рухається сам спостерігач, а він, І. Кант, пояснив зримий порядок світу тим, що насправді порядок притаманний самому споглядачеві. Щоб пізнання стало можливим, розум нав'язує досвіду власну пізнавальну природу, тому людські знання є не описом зовнішньої дійсності як такої, а результатом пізнавального апарату самого суб'єкта. Як зазначає американський історик філософії Р. Тарнас, якщо революція М. Коперника стала причиною відчуження людини від Космосу, то революція Е. Канта позбавила людину можливості пізнати його – «до космологічного відчуження додалося відчуження

епістемологічне» [294, с. 294]. Переходом між ними стало вчення Р. Декарта про людське «я», принципово відмінне від об'єктивного зовнішнього світу. Так, на межі XVIII – XIX ст. остаточно склалася механічна картина світу. Прозріння І. Канта стало двосічним мечем – науці, філософії і релігії відтепер довелося нарізно шукати засади для виправдання свого існування у відчуженому від людини світі, адже жодна не могла претендувати на пояснення природи Всесвіту.

Проте картезіансько-кантіанська епістемологія з її суб'єкт-об'єктною дихотомією, як доводить це Р. Тарнас, була не єдиною, адже майже в цей час, коли Просвітництво досягло філософського апогею в особі І. Канта, почала окреслюватися принципово нова епістемологічна перспектива, яка пропонувала більш витончене розуміння людського знання. Р. Тарнас називає її концепцією співпричетності, зазначивши, що перші її контури з'явилися у природознавчих наукових студіях Й. Гете, а згодом здобули нового спрямування у Ф. Шіллера, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, С. Колріджа, Р. Емерсона. Кожний з цих мислителів вкладав у її розвиток свій особливий, не схожий з іншими, здобуток, проте всіх їх об'єднувало глибоке переконання в тому, що зв'язок людського розуму зі світом має характер не ворожої роздвоєності, а навпаки – співпричетності. Ця концепція визнавала суб'єктивний принцип І. Канта, але замість того, щоб нав'язувати його кожному окремому суб'єкту, вона схилилася до думки, що «ці суб'єктивні принципи насправді є висловленням власного буття світу, а людський розум, у решті решт, є інструментом саморозкриття світу» [294, с. 368].

Згідно з концепцією співпричетності, людський розум у всій його повноті є вираженням сутнісного буття природи, оскільки глибинна реальність світу виявляється лише тоді, коли людський розум цілком активізує свою здатність до формотворення. Творча людська уява вступає у зв'язок із внутрішнім творчим процесом природи і приводить реальність природи до усвідомленого вираження. З погляду концепції співпричетності, образна інтуїція – це не суб'єктивне криве дзеркало світу, вона є вивершенням сутнісної цілісності реальності, яку картезіансько-кантіанський дуалізм розколов навпіл. Людська уява з її здатністю до формотворення є складовою внутрішньої істини, притаманної світу. У концепції співпричетності, на думку Р. Тарнаса, «світова істина здійснюється всередині самої себе – і через людський розум» [294, с. 369].

Зазначимо, що вже Г. Шпет ставив під сумнів причетність В. фон Гумбольдта до кантіанства. Учений вважав, що кантіанство могло проявлятися у Вільгельма фон Гумбольдта через естетично-поетичне посередництво Ф. Шіллера, Й. Гете, романтиків, Ф. Шеллінга. «Щоб правильно зрозуміти й оцінити філософські засади Гумбольдта, – пише Шпет, – слід не вишукувати в них кантіанські елементи, а просто поставити його в ряд з такими сучасниками, як Й. Фіхте, Ф. Шлегель,

Шіллер, Гете, Шлейєрмахер, Шеллінг, Гегель» [336, с. 32–33].

Характеризуючи теорію пізнання В. фон Гумбольдта в найзагальніших рисах, В. Звєгінцев виокремлює в ній ознаки концепції співпричетності. Згідно з думкою В. фон Гумбольдта, те, що дається безпосередньо, неспроможне явити існуючі між речами зв'язки, і тому на цій підставі не можна формулювати закони. Щоб став можливим науковий розсуд, потрібно припустити існування речей і процесів, які не даються людині в безпосередньому спогляданні. Це розмежування між двома підходами є розмежуванням між споглядачем і пізнанням, проте не все розмежується цими двома величинами, оскільки існує ще й третя. Пізнання стає можливим лише тоді, коли суб'єкт, який пізнає, споглядає об'єкт як дещо. І це «дещо» обумовлюється теорією. У розумінні В. фон Гумбольдта теорія має спиратися на поняття творчої діяльності, яка притаманна людині від природи, втілена в мові та реалізується силою думки відповідно до своєрідності національного характеру. Усі інші положення, як стверджує В. Звєгінцев, є похідними від цієї головної тези В. фон Гумбольдта [117, с. 359].

Хоча В. фон Гумбольдт, вочевидь, є найцікавішим із представників концепції співпричетності, Р. Тарнас навіть словом не згадує про нього. Пояснення цій неувазі до гумбольдтівського значного доробку можна знайти у Е. Кассірера. Німецький учений стверджує, що не можна повністю усвідомити собі хід філософської думки початку ХІХ ст., якщо слідувати тільки лінії великих філософських систем. При структуруванні, яке панує у викладі історії філософії, втрачається щось важливе і суттєве; у цьому погляді виявляється недоступною одна духовна лінія, яка під час вивчення спадщини В. фон Гумбольдта відразу ж виступає з усією чіткістю та ясністю. Створене В. фон Гумбольдтом здається на перший погляд менш завершеним, ніж системи Й. Фіхте, Ф. Шеллінга або Г. Гегеля. Чим далі він просувається у своїх дослідженнях, тим більше, як здається, занурюється в самостійні науки й у вирішення окремих питань цих наук. Проте вся ця діяльність пройнята істинно філософським духом, і він ніколи не випускає з поля зору те ціле, якому присвячені його дослідження. Кассірер пише: «Все, що Гумбольдт зробив як державний діяч і як теоретик політики, як філософ історії, як дослідник естетики, як засновник нової філософії мови – все робилося під знаком однієї великої ідеї, під знаком всеосяжного універсалізму, який прагне в той же час бути найчистішим індивідуалізмом» [136, с. 170].

Неогуманістична позиція В. фон Гумбольдта не приймає зовнішнього обмеження вільної особистості. Загальне, що відкривається людині в галузі культури, у мові, у мистецтві, у релігії, у філософії, завжди є одночасно і індивідуальним, і універсальним. Бо в кожній з названих сфер універсальне можна побачити інакше, ніж у діях індивідів, оскільки тільки в них воно знаходить свою актуалізацію, своє реальне втілення.

Основоположний для В. фон Гумбольдта принцип єдності індивідуального з універсальним обґрунтовано насамперед на матеріалі мови. У вступі до праці про мову Каві він стверджує, що мова є найбільш яскравим свідченням і найнадійнішим доказом того, що індивідуальність людини не є замкнутою на собі, якби не означений принцип, то будь-яке порозуміння, будь-яке існування людини в мовному середовищі виявилось б абсолютно неможливим. Підтвердження і обґрунтування принципу універсальності й індивідуальності В. фон Гумбольдт знаходить і як історик, і як філософ історії. Він стверджує, що будь-яке історичне існування виявляється національно зумовленим і національно обмеженим, і ця його детермінованість є переконливим свідченням цілісності і непорушної єдності людського роду.

Єдність універсального з індивідуальним накладає відбиток і на «класицизм» В. фон Гумбольдта. У праці «Про завдання історика» він пише: «Греція створила ідею національної індивідуальності, що ніколи ні до неї, ні після неї не існувала, і, подібно до того, як в індивідуальності полягає таємниця всього буття, так її ступінь, свобода і своєрідність у взаємовпливі з іншими визначили все подальше просування людства у всесвітній історії» [81, с. 303]. Так виразно і глибоко принцип індивідуальності не був сформульований жодним із сучасників В. фон Гумбольдта, хто створював теорію історичної обумовленості.

Розглядаючи світоглядні засади філософії освіти В. фон Гумбольдта, не можна залишити поза увагою вплив на їх формування ідей основоположника мистецтвознавства як науки Йоганна Йоахіма Вінкельмана (1717–1768). У своїй головній праці «Історія мистецтва древності» (1764) Й. Вінкельман розглядає мистецтво як живий організм, а його історію – як процес, який розгортається від зародження до розквіту, а від розквіту до занепаду. Історія мистецтва, як її розуміє мислитель, є розвитком, який підпорядковується певним внутрішнім закономірностям, однак водночас залежить від багатьох об'єктивних чинників [14, с. 480]. Увагу В. фон Гумбольдта привертає не лише історичний підхід Вінкельмана до явищ культури, а й захоплює творче й активне сприйняття античності і той акцент, який ставить автор на високому моральному пафосі героїв античності. Саме цей акцент впливає на формування гумбольдтівської концепції особистості. У зв'язку з цим зазначимо, що культуру В. фон Гумбольдт визначає двома поняттями – культура (Kultur) як сукупність різноманітних людських феноменів і культура (Bildung) як творчий процес формування особистості.

В. фон Гумбольдт, який разом зі своєю епохою одержав ідеалізований образ античного світу, був упевнений, що знайшов у греків античності особливо вдале, єдине в історії втілення ідеалу людського життя. Він вважав, що Стародавня Греція представляє в генезі людства, згідно з висловом Й. Гердера, епоху розквіту, відзначену єдністю

чуттєвого й інтелектуального, пропорційністю, повнотою гармонії та краси, тому є своєрідною моделлю для наслідування у справі виховання. Особливу увагу в цій моделі привертає міцно вкорінене у свідомість кожного громадянина відчуття спільноти, виховання як збагачення одних іншими, робота над формуванням як духу, так і тіла. Адже у філософських поглядах В. фон Гумбольдта на освіту й виховання домінуюче місце займає теорія формування людини як особистості, яка спирається на єдність універсального й індивідуального.

Людина є цілісною істотою, оскільки вона сама творить себе, стає господарем своєї долі, реалізує сукупність своїх людських потенцій, отже, інтегрує всі досягнення минулого, тільки так вона може крокувати вперед. Тому Bildung (культура) індивідів, як і народів, можлива лише на ґрунті всієї культурної спадщини людства і в результаті засвоєння цієї спадщини. Bildung потрібно творити, і вона може будуватися лише на основі вже наявної культури. Людина виступає і продуктом культури, і її творцем. Культуру створюють народ, соціальні спільноти та суспільство загалом.

Поняття Bildung у В. фон Гумбольдта означає культуру в процесі творення, що завершується усвідомленням того, що вона є культурою, і того, що це означає, а це означає не що інше, як сенс людського життя. Bildung – це самосвідомість культури, це процес гуманізації людського, це те, що на протилежність фрагментарному характеру природного буття дає змогу створити гармонійну цілісність, тобто пропорційна єдність людських сил. Справді, людина за своєю суттю є силою, енергією, яка утворює справді апріорне в людині, дане їй природою від початку. Людина – це споконвічно активна істота, істота діюча.

Ідея розвитку всіх людських сил в їх різноманітності та єдності як основи, сенсу та мети соціального і культурного прогресу виконує у філософській антропології В. фон Гумбольдта структуруючу функцію. Розвиток усіх людських сил в їх різноманітності та єдності В. фон Гумбольдт розглядає як внутрішню основу людської індивідуальності, зовнішня ж форма її прояву виражається, на його погляд, у «глибині та своєрідному вкоріненні людини в дійсності» [83, с. 172]. Ідея індивідуальності є для В. фон Гумбольдта і ключем до вирішення проблеми свободи. Згідно з його поглядами, люди в масі своїй діють за законами необхідності, а свобода – доля індивідуальності. Однак свобода навіть найяскравішої індивідуальності не є свавіллям, вона обмежена загальним буттям чи «природою речей», адже згідно з принципом діалектичної єдності універсального й індивідуального, загальне буття виступає в будь-якому одиничному бутті, визначаючи його.

В. фон Гумбольдт прагнув досліджувати людину як кінцеву істоту, розглядаючи її як передумову цього дослідження несвідоме, в якому саме і конститується Розум-Логос. Людина як кінцева істота знає, що вона може бути нескінченним розумом, хоча цей характер розумної істоти є

одним з вимірів її скінченності. Отже, розум, що досягається як такий, виділений у своїй чистоті, веде до Науки; тоді як розум, узятий до взаємодії людських сил, веде до культури (Bildung).

Вільгельм фон Гумбольдт розуміє значення кантівської активності суб'єкта, проте цінує діяльність людини тією мірою, в якій вона протікає, не полишаючи русла, прокладеного природою. У дусі концепції співпричетності він прагне поєднувати філософське узагальнення з даними досвіду. Філософську істину, яку пов'язує з досвідом як цілим, мислитель відрізняє від спекулятивно-метафізичної як абстракції. Власний метод В. фон Гумбольдт характеризує як філософсько-емпіричний і покладає на нього свої сподівання: «Лише на філософсько-емпіричному знанні людей можна засновувати свою надію на те, що з часом ми одержимо філософську теорію формування людини. А ця остання – не просто загальний фундамент для окремих додатків теорії – виховання і законодавства (які лише від неї можуть очікувати цілковитої взаємопов'язаності своїх принципів), але загальна, а в наші дні і нагальна потреба – ми вимагаємо її як надійну провідну нитку вільної самоосвіти кожної окремої людини» [72, с. 162].

У своїй праці В. Постовалова зазначає: «Хоча в гумбольдтівській концепції немає прямих запозичень з філософських концепцій його часу, у ній знайшла своє віддзеркалення духовна атмосфера Німеччини XVIII в.» [234, с. 45]. І це є дуже точна думка, оскільки неважко помітити, що шлях, яким розвивається філософська думка В. фон Гумбольдта, великою мірою є співзвучним і гуманізму Вінкельмана, з його акцентуванням на моральному пафосі античності, а також веймарському класицизму Й. Гете і Ф. Шіллера, з його естетикою й пошуками істини, індивідуалізму та прагненням до універсальності єнських романтиків, з їх поцінуванням людської особистості, і суб'єктивному ідеалізму класичної німецької філософії з її діалектичним методом і розумінням філософії як «науки наук», проте цей шлях є і дещо відрубним.

Отже, дослідивши світоглядні засади філософії освіти Вільгельма фон Гумбольдта, маємо підстави стверджувати, що кантіанській механістичній картині світу, детермінованій суб'єкт-об'єктною дихотомією, В. фон Гумбольдт протиставляє життя як вільний вітальний потік, зумовлений формотворчою діяльністю людини, завдяки якій в органічному зв'язку індивідуального з універсальним твориться культура людства як ціле, яке вбирає в себе все різноманітне багатство національних культур. Кантівському відчуженому від світу суб'єкту, фаустівській людині, що розривається між небом і землею в пошуках істини, розколотій романтичним роздвоєнням особистості – усім цим світоглядним позиціям В. фон Гумбольдт протиставляє концепцію об'єктивного пізнання законів природи, орієнтовану на філософсько-емпіричне знання та концепцію цілісної особистості, гармонійно розвиненої людини, що спирається на

античний ідеал, рівновагу духовного і природного начала. Відповідно до цієї моделі він ставить питання про виховання особистості, яка має бути самостійною, творчо мислячою і здатною до самовизначення, адже людина є цілісною, оскільки вона сама творить себе – реалізує сукупність своїх людських потенцій, отже, інтегрує всі досягнення минулого, виступаючи і продуктом культури, і її творцем. Це дає змогу розглядати філософію освіти В. фон Гумбольдта як антропоцентричну, в основі якої закладено принцип діалектичної єдності універсального й індивідуального, а також пов'язану з ним ідею формотворчої діяльності людини як у пізнавальному, так і в практичному аспектах. Отже, теорія освіти розкривається В. фон Гумбольдтом через вільну взаємодію індивідуальностей однієї з одною і з навколишнім світом, і в цій взаємодії найважливішим інструментом виступає мова як засіб комунікації, як засіб творення думки, як засіб пізнання світу – головний чинник вибудовування у свідомості людини особистісної і водночас національно обумовленої картини світу.

2.3. Концепція дослідницького університету німецького мислителя

Німецький філософ і соціолог, один із засновників філософської антропології, наукова діяльність якого пов'язана з Мюнхенським, Берлінським, Єнським, Гейдельберзьким, Геттінгенським, Кельнським та Франкфуртським університетами, Макс Шелер пише, що університет, зберігши «...середньовічну *форму* (курсив. – М. Ш.) «universitas» і будучи добре захищеним залишками свого самоврядування, від початку дуже широкого, але згодом сильно врізаного абсолютною державою – набув цілком *нові риси* (курсив. – М. Ш.) лише завдяки тій грандіозній реформі, яку в період Визвольних війн ініціювала Пруссія і головні ідеологи якої мали цілковите взаєморозуміння з її блискучими та прозорливими міністрами. Це перш за все Й. Г. Фіхте, перший ректор Берлінського університету; Шлейєрмахер, який розробив проект Берлінського університету, прийнятий королем; брати Гумбольдт, особливо Вільгельм, що справив на всю німецьку систему освіти колосальний вплив, Зюверн і багато інших» [331, с. 310].

Концепція дослідницького університету В. фон Гумбольдта є результатом органічного зв'язку філософії освіти й політичних поглядів німецького мислителя, при цьому вона зумовлена не в останню чергу виваженою позицією урядовця, що як державотворець з усією відповідальністю всебічно та глибоко усвідомлює зміст і наслідки своєї реформаторської діяльності. Реформа німецької освіти для Вільгельма фон Гумбольдта виявляється справою духовного здоров'я нації, в якій головну функцію бере на себе університет як вищий навчальний заклад і як

культурно-соціальна інституція.

На державній службі В. фон Гумбольдт перебував загалом дев'ятнадцять років: з 1790-го по 1791-й і з 1802-го по 1819-й, які припадають на період активної реорганізації пруської державності й впровадження консервативно-ліберальних реформ урядом Штейна, Гарденберга, Шаренгорста. Три магістральні положення цих реформ – єдине централізоване управління, усунення пережитків станового розділення громадян, залучення всіх підданих до діяльності держави – мали безпосередній відгук у реформі вищої освіти, яку здійснив В. фон Гумбольдт за півтора року, очолюючи департамент віросповідання й народної освіти в Міністерстві внутрішніх справ з 1809-го по 1810-й рік.

Реформування німецької системи освіти стало не тільки адекватною відповіддю на нагальні економічні й політичні вимоги історичної доби, а й стало ідейно-духовною реакцією на кризу університету як культурно-соціальної інституції. Прусська реформа, яка завершилася відкриттям 1810 року Берлінського університету, спиралася не лише на потреби політичного, економічного, соціального чи культурного характеру, а мала під собою серйозне філософське обґрунтування, запропонувавши «цілісний філософський погляд на місію університету, його цільове призначення як джерела наукового знання й транслятора культурних цінностей» [346, с. 5].

Як зазначає В. Курінний, історично склалося, що у XVIII ст. університет мав зникнути, оскільки він став архаїчним, тобто несучасним, він відтворював схоластичну освіченість далеку від практичних запитів життя й не реагував на запити абсолютистської влади [167].

Варто, між іншим, зауважити, що в різні епохи університет як соціокультурна інституція представляв різні типи навчальних закладів, у межах яких сформувалися свої, мотивовані історичною ситуацією, уявлення про розвиток науки й освіти, їх зміст, цілі та функції.

Німецький дослідник П. Морав висловлює думку про те, що університет, який виник наприкінці XI ст., був середньовічною корпорацією, тому його не можна розглядати у відриві від соціально-правового контексту історії Європи [349]. У цей час університет стає «цехом учених» – спілкою викладачів і студентів. Як будь-яка середньовічна корпорація, він прагнув зміцнити свій правовий статус, уособлений у понятті «академічна свобода», що полягало в непідсудності членів корпорації іншим каральним органом, окрім власного суду.

Болонському університету, першому в історії Європи, «академічні свободи» подарував імператор Священної Римської імперії Барбаросса, який потребував послуг болонських юристів для легітимації влади. Фрідріх I Гогенштауфен дозволив також членам університетської корпорації пересування територією імперії без будь-яких обмежень, створивши таким чином «академічний простір», який не мав кордонів між

країнами і був вільним від місцевих законів, на що вказує німецький учений Р. Мюллер, досліджуючи історію університетів [350, с. 35]. Подібні привілеї університети одержують з XIII ст. від папи римського, виступивши оплотом схоластичного богослов'я.

Отже, від початку становлення університетів складається міцний взаємовигідний зв'язок між ними, державою та церквою. Це певною мірою позначилося на їх структурі: три вищі факультети – юридичний, богословський, медичний і четвертий – філософський – нижчий рангом.

Історія німецьких університетів розпочинається, як констатує А. Андреев, з 1348 року відкриттям університету в Празі. Згодом у Відні (1365), Гейдельберзі (1386), Кельні (1388), Ерфурті (1392), Лейпцизі (1409). Із середини XV і до першої половини XVI ст. було відкрито дев'ять університетів, серед них Віттенбергський (1502), який став «колискою Реформації». За часів Реформації виникає нове покоління університетів, починаючи з Магдебурзького (1527), відкритого зусиллями протестантів без папського й імператорського дозволу. Особливістю німецьких університетів стає те, що вони створюються і фінансуються місцевими володарями і використовуються ними в політичному житті аж до XIX ст., коли вищі навчальні заклади перетворюються на державні установи [8, с. 61–62].

Із середини XVI ст. поглиблюється конфесійна диференціація німецьких університетів, на противагу протестантським, на католицьких землях з'являються єзуїтські заклади. На початку XVII ст. виникає протиріччя між університетами, що перебували під впливом лютеранських і кальвіністських течій. На початку XVIII ст. навчальна система католицьких університетів значною мірою відрізняється від протестантських, що ускладнює їх взаємодію. У межах одного університету могло діяти кілька конфесій як, наприклад, у Гейдельберзькому [8, с. 62–63]. Незважаючи на конфесійну невпорядкованість, домінуючим серед інших був богословський факультет, який визначав життя університету загалом.

А. Андреев виокремлює дві ознаки університетського впорядкування, що залишаються незмінними від часів Середньовіччя до XVIII ст. та починають суттєво гальмувати розвиток науки й освіти: 1) інститут учених ступенів занепадає, потребуючи іншого змісту наукової атестації; 2) кафедри передаються у спадок і стають предметом купівлі-продажу, як і наукові ступені. Нездатність університетів до розвитку науки й освіти призводить до того, що актуальною науковою діяльністю починають займатися в академії, а університети все менше задовольняють потреби суспільства в освіті, оскільки там панують схоластика й рутини [8, с. 64–65].

Епоха Просвітництва відкрила університетам шляхи до модернізації, що полягала у перетворенні університету з середньовічної корпорації на

державний заклад. А. Андреев наголошує, що ця модернізація мала суто прагматичний характер: «...головним поштовхом до модернізації виявилися не наукові чи філософські зрушення, але прагматичне бажання залучити університет служити державі, і з цієї позиції університетські реформи будуть розглядатися впродовж щонайменше ста років: з початку XVIII ст. аж до дискусій початку XIX ст., пов'язаних з обставинами заснування Берлінського університету» [8, с. 72].

На межі XVIII – XIX ст. університет настільки втратив довіру й авторитет як освітня структура, що європейські правителі визнали цю інституцію або недоцільною, або такою, яку належить цілком підпорядкувати державі. Так, 1806 року Наполеон I частину університетів ліквідував, а решту перетворив на спеціалізовані професійні вищі школи. А кайзер Йозеф II підпорядкував університети державі через посередництво нав'язаних іззовні реформ і чітких навчальних планів.

Антиуніверситетська тенденція виявила себе в ряді принципів, які в системі європейської освіти того часу почали перетворюватися на основоположні. Їх чітко окреслює А. Андреев: «...по-перше, вищі науки викладалися не разом, а в різних, жодним чином непов'язаних між собою школах, де навчальний процес мав характер вузької спеціалізації, спрямований на практичне оволодіння майбутньою професією; по-друге, за вищими навчальними закладами закріплювалися лише функції освіти, а науковими дослідженнями мали займатися окремі інститути; по-третє, уся освітня система перебувала під централізованим контролем держави, який забезпечував навчання за єдиними й обов'язковими для кожної спеціальності навчальними планами» [7, с. 335].

Не тільки ідея університету, а й саме поняття «університет» було дискредитоване настільки, що в назві головного реформаторського документа В. фон Гумбольдт вдається до евфемізму, замінивши непопулярне слово «університет» перифразом «вищі навчальні заклади». Проте саме записка «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні» стала програмним документом, у якому В. фон Гумбольдт чітко, послідовно і конкретно сформулював ідею дослідницького університету, його мету, завдання та функції.

Російські соціологи І. Огороднікова й А. Геринг звертають увагу на те, що в розвитку європейських університетів від початку їх становлення складний характер диференціації та інтеграції соціальних процесів в ідею університету виявляється в зіткненні двох традицій освіти – утилітарної і ліберальної. Утилітарна тенденція – це прагнення до професійної освіти, обумовленої потребами суспільної практики в добре підготовлених фахівцях. Ліберальна – наполягає на прийнятті цінності знання незалежно від його практичної користі [209].

Концепція університету В. фон Гумбольдта формується на підґрунті лібералізму як складної, проте цілісної системи світоглядно-філософських,

економічних і політичних принципів. Поняття, які структурують гумбольдтівську концепцію університету – свобода, освіта, викладання, навчання, наука, – постають на засадах лібералізму, філософськи, глибоко і критично опанованого практичним розумом реформатора та державного діяча.

Отже, просвітницьке реформування вищої освіти відбувалося формальним шляхом зовнішньої модернізації застарілих форм і структур, а головне – було мотивоване прагненням підпорядкувати вищі навчальні заклади тотальному контролю держави. В. фон Гумбольдт запропонував принципово інший шлях – внутрішнього оновлення вищої освіти, що спиратиметься на ідею університету, побудовану за принципами історизму, які мислитель називає старою і мудрою максимом: «...нові заходи та запровадження в державі, щоб вони могли бути прищепленими як рідні й вітчизняні, мають бути пов'язані з уже існуючими» [78]. Цей принцип виявляється для В. фон Гумбольдта основоположним і універсальним у будь-якому напрямі реформаторської діяльності – чи то йдеться про реконструкцію освіти, чи про конституційні переміни державного устрою, чи про перетворення у сфері земельно-становій.

Далі розглянемо тексти В. фон Гумбольдта, написані в різні періоди життя і пов'язані з різними сферами як філософської, так і практичної діяльності мислителя, з метою виявити ті основоположні засади, на яких ґрунтується його ідея університету. Це насамперед такі, як «Думки про конституційний державний устрій у зв'язку з новою французькою конституцією» (1791) – приватний лист, адресований другу Генріху фон Гентцу, «Про межі діяльності держави» (1792) – філософська праця, «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні» (1810) – доповідна записка, «Про введення земельно-станових конституцій у пруських державах» (1819) – урядова записка, адресована державному міністру фон Штейну.

У концепції В. фон Гумбольдта університет є структурою, яка має безпосереднє відношення до питань існування та долі як окремого індивіда, так і долі й існування цілого народу, його культурно-історичного розвитку. Проблема університету в контексті цілісної філософсько-світоглядної системи Вільгельма фон Гумбольдта постає як проблема виховання нації в найширшому розумінні цього слова.

Завдання будь-якої реформи В. фон Гумбольдт як державний урядовець убачає у відновленні та підтриманні повносилої життєздатності державного організму в його поступальному розвитку. Як філософ він упевнений: «Найкращі людські дії – ті, які найбільшою мірою наслідують дії природи» [73, с. 26]. Отже, головними для системи, яка має повноцінно функціонувати й розвиватися в часі як живий природний організм, є принципи збереження цілісності й рівноваги.

Щодо принципу рівноваги, то В. фон Гумбольдт переконаний, що

усталеність є головним завданням будь-якого правління, вона виявляється більш важливою в ньому, ніж проникливість і геніальність. Як державний урядовець, він стверджує, що найпершою та найсуттєвішою ціллю всіх політичних заходів і нововведень є збереження стабільності [78].

Принцип цілісності, у розумінні В. фон Гумбольдта, реалізується за рахунок збереження двох типів зв'язку в середині системи: зв'язку старого з новим і зв'язку частини з цілим.

Вільгельм фон Гумбольдт доводить, що і у впровадженні реформ слід зберігати органічний зв'язок старого з новим, адже неможливо «піднятися до найвищого і всезагального», якщо «перескакувати через необхідні шаблі» у процесі поступального розвитку [78]. Мислитель переконаний, що лише в результаті послідовного спадкоємного зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім з'являються життєздатні повнокровні форми й утворення суспільного життя. «Теперішнє має заздалегідь уже бути підготовленим до майбутнього», лише тоді майбутнє «вбирається теперішнім», а там, «де попередньо не попрацювали час і природа», усе «залишається безжиттєвим і застиглим». Цю думку В. фон Гумбольдт поглиблює, ілюструючи метафорою: «Сплести вінок здатна лише пам'ять, поєднавши минуле з теперішнім» [75].

У своїй реформаторській діяльності В. фон Гумбольдт послідовно провадить думку, що будь-яка життєздатна система утримується як збалансоване ціле, стійке й усталене, за умови залежності та єдності між окремими частинами, що зберігають незруйнованою притаманну їм своєрідність. Так, з приводу конституційної реформи він пише: «...ціле політичної організації складається з рівномірно зорганізованих частин» [75].

Ключовою в означеному контексті виявляється думка, якою цілеспрямовано просякнута і філософська, і практична діяльність В. фон Гумбольдта, про те, що гарантією поступального розвитку держави та її цілісності перед зовнішнім оточенням є зростаюча моральна сила нації та її жвава й доцільно скерована участь у власних справах, що захистити державу від будь-яких негараздів і нещасть, які завжди можуть повторитися, здатна не стільки фізична міць чи засоби, а моральна сила народу, на яку держава може розраховувати, адже для цієї моральної сили «вже звичною стала постійна взаємодія з правлячою владою», і така моральна сила народу «вельми суттєво відрізняється від простої доброї волі» [75].

Ця думка мотивована не лише філософським контекстом, у якому вона зародилася, генерована неповторним і оригінальним мисленням унікальної особистості В. фон Гумбольдта, але й тією історично-політичною ситуацією, в якій вона набувала актуалізації. Ця думка була підтверджена історією. На це особливу увагу звертає М. Гершензон, наголошуючи на тому, що «вчення Гумбольдта було природною реакцією

супроти пруської державної теорії і особливо супроти «батьківської опіки» Фрідріха II з її основним принципом: усе для народу, нічого посередництвом народу» [59, с. 796]. Гершензон наголошує, що ця ідея з'явилась у молодого В. фон Гумбольдта: «Майбутній співробітник Штейна, він один з перших зрозумів і передбачив те, чого наполеонівський розгром навчив згодом усю Німеччину: що така бюрократична опіка, виховуючи дух раболіпства в чиновниках і пригнічуючи в підданих усяку самостійність, неминуче призводить до духовного занепаду нації і тим підточує саму силу опору держави» [59, с. 796].

Цілком очевидно, що саме цією думкою найперше керується Вільгельм фон Гумбольдт, теоретично обґрунтовуючи практичне значення університетів у житті й долі Німеччини, яка на той момент ще перебувала у стані надзвичайно складного формування єдиного культурно-історичного національного простору.

Відтак простежується внутрішня логіка в осмислення В. фон Гумбольдтом соціально-культурних функцій університету як його духовної місії. За своєю формою університет в інтерпретації німецького мислителя і державного діяча виступає механізмом, який, реалізуючи практично обидва типи органічних зв'язків, що утримують систему як ціле, має забезпечувати досягнення рівноваги й поступального розвитку суспільства. За своїм внутрішнім змістом університет виступає генератором духовності нації.

Думка, якою розпочинається доповідна записка «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні», про те, що розуміння вищих наукових закладів як вершини, місця скупчення всього, що безпосередньо стосується моральної культури нації, зумовлено їх призначенням, є основоположною в гумбольдтівській концепції університету. Адже призначення університетів, тобто їх головна функція, це – заняття наукою й розробка навчального матеріалу, який за внутрішньою суттю своєю сприятиме духовному й моральному розвитку індивіда [79].

На перший погляд, є певний парадокс у тому, що, керуючись потребами суспільства, Гумбольдт виходить із суто індивідуалістичного принципу, що на нього, як ключовий у концепції мислителя, вказує Гершензон: «Справжньою метою людського існування ... є найвищий і найбільш пропорційний розвиток усіх сил людини, спрямований на створення одного цілого» [59, с. 796–797]. Однак, по-перше, індивід і суспільство в розумінні мислителя пов'язані органічним зв'язком як частина і ціле. По-друге, Гумбольдт вважає, що на сучасному етапі розвитку людства, щоб культура піднялася на вищий щабель, має бути пріоритетним розвиток не маси, а «окремих індивідів» [73, с. 59].

Порівнюючи два філософські погляди на освіту – Вільгельма фон Гумбольдта і Марі Жана Антуана де Кондорсе, М. Гершензон з'ясовує

спільну й принципову для позицій цих філософів ідею: «Життя людини є розвитком, а цей розвиток в кінцевому підсумку є зростанням знання» [59, с. 824]. Будь-який життєвий процес надихається вітальною енергією, продуктивне же зростання організму чи системи потребує особливого активного енергетичного запалення. Тому в Гумбольдтівській концепції університету як інституції, що безпосередньо відповідає за продуктивне зростання знання як окремого індивіда, так і нації загалом, принциповим є питання енергетичної активності. Питання енергетичної активності мислитель безпосередньо пов'язує з проблемою моралі, розглядаючи «розслабленість і бездіяльність» як джерело духовного занепаду; у листі до друга він пише: «Усе, за що ми беремося з запалом та ентузіазмом, є виявленням любові. Якщо ж душу вже не заполює певний ідеал, тоді виникає холодність там, де колись палав вогонь ... Проте разом з енергійністю зникає й усіляка інша добродійність. Без неї людина стає машиною» [75]. Цю думку більш чітко Гумбольдт формулює у праці «Про межі діяльності держави»: «... першою і єдиною добродійністю людини є енергія. Те, що примножує її енергію, більш цінне ніж те, що дає їй тільки матеріал для неї» [73, с. 78].

З цієї причини найпершою й незаперечною умовою розвитку для Вільгельма фон Гумбольдта є свобода. Свобода в галузі знання виступає запорукою нормального життя, здоров'я суспільного організму, чіткої послідовності його розвитку, а будь-яке обмеження цієї свободи неминуче руйнує цю послідовність, спричиняючи хворобу й розвал цілого. Тому місія університету в її діалектичному розвитку полягає в тому, щоб звільнити окрему особистість від держави, але в державі і задля держави. Звідси впливає головна мета університетської освіти – формування в процесі оволодіння знаннями високоосвіченої, всебічно розвиненої, самостійно мислячої, вільної особистості, здатної до саморозвитку.

До такого розуміння місії університету В. фон Гумбольдт приходив поступово, перші обриси цієї концепції він накреслює ще зовсім молодим у праці «Про межі діяльності держави», з'ясовуючи в VI главі проблему суспільного виховання. Молодий мислитель переконаний, що, по-перше, будь-яке обмеження, спрямоване на моральну природу людини, є найбільш негативним; по-друге, виховання, яке ставить метою виховання окремої людини, потребує індивідуального підходу; по-третє, розвиток людини перебуває в прямій залежності від надзвичайного різноманіття. На його думку, діяльність держави, її функції суспільного виховання мають бути спрямовані на збалансовану рівновагу між людиною як особистістю й індивідуальністю (сформованою природою, умовами життя й вихованням) і людиною як громадянином. Неприпустимо офірувати людину на користь громадянина, але й не можна занедбувати громадянина, адже справжнє поліпшення державного управління відбувається силами нації, а не лише впровадженням хороших законів [73, с. 59–60]. Вчений зазначає:

«Суспільне виховання, оскільки в ньому панує державний дух, виробляє в людині певну громадянську форму поведінки» [73, с. 60]. Мета суспільного виховання, як її розуміє майбутній реформатор освіти, полягає в рівномірному розвитку всіх якостей, що забезпечить рівновагу самої держави, до якої вона має прагнути, оскільки рівновага – це головна мета держави [73, с. 61].

У доповідній записці «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні» В. фон Гумбольдт чітко прописує два завдання держави: 1) держава має стояти на сторожі розподілу між університетом і школою; 2) держава має дбати про підтримання активного стану науково-дослідницької діяльності університетів, звівши своє втручання до мінімуму [79].

Так само чітко він прописує і завдання університету: 1) поєднати об'єктивну науку із суб'єктивною освітою; 2) пасивне засвоєння знань (шкільне) перевести на новий, вищий щабель – здобування знань як активний творчий процес, а не механічне засвоєння готового результату. Адже, на думку В. фон Гумбольдта, «Будь-який акт творчості потребує такого ж активного сприйняття» [79].

Наслідуючи принцип зв'язку між старими й новими формами життя, Вільгельм фон Гумбольдт намагається зберегти успадковане від середньовічних університетів поняття універсальності вищих навчальних закладів, поєднавши єдність дослідження і викладання, але саме в цьому поєднанні полягала принципова новизна класичної ідеї університету. Завдяки цьому пріоритетним стає розвиток науки, запровадження нових форм дослідження й навчання, надання освіти академічного характеру. У контексті цієї ідеї університет поєднався з Академією наук, таке злиття науки з навчальним процесом сприяло вдосконаленню знань, їх передачі й розповсюдженню, відтак піднімало не лише рівень науки й освіти, а й загальний рівень культури суспільства.

При цьому В. фон Гумбольдт спромігся створити таку модель університету, яка, прагнучи до всебічного компромісу, поєднала, здавалося б, не вирішувані протиріччя: «академічна свобода при одночасній відповідальності перед потребами держави і суспільства; поєднання завдань освіти з проблемами науки, незв'язаної будь-якими певними цілями» [334, с. 14].

Аналізуючи ідею класичного університету в її соціально-філософському аспекті, Н. Ладижець зазначає, що, попри боротьбу за інтелектуальну концепцію й глибину, ця ідея не була відірвана від реального життя. Російська дослідниця виокремлює базові принципи гумбольдтової ідеї університету: «Університет має бути наділений статусом відносної автономії. Ідея академічної свободи має розглядатися як основоположна. Дослідження і навчання є сутністю освіти. Університет передбачає активне залучення до суспільного життя, відродження його

цілісності, а також етичне обґрунтування позитивної якості знання і вченості» [169, с. 12].

Упровадження реформаторських ідей В. фон Гумбольдта в галузі освіти, за словами М. Фурмана, протистояло доволі міцним силам – «академіям як суто дослідницьким закладам, спеціальним вищим школам, а також принципу корисності, який заперечував усі кружні шляхи і будь-яку гру духовних сил людини» [315, с. 37]. Проте правильна філософська постановка питання щодо переосмислення ідеї університетської автономії, яка почала гальмувати розвиток вищої освіти, дала можливість вирішити цю проблему, завдяки концепції дослідницького університету. Адже реформа В. фон Гумбольдта спиралася на німецьку ідеалістичну філософію, яка запропонувала «ідею дослідницького університету як модель інституції, у якій теперішнє могло би поєднати традицію минулого з честолюбним спрямуванням у майбутнє, розмістивши їх в єдиному полі культури» [346, с. 6]. Як зазначає В. Нікольський, ідеї, розвинені німецькою ідеалістичною філософією й реалізовані В. фон Гумбольдтом при заснуванні Берлінського університету, полягали, по-перше, у поєднанні навчання з науковими дослідженнями, по-друге, у свободі навчати й навчатися, по-третє, в утвердженні фундаментального значення філософії [200, с. 149].

Справді, у практичній реалізації головної ідеї університету щодо всебічної освіти й формування творчої особистості з потужною інтенцією до саморозвитку, а не просто оволодіння професією, найпершу роль мала відігравати філософія. В. фон Гумбольдту вдається ввести науковий імператив у сферу навчання завдяки переосмисленню ролі філософії не лише в навчальному процесі, переоцінивши місце філософського факультету, а й ролі філософії як універсального світоглядного підґрунтя у формуванні науки.

У дослідницькому університеті керівництво взяв на себе філософський факультет. Як зазначає Г. Шнедельбах, філософський факультет поєднав у собі, окрім теології, юриспруденції та медицини, всі теоретичні науки, а також природознавчі, у такому ракурсі принцип раціональної науки збігся з критичним принципом, що в дидактичному аспекті виключало будь-яку форму авторитарної передачі знань [334, с. 18–19].

Маємо зауважити, що для В. фон Гумбольдта головним є не філософія як окрема дисципліна чи домінуючий факультет, а «умонастрій, який в університеті мав пронизувати все викладання й досліджування» [315, с. 46]. Як зазначає М. Фурман, спираючись на грецьку філософію, В. фон Гумбольдт вважає, що істинне філософськи обґрунтоване заняття наукою формує характер і сприяє моральному вдосконалюванню [315, с. 46].

Виходячи з основоположної ідеї філософії співпричетності про те, що «світова істина здійснюється всередині себе самої – і через людський розум» [294, с. 369], В. фон Гумбольдт розглядає науку як вільний неперервний пошук істини. Наука в його розумінні, це – «щось, не повністю опановане і таке, що ніколи цілком неможливо опанувати» [79]. Для мислителя є неприйнятним механічний, внутрішньо невмотивований процес наукового пізнання, не запалений духовною енергією, він пише: «Як тільки припиняється цей пошук чи уявляють, що наука виникає не з глибини духу, а шляхом екстенсивного накопичування споглядань, усе втрачається безповоротно і назавжди, втрачається для науки, яка, якщо це триває довго, настільки спустошується, що навіть її мова стає пустою оболонкою...» [79]. В. фон Гумбольдт переконаний: щоб назавжди уникнути такого хибного шляху, необхідно зберігати живим і повнокровним потрійне устремління духу, яке, на його думку, складається з первісного принципу, прагнення до ідеалу та поєднання принципу з ідеалом. Ця духовна інтенція має визначати шлях науки як глибоко духовної діяльності людини. Саме цю інтенцію, на нашу думку, втратила наука сучасної постіндустріальної епохи, оскільки не спромоглася піднятися до ідеї В. фон Гумбольдта – уособлювати знання, яке створює цілісну, а не фрагментарну, картину світу.

В. фон Гумбольдт розуміє, що саме лише кількісне накопичування інформації не перетворюється на цілісне знання, яке має виростати на світоглядному ґрунті. Такий поживний ґрунт і створює філософія. З іншого боку, означена Вільгельмом фон Гумбольдтом інтенція духу найчастіше виявляється у філософії та мистецтві, тому в різних галузях науки мислитель постулює творчий філософський підхід. Філософія як світогляд і генератор творчої енергії пізнання дає змогу інформацію перетворювати на знання, оцінювати не її цю миттєву користь, а її доцільність у часі в національних масштабах, і навіть глобальних.

Пошук істини – головна інтенція філософії, яка визначає її з античних часів як окрему сферу духовної діяльності людини, універсальний характер філософського пізнання, у розумінні В. фон Гумбольдта, дає змогу науці зберігати рівновагу, знайти компроміс між творчим інтуїтивним пізнанням світу і раціональним. Але це не лише проблема демаркації наукового знання, у концепції В. фон Гумбольдта виявляється й теологічно-містичне походження. На це вказує М. Фурман, зазначаючи при цьому, що в секуляризованій протестантській культурі освіта починає набувати квазірелігійну функцію [315, с. 20–21].

На наш погляд, гумбольдтівська ідея дослідницького університету як гетівського образу людського духу, що перебуває в невпинному пошуку, не є ерзацом релігії, яка в часи В. фон Гумбольдта катастрофічно втрачала свої позиції як «машина культури» (Е. Мамардашвілі), а виявляється більш універсальною архетипічною структурою, ніж будь-яка релігійна форма.

Маємо на увазі міфологему ініціації. Університетська освіта і наука, як їх розуміє Вільгельм фон Гумбольдт, мають характер ініціації не лише через пошук істини як головної інтенції моделі ініціації, а і як «переломний момент» громадянської зрілості (в найширшому значенні) молодій людині: «...перехід від школи до університету є переломним моментом у житті молодій людині, до якого школа має так добре підготувати свого вихованця, щоб він, ставши фізично, морально й інтелектуально свободним і самостійним і позбавленим примусу, потягнувся не до безділля чи практичного життя, а ніс у своїх грудях пристрасне бажання піднятися до науки...» [79]. На тлі секуляризації всіх сфер життя й культури, породженої Просвітництвом, така ініціальна модель і настанова забезпечувала можливість енергійній, активній, творчій молоді не просто реалізувати свій вітально-творчий розумовий потенціал на користь собі задля слави, грошей чи дозвілля, а для розвитку національної культури, держави і людства загалом.

Отже, з'ясовуючи запропоновану в ході німецької освітньої реформи Вільгельмом фон Гумбольдтом концепцію дослідницького університету, ми прийшли до ряду узагальнень. Головний принцип внутрішньої організації вищих навчальних закладів, закладений В. фон Гумбольдтом в основу ідеї дослідницького університету, має виходити з погляду на науку як універсальне явище, що перебуває в діалектичному розвитку. Не лише прояснення самого поняття «наука», а й наповнення цього поняття конкретним змістом, який ніколи не вичерпується, оскільки є вітальною сутністю (явищем, формою, системою, організмом), де старі форми занепадають, а їм на заміну приходять нові. У концепції В. фон Гумбольдта наука не є прогресом (породженням людської діяльності – генезою цієї діяльності) і не є еволюцією (природною генезою). Вона не є і серединним шляхом між прогресом і еволюцією. Вона є перетворенням вітальної енергії (природної біологічної енергії людини) в культурну (людську) форму. Ідею науки, науки як поняття філософського, а саме його покладено в підґрунтя реформи вищої освіти, не можна виривати з контексту гумбольдтівської антропології – адже йдеться про науку не як поняття епістемології, а про науку як поняття онтологічне, і це можна з'ясувати, зрозуміти лише з усього контексту філософії Гумбольдта як цілісної й універсальної системи поглядів, аксіальним поняттям якої виступає людина, що створює культуру, сповнену людського змісту.

2.4. Гумбольдтівська антропоцентрична концепція мови

Лінгвістична концепція Вільгельма фон Гумбольдта формувалася під впливом німецької філософії кінця XVIII – першої половини XIX ст. – ідей Іммануїла Канта, Йоганна Фіхте, Фрідріха Шеллінга, Георга Гегеля.

Передусім ідеться про притаманний В. фон Гумбольдту діалектичний підхід до мовних явищ як всеосяжний і різнобічний погляд на мову в аналізі, розкритті й потрактуванні її глибинної сутності, адже у працях представників класичної німецької філософії діалектика, набувши розвитку на ідеалістичному ґрунті, стала універсальним методом пізнання. Так, на підставі розкриття ідеалістичною філософією діалектичної структури мислення, яке вважалося першоосновою буття, Гумбольдт виявляє одну з найважливіших проблем теоретичного мовознавства – зв'язку мови і мислення.

Під впливом вчення Іммануїла Канта (1724–1804) про антиномії чистого розуму Гумбольдт намагається з'ясувати діалектичну природу мови, яка становить сутність як явища, що розвивається в часі й просторі.

Як зазначає Л. Іванова, на визнання В. фон Гумбольдтом діалектичного характеру мовних процесів великий вплив справив Фіхте, який розвинув «діалектичне сприйняття процесу діяльності» [125, с. 40]. Отже, гумбольдтівська концепція про те, що мова є продуктом діяльності людини і водночас самою діяльністю, зароджується на ґрунті ідеалістичної філософії.

Ідеї суб'єктивного ідеалізму Йоганна Готтліба Фіхте (1762–1814) про пізнавальну діяльність суб'єкта як антитетичну взаємодію суб'єкта і об'єкта, можливості вирішення протиріч між ними в синтезі протилежностей, що не знищуючи, а обмежуючи одна одну зберігають єдність, віддзеркалилися в гумбольдтівському постулаті про суб'єктивно-об'єктивний характер людської мови. Адже В. фон Гумбольдт як науковець вважає, що по відношенню до пізнаваного мова виявляється суб'єктивною, а по відношенню до людини – об'єктивною.

Тричленний метод Й. Фіхте – теза, антитеза, синтез – був критично екстрапольований Фрідріхом Вільгельмом Йозефом фон Шеллінгом (1775–1854) із суб'єктивного ідеалізму на натурфілософію, що наскрізно просякнуло її ідеєю динамізму. Шеллінгова думка про те, що в природі діють роздвоєні, реально протилежні принципи, котрі, поєднуючись в одному тілі, надають йому характеру динамічної полярності, була перенесена В. фон Гумбольдтом на мову, яку він розглядає як живий організм, що, перебуваючи в постійному розвитку, поєднує та приборкує в собі полярні протилежності.

Учення В. фон Гумбольдта про духовне начало мови, про те, що мова є виявленням «духу народу», генетично пов'язане з творчим засвоєнням абсолютної ідеї «феноменології духу» (1807) Георга Гегеля (1770–1831). Гегелівська діалектика, що є вченням про протиріччя як життєву силу всього суцього, знайшла своє втілення у трактуванні В. фон Гумбольдтом мови як матеріально-духовної енергетичної системи, органічного, природного цілого, яке не можна розподіляти на механічно поєднані частини: «Як безпосередня еманация органічної сутності в її

чуттєвій (sinnlich) і духовній значущості мова розділяє природу всього органічного, де одне проявляється через інше, загальне в частковому і де завдяки всюдисущій силі сили утворюється ціле. Сутність мови безперервно повторюється і концентрично проявляється в ній самій; уже в простому реченні, оскільки воно засноване на граматичній формі, видно її завершену єдність і, оскільки поєднання найпростіших понять спонукає до дії всю тканину категорій мислення, – де позитивне тягне за собою негативне, частина – ціле, одиничне – множинне, наслідок – причину, випадкове – необхідне, відносне – абсолютне, де одна зміна простору і часу потребує іншої, де одне відчуття знаходить відгук в іншому, близькому відчутті, – то, щойно досягається ясність і визначеність висловлення найпростішого поєднання думок, а також відповідне буяння слів, цілісність мови очевидна. Кожне висловлювання бере участь у формуванні ще не висловленого чи його підготовлює» [84, с. 308]. У розумінні В. фон Гумбольдта енергетичний потенціал мови, маючи природне походження, є сукупною енергією народу, його продуктивною силою, яка творить історію та культуру нації. Очевидно, що у своєму науково-філософському підході до мови В. фон Гумбольдт як учений спирається на категорії гегелівської діалектики, які також виділив П. Копнін, а саме: причина і наслідок, ймовірність і дійсність, тотожність і відмінність, зміст і форма, матерія і форма, випадковість і необхідність, свобода і необхідність, абстрактне і конкретне, логічне й історичне і т. д. [149, с. 476].

У діалектичному підході до мовних явищ, поєднавши суб'єктивізм Й. Фіхте з натурфілософією Ф. Шеллінга та феноменологією духу Г. Гегеля, В. фон Гумбольдт генерує концепцію мови як складний синтез внутрішньої і зовнішньої форми. Він стверджує, що синтез зовнішньої і внутрішньої мовної форми «поєднує щось таке, що не містилося в жодній з поєднаних частин як таких», і цей процес завершується лише тоді, «коли вся будова звукової форми міцно й миттєво зливається з внутрішнім формоутворенням (inner Gestaltung)», при цьому, як наголошує вчений, справжній «синтез виникає з одухотвореності, яка притаманна лише вищій енергійній силі» [83, с. 107–108].

Отже, філософія мови, яку створив В. фон Гумбольдт, закладаючи основи теоретичного мовознавства, генетично пов'язана з німецькою класичною філософією. Маємо зауважити, що і саме усвідомлення мислителем необхідності створення лінгвістичної теорії як окремої галузі наукового знання, яке має спиратися на глибоке філософське обґрунтування, постає не без впливу ідей німецького ідеалізму, насамперед комплексу праць Й. Фіхте, об'єднаних назвою «Науковчення» (1794–1813), де філософія німецького мислителя постає як «вчення про науку». Суть цього вчення полягає в тому, що для Й. Фіхте будь-яка спеціальна наука як певна система логічних понять сягає єдиного для неї основного

положення, яке, проте, ще не є безумовним і не обґрунтовується цією наукою, а завдання філософії як «науки про науку» полягає в тому, щоб визначити основоположні засади усякого знання, що мають бути безумовними та єдиними для всіх наук [12, с. 373].

З іншого боку, В. фон Гумбольдт продовжує ідеї Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803), який заклав нову теорію мови. Й. Гердер вважав, що душа людини бере початок від духу – живої активної сили природи. У зв'язку з цим філософ особливу увагу приділяв чуттєвому сприйняттю, стверджуючи, що в результаті зовнішнього сприйняття предметів у душі людини народжується образ. Цей образ і думка відрізняються від реального предмета чи явища, які людина сприймає органами чуття. У такий спосіб душа утворює свої поняття, а мова виступає духовним засобом утворення ідей. Розуміючи мову не як звукове чи буквене вираження думки, а як певне віддзеркалення духовного начала світу, Й. Гердер стверджує, що духом людини безпосередньо сприймаються ідеї – думки, слова ж є лише згадкою про них. Свідомість німецький романтик вважає якістю людини, а мову – її витвором.

Плідно поєднавши гегелівське розуміння категорій як носіїв думки з ідеями Й. Гердера, В. фон Гумбольдт створює власну концепцію взаємодії духу і мови. Як зазначає А. Горулько, провідним у філософській антропології В. фон Гумбольдта виступає дещо таке, що належить водночас і духу людства, і мові, поняття ж «дух» засвідчено переважно в мовознавчих працях ученого. Спираючись на це поняття, він пояснює відмінності мов різних народів світу, використання конкретної мови, мовлення, письма тощо. Мислення народу в гумбольдтівській філософсько-лінгвістичній концепції формулюється на підставі категорій, які дає мова. Мова є діяльністю духу й силою, що примушує дух діяти [63].

Звертаючись до думки В. фон Гумбольдта про те, що мова є продуктом діяльності й самою діяльністю, В. Манакін стверджує, що і понині практично не існує чітких пояснень енергетичної властивості мови, яку видатний німецький мовознавець вважав незаперечною. Переважна частина науковців цю тезу трактує відносно мовної чи мовленнєвої діяльності взагалі, а латинське уточнення *Energia* пояснюється як наукова метафора. Проте дослідник знаходить у працях Вільгельма фон Гумбольдта, окрім трактування духу як прояву психоенергетичної субстанції, чимало підтверджень глибоко усвідомленого сприйняття людської мови не тільки як «духу», а власне як енергії у вимірах соціального та індивідуального підсвідомого. Ось одне з них: «... мова цілком залежить від несвідомої енергії, яка приводить в дію людську індивідуальність» [83, с. 227]. Більше того, В. фон Гумбольдт убачав безпосередню зумовленість рівня розвитку мови її гармонійності ступенем «потужності синтезу» акту діяльності духу як «енергетичного стимулятора» мови і загального ладу мови [188, с. 71].

У цьому аспекті вчений вважав найбільш досконалим санскрит і стверджував: «Санскрит серед усіх нам відомих мов виявляється найбільш давньою, яка має справжню будову граматичних форм, причому в такій повноті та довершеності єдиного цілого, що в цьому плані пізніше було додано лише дуже мало» [80, с. 349]. На підставі цих ідей Гумбольдта виникає у 1930-х рр. концепція Бенджаміна Уорфа, згідно з якою структура мови визначає мислення і спосіб пізнання реальності, вона увійшла в науковий обіг як «гіпотеза Сепіра-Уорфа». У рамках цієї теорії Едвард Сепір стверджував, що кожна мова структурує світ в особливий спосіб для того, хто говорить нею, і для того, щоб вивчити незнайому мову, необхідно вступити в нову сферу мислення. Випереджаючи американських учених, О. Потебня у статті «Мова і народність» (опубл. 1895) вказує на те, що є мови, придатні для висловлення певних тем, думок і почуттів, але неспроможні формулювати інші, тому навіть християнство різниться у своїх формах і в кожного народу узгоджується з його мовою. Так, на думку українського вченого, є не тільки християнство східне і західне, але й російське, польське, німецьке і навіть німецькі християнства [242, с. 257].

Теорія В. фон Гумбольдта спричиняє кардинальні зміни в мовознавчій науці. Обстоюючи це твердження, В. Манакін зазначає, що мовознавство до Вільгельма фон Гумбольдта накопичує матеріал про мови світу і розглядає мову як заданий (фіксований і усталений) засіб комунікації, а мовознавство після В. фон Гумбольдта розглядає мову як творчий феномен свідомості, основний засіб самовираження людини, мови народів світу стають чи не найголовнішим джерелом встановлення генетичної правди людства і пізнання скарбу національної людської свідомості – духу різних народів [188, с. 5–6].

Одним із ключових понять у філософії мови В. фон Гумбольдта виступає категорія «народного духу». Стверджуючи, що «мова й духовні сили розвиваються не окремо одне від одного і не послідовно одне за одним» [83, с. 67–68], а є виявом внутрішньо єдиного і нерозривного процесу мислення, німецький учений встановлює тотожність між поняттями «дух народу» і «мова народу». Він пише: «Мова є нібито зовнішнім виявом духу народів: мова народу – це його дух і дух народу – це його мова» [83, с. 68]. Дефініція «народного духу» включає визначення, які допомагають з'ясувати якісні характеристики цього поняття: «духовна сила народу», «найбільш життєве й самостійне начало», «творча самостійність», «духовне начало», «духовні особливості нації», «інтелектуальна своєрідність народу» [83, с. 68]. Дух народу через мову реалізує себе насамперед «на шляхах поетичної творчості й філософських передбачень» [83, с. 68].

Поняття «народний дух», на думку Л. Зубкової, у філософії Вільгельма фон Гумбольдта ототожнюється як зі сферою свідомості, так і з цариною несвідомого [123, с. 123].

Саме у взаємодії мови і духу найповніше виявляється діалектичний метод В. фон Гумбольдта, успадкований ним від класичної німецької філософії. У діалектичній взаємодії духу і мови В. фон Гумбольдт виявляє ряд закономірностей: вплив духу на мову як запліднюючого начала; відносна самостійність мови по відношенню до духу; зворотний вплив мови на дух; взаємозв'язок духовної діяльності й мови; нероздільність мови і духу, на певному етапі їх злиття і навіть тотожність.

Вплив духу на мову виявляє себе у двох аспектах: 1) мова відтворює рівень потужності, спрямованої на неї духовної енергії; 2) сфера діяльності духу має різні шляхи реалізації не однаковою мірою орієнтовані на мову, тому одні народи, сприймаючи в особливий спосіб природу символів, йдуть шляхом зосереджених роздумів, а інші, використовують мову більш прагматично, для досягнення взаєморозуміння в їх зовнішній діяльності, залишаючи необробленими значні ділянки мовної царини.

Відмінностям мов В. фон Гумбольдт надає всесвітньо-історичного значення. Причину їх несхожості німецький учений убачає в духовній силі народів. Він встановлює пряму залежність між характером мови і характером народу. Ця думка висловлюється в різних його працях, зокрема у статті «Спроба аналізу мексиканської мови» (1821) вчений пише: «Кожна мова сукупно являє собою людський дух, оскільки кожною мовою розмовляє певна нація і кожна з них наділена певним характером, то цей дух представлений лише з одного боку» [82, с. 364]. У статті, яка так і називається «Характер мови і характер народу» (1822), ця думка знаходить своє продовження: «У мові ми завжди знаходимо сплав докорінно мовного характеру з тим, що засвоєно мовою від характеру нації» [86, с. 373]. Німецький мислитель вважає, що від початку свого утворення мова відчуває на собі характерний вплив думки, світовідчуження народу, системи його світосприйняття, які надають їй неповторної своєрідності, роблять її унікальним явищем світової культури. Протиставляючи характер мови її зовнішній формі, В. фон Гумбольдт стверджує, що він криється у способі поєднання думки зі звуками, у цьому він подібний до духу, який, проникаючи в мову, одухотворює її як власне тіло. «Характер, – пише вчений, – є природний наслідок невинного впливу, який здійснює на мову духовна своєрідність нації» [83, с. 167].

Судження, з якого розпочинається стаття «Характер мови і характер народу», «...різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання і на почуття виявляються у дійсності різними світобаченнями» [86, с. 370], і до якого звертається вчений від початку своєї наукової діяльності, зокрема у статті «Про вивчення мов, або План систематичної енциклопедії усіх мов світу» (1801–1802): «різні мови – це зовсім не різні позначення однієї й тієї

самої речі, а різні бачення її» [76, с. 349], закладає теоретичне підґрунтя одного з основоположних понять ряду сучасних дисциплін: етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології – «мовна картина світу» чи «мовна модель світу», яке в науковий обіг буде введене Л. Вайсгербером. Як зазначає В. Даниленко, «ідею етнічності мовного змісту Л. Вайсгербер знайшов у вченні В. фон Гумбольдта про внутрішню форму мови, на підставі чого він і побудував свою теорію мовної картини світу (*Weltbild der Sprache*)» [95, с. 10]. Л. Вайсгербер робить узагальнення, подібне до гіпотези лінгвістичної відносності американців Е. Сепіра і Б. Уорфа: мова є деміургом світу, отже, спроби людини звільнитися від контролю рідної мови завжди є марними.

Усі наступні опрацювання поняття мовної картини світу так чи інакше повторюють гумбольдтівське твердження про те, що кожна мова відбиває відповідний спосіб сприйняття й організації світу, і носії різних мов сприймають світ по-різному, крізь призму рідної мови.

У неогумбольдтіанстві активно розроблятиметься поняття «рідна мова». Так, Е. Сепір визначить як одну з найважливіших її функцій ідентифікаційну, адже, на його думку, мова є своєрідним потенційним символом соціальної солідарності всіх, хто говорить нею. Спираючись на гумбольдтівські концепти, Л. Вайсгербер створить концепцію рідної мови, яку кожна спільнота несе в собі як спільне надбання і внутрішньо пов'язується нею в культурно-етнічне ціле. Мовна спільнота відтворює світ за допомогою слова, і ця творчість є перманентним ідіоетнічним процесом, який становить сенс існування як конкретної рідної мови, так і мовного розмаїття загалом. Л. Вайсгербер сформулює закон мовної спільноти, згідно з яким мова існує лише в колективі людей, для котрих вона є рідною: «Рідною для кожної людини є мова її мовної спільноти. Ні в кого немає особисто своєї мови, ніхто не здатний існувати без рідної мови. Для правильного розуміння ролі мови в людському житті потрібне, отже, точне знання суті й можливостей рідної мови в житті мовної спільноти» [38, с. 80].

У статті «Спроба аналізу мексиканської мови» В. фон Гумбольдт розкриває діалектичну природу порівняльно-історичного методу, який здатен висвітлити глибинну сутність мови і прояснити «систему ідей людства взагалі й людини, яка належить до тієї чи іншої нації, зокрема» [82, с. 366]. Виходячи з діалектичного розуміння окремої мови як фрагменту сукупності всіх мов, які існують чи існували на Землі, і водночас окремої мови як цілого, яке складається зі взаємодіючих і однаковим чином цілеспрямованих частин, учений стверджує, що пояснити основи однієї мови неможливо без знання іншої. Тому будь-яке вивчення окремої мови може і повинно мати подвійну діалектичну мету: пояснювати ціле через часткове, а часткове через ціле – «пояснювати окрему мову через спільність усіх відомих, а мови взагалі – через цю

окрему, виправляти й розширювати з позиції цієї мови наші загальні знання про мову і класифікацію сукупності вже описаних мов, а також тлумачити характер і будову окремої мови, спираючись на природу «людини, яка говорить» взагалі» [82, с. 361]. Оскільки кожна мова, за концепцією Вільгельма фон Гумбольдта, сукупно являє собою людський дух, але являє його однобічно, бо кожна мова представляє свій національний дух і характер, то цілісна загальномовна панорама, на думку вченого, постає в порівнянні кількох мов, при цьому таке порівняння дає змогу більш рельєфно окреслити значення і обриси рідної мови. Такий аспект порівняльного мовознавства, за словами В. фон Гумбольдта, має «значно вплинути на ставлення до рідної мови» [82, с. 367]. Німецький мислитель наполягає на тому, що завдяки своїй діалектичній сутності порівняльно-історичний метод, поєднавши вивчення граматичної будови й лексичного складу мови з аналізом екстралінгвістичних чинників, зокрема таких, як «кліматичні, хронологічні чи політичні» [82, с. 367], та історичним і філософським поглядом на мову, спроможний вирішити подвійне завдання: по-перше, з'ясувати, як зі звуків утворюються слова і зв'язне мовлення; по-друге, яким чином мова для нації стає «органом осягнення світу, виникнення й формування ідей, імпульсом для розвитку духовної діяльності людства» [82, с. 369].

Сформулювавши теоретичні засади мовознавства на підставі основоположних ідей ідеалістичної діалектики німецької класичної філософії, В. фон Гумбольдт створив онтологію мови, висунувши ряд концепцій, що становлять філософію мови. Сучасні російські лінгвісти серед філософських узагальнень В. фон Гумбольдта як найбільш важливі називають три: 1) уявлення про світову мову (природну людську мову) як сутність, що саморозвивається – організм (систему); 2) уявлення про розвиток думки, згідно з яким думка з'являється з першою мовною дією й оформлюється у своїх категоріях (поняттях і уявленнях) у процесі формування продуктів мовних дій, тобто системи мови з її одиницями, класами, категоріями; 3) уявлення про причини саморуху системи мови (мовного організму), внутрішні та зовнішні [3, с. 373].

Принциповим аспектом гумбольдтівської філософії мови як онтології було те, що вона від початку формувалася як антропоцентрична концепція, на підставі якої лінгвістика поставала як принципово гуманітарна наука «про мову в людині і про людину в мові» [108, с. 107].

Гумбольдтівську антропоцентричну концепцію мови викладено насамперед у працях «Про мислення і мовлення» (1795), «План порівняльної антропології» (1795), «Про дух, притаманний людському роду» (1797), «Ладій і Еллада» (1806), «Про вплив різного характеру мов на літературу і духовний розвиток» (1821), «Характер мови і характер народу» (1822), «Про відмінність будови людських мов і її вплив на

духовний розвиток людства» (1830–1835), яка, між іншим, є відгуком на розвідку Гердера «Дослідження про походження мови».

Антропоцентризм як загальнофілософський погляд на мову утвердиться лише в третій чверті ХХ ст., проте антропоцентрична інтенція як гуманістична тенденція в мовознавстві починає виявлятися саме в німецькій філософії кінця ХVIII ст., в ідеях представника преромантизму Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803), зокрема в його працях «Дослідження про походження мови» (1772) та «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791), наступником якого, як ми вже сказали раніше, і став В. фон Гумбольдт.

Отже, розглянувши гумбольдтівську антропоцентричну концепцію мови, маємо сказати, що філософія мови, яку створив В. фон Гумбольдт, закладаючи основи теоретичного мовознавства, генетично пов'язана з німецькою ідеалістичною філософією, насамперед діалектикою, яка, розвинувшись на ідеалістичному ґрунті, стала універсальним методом пізнання. У В. фон Гумбольдта діалектичний підхід до мовних явищ створює всеосяжний і різнобічний погляд на мову в аналізі, розкритті й потрактуванні її глибинної сутності. Завдяки діалектичному методу німецький мислитель виявляє одну з найважливіших проблем теоретичного мовознавства – зв'язок мови і мислення. На ґрунті ідеалістичної німецької філософії з'являється й основоположна для гумбольдтівської філософії думка про те, що мова є продуктом діяльності людини і водночас самою діяльністю. Розглядаючи мову діалектично як живий організм, що, перебуваючи в постійному розвитку, поєднує та приборкує в собі полярні протилежності, Гумбольдт переконує, що її не можна розподіляти на механічно поєднані частини, адже вона є природним цілим – матеріально-духовною енергетичною системою.

РОЗДІЛ 3

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИХ І ПЕДАГОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН ГУМБОЛЬДТА У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ЇХ ВІДГУК У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І МОВНОЇ ОСВІТИ

3.1. Мовознавчі погляди В. фон Гумбольдта в гумбольдтіанстві

Філософсько-педагогічні й лінгвістичні ідеї В. фон Гумбольдта розвивалися складними шляхами, тому питання їх впливу на розвиток мовознавства як предмет викладання та предмет дослідження є складним і неоднозначним. У найближчому поколінні філологів В. фон Гумбольдт не мав учнів, у кращому разі – послідовників та інтерпретаторів, радше епігонів. Можливо, причина в тому, що він був «кабінетним ученим», і доля не подарувала йому нагоди втілити в життя власну концепцію спадкоємності між учителем і учнем. З іншого боку, відсутність безпосередніх учнів і прямих послідовників у В. фон Гумбольдта зумовлена універсальним характером його геніальних ідей у галузі мовознавства, на що вказує гумбольдтіанець Ганс Георг Конон фон дер Габеленц: «Шанувати Гумбольдта стане кожний, хто читав його праці; дехто схвалює його і без того; іти по його слідах будуть лише окремі, але школа на зразок Боппа чи Грімма, мабуть, ніколи навколо нього не об'єднається. Щодо нього, як і до Потта, є справедливим, що універсальність і геніальність неможливо плекати за вказівкою ментора» [цит. за: 254, с. 53]. Проте в історії лінгвістичних учень поширеним є термін «гумбольдтіанство», і вже молодші сучасники В. фон Гумбольдта, німецькі філологи Ф. Бопп, А. Ф. Потт, Г. Курціус, А. Шлейхер, Г. Штейнталь називають себе його учнями.

У енциклопедичному словнику мовознавства гумбольдтіанство визначається як сукупність поглядів на мову, що сформувалися в річищі філософсько-лінгвістичної програми В. фон Гумбольдта, теоретично-методологічну базу якої становив антропологічний підхід до мови. Відповідно до нього адекватне вивчення мови повинно здійснюватися в тісному зв'язку зі свідомістю та мисленням людини, її культурою і духовним життям [233, с. 123]. Гумбольдтіанство з'явилося в Німеччині, а пізніше постало на теренах України насамперед у працях представників Харківської лінгвістичної школи. Як зазначає С. Шулежкова, Вільгельм фон Гумбольдт підірвав монополію логічної школи, ідеї якої панували в європейському мовознавстві на початку ХІХ ст., і згодом під впливом його філософсько-лінгвістичних поглядів зародилися натуралістична і психологічна лінгвістичні школи [339, с. 60].

Обставини склалися таким чином, що написані 1801 року

«Дослідження історії ранніх жителів Іспанії за допомогою мови басків», де закладалися основи порівняльного мовознавства, не ввійшли своєчасно в науковий обіг, а на той час, коли 1821 року були надруковані, у німецькій університетській науці сформувалася індогерманістика як історична дисципліна, яка ставила перед собою мету: встановлення генетичної спорідненості мов у межах певної мовної сім'ї. Це була одна з небагатьох практичних праць філософа, яка заклала основи історичної топоніміки, вона становила першу в науці спробу поєднання лінгвістики з історичною наукою. Філософське розуміння В. фон Гумбольдтом мови як вічного процесу завдає удар логічній «Граматиці Пор-Рояля», яка ігнорувала самотність окремих мов, й закладає в лінгвістиці основи історичного погляду. У доповіді «Про порівняльне дослідження мов» (1820) учений виступає за типологічну порівняльну граматику споріднених і неспоріднених мов, протиставляючи, за словами Я. Лоя, дедуктивній граматиці «індуктивну, загальну, порівняльну, яка, спираючись на конкретні факти й багатоманітні засоби висловлювання понять, поступово доходить до більш широких узагальнень» [183, с. 56].

Ідею В. фон Гумбольдта про те, що треба вивчати живі мови та діалекти, підхопили й розвинули вже молодограматик у зв'язку з появою лінгвістичної географії, проте захопившись емпіричними дослідженнями, вони занедбали глибину його філософської думки. Цей факт переконливо підтверджують роздуми німецького лінгвіста, одного з головних представників школи молодограматиків Бертольда Густава Готліба Дельбрюка, який указує на те, що вже найближчий прибічник ідей Вільгельма фон Гумбольдта, засновник порівняльно-історичного мовознавства Франц Бопп (1791–1867), котрий вважає себе учнем Гумбольдта, у своїх працях демонструє цілком протилежний підхід до мовного матеріалу, ніж В. фон Гумбольдт: «Тоді як Вільгельм фон Гумбольдт тільки й захоплений тим, що з'ясовує загальне, і завжди прагне підкорити подробиці ідеям, Бопп, навпаки, головним чином обертається серед явлених у мові окремих фактів і лише зрідка вставляє загальні роздуми, які можна було б назвати філософськими. Як неможливо здобути граматичні парадигми ... з Гумбольдтівського «Вступу до мови Каві», так неможна з «Порівняльної граматики» Боппа здобути теорію чи систематику мовознавства» [96, с. 16–17].

У зв'язку з цим важливо вказати, що в працях В. фон Гумбольдта не просто формується загальне мовознавство як відновлення філософії мови та надання їй нового спрямування на підставі порівняльно-історичного методу, а вибудовується наукова теорія мови, яка спирається на застосування порівняльно-історичного методу в мовознавчих розвідках.

У 1850–1860-ті роки під впливом ідей В. фон Гумбольдта і Ф. Боппа розвивається порівняльно-історичний метод у працях німецьких учених Августа Фрідріха Потта (1802–1887), Теодора Бенфея (1809–1881),

Адальберта Куна (1812–1881), Георга Курціуса (1820–1885), Августа Шлейхера (1821–1868). Цей метод застосовують у дослідженні різних гілок індоєвропейських мов: індійської, іранської, балтійської, германської, кельтської, італійської, грецької, а також слов'янських. Це зробило порівняльні розвідки менш гіпотетичними і більш конкретними. В означений період філософсько-лінгвістична програма Вільгельма фон Гумбольдта надала поштовх до розвитку загального мовознавства в працях данця Йоганна Миколи Мадвіга (1804–1886) та німецьких мовознавців Германа Штейнталя (1823–1899) і Макса Мюллера (1823–1900).

У означений період у контексті філософського осмислення мовознавчих проблем, започаткованого В. фон Гумбольдтом, формується натуралістичний напрям у мовознавстві на чолі з Августом Шлейхером. Представники цієї школи М. Рапп («Фізіологія мови», 1836–1841; «Порівняльна граматики як природознавча наука», 1852–1859), М. Мюллер («Наука про мову», 1861–1863), А. Овелак («Лінгвістика», 1876) розглядали мову як природне явище, розвиток якого відбувається шляхом еволюції як зростають рослини, тварини чи кристали.

Свої погляди на мову А. Шлейхер викладає в працях «До порівняльної історії мов» (1848), «Мови Європи в систематичному висвітленні» (1850), «Про морфології мови» (1859), «Німецька мова» (1859), «Теорія Дарвіна і мовознавство» (1863), «Значення мови для природничої історії людства» (1865) та ін. Спростовуючи розуміння мови як механічного поєднання знаків, В. фон Гумбольдт стверджує у працях різних років, що «закономірностям природи споріднені закономірності мовної будови» [83, с. 81], що «мова розділяє природу всього органічного» [84, с. 308]. Спираючись на цю концепцію В. фон Гумбольдта, згідно з якою мова підкоряється певним закономірностям, подібним до природних, А. Шлейхер ототожнює мову з живим організмом.

Проте, не розуміючи діалектичного підходу В. фон Гумбольдта до мови як системи, яка постійно розвивається за своїми внутрішніми закономірностями як живий організм, а не мертвий механізм, А. Шлейхер на підставі позитивізму Огюста Конта впроваджує в галузі мовознавства біологічне розуміння мови. Після виходу 1859 року монографії Чарльза Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних порід у боротьбі за життя», де було викладено вчення про еволюцію живої природи, А. Шлейхер закріплюється на позиціях біологізму, остаточно прирівнявши мову до живого організму, який зароджується, зростає, досягає розквіту, занепадає і гине.

Ототожнюючи мову з живим організмом, А. Шлейхер виокремлює два періоди її розвитку: доісторичний – період розвитку та історичний – період розкладу. У В. фон Гумбольдта ж ішлося про залежність законів розвитку мову від законів розвитку духу. Спираючись на філософські засади позитивізму, А. Шлейхер ототожнює сутність і явище, визнаючи

лише один напрям наукового дослідження – від об'єкта до системи, від спостереження до узагальнення, а не навпаки. Тому, на відміну від Гумбольдта, він визнає лише матеріальний бік мови і обмежується аналізом зовнішніх і більш доступних її сторін – звуків і форм. Розглядаючи мову як живий організм, А. Шлейхер прагне у вивченні процесів розвитку мови та в їх класифікації застосувати методи природознавчих наук. Просуваючись цим шляхом, учений намагається визначити стійкі закономірності розвитку звукосполучень окремих індоєвропейських мов і вивести універсальні для всіх мов закони.

Як слушно зауважує Л. Зубкова, натуралістичний підхід і прагнення до монізму у визначенні мови як предмета мовознавства приводить А. Шлейхера до розмежування мовознавства і філології. Згідно з позицією А. Шлейхера, пише дослідниця: «Мовознавство вивчає організм мови як природне, матеріальне і закономірне, як вираження раціонального – мислення. Використання мови, її соціальна природа, вираження в ній чуттєво-вольової сторони свідомості, суспільно-історичні аспекти мови як вираження духовного життя народу та його історії – усе це виводилося за межі мовознавства – у філологію» [123, с. 193].

Хибне розуміння діалектичної природи мови в контексті філософії Г. Гегеля і В. фон Гумбольдта спричинило до того, що А. Шлейхер у своїх дослідженнях відриває природне від соціального, матеріальне від ідеального, раціональне від чуттєво-вольового, необхідне від випадкового. Занедбавши індивідуальний аспект мови, учений зосереджується на загальних її ознаках – універсальних і групових (типологічних і генетичних), таким чином відходить від плідної для мовознавчої науки ідеї В. фон Гумбольдта про єдність універсальних, групових та індивідуальних ознак мови. Розуміння внутрішньої природи мови з натуралістичних і позитивістських позицій приводить А. Шлейхера до помилкового тлумачення її генези. Ще за життя А. Шлейхера у праці «Думка і мова» (1862) О. Потебня викриває помилковий характер його концепції про те, що історія й історія мови перебувають у зворотному відношенні, згодом Бодуен де Куртене доведе, що розвиток мови не є її псуванням.

Уже в 1860–1870-х роки гумбольдтіанці Й. Мадвіг, М. Мюллер і О. Потебня критикували спрощування А. Шлейхером ідей В. фон Гумбольдта, прирівнювання мови до живого організму, вказуючи на те, що мова є явищем суспільним, а не природним організмом, який розвивається самостійно, незалежно від людини. Адже генеза мови безпосередньо пов'язана з розвитком суспільства, колективу, народу, який цією мовою володіє.

Попри помилки А. Шлейхер був одним з перших гумбольдтіанців, хто, розвиваючи гумбольдтіський підхід до мови як до внутрішньо злагодженої цілісної системи, яка має свої власні закони розвитку, випередив системне розуміння мови лінгвістами ХХ ст. Він, за словами

В. Топорова, був першим, хто, спираючись на філософські ідеї В. фон Гумбольдта й методи порівняльно-історичного дослідження, спробував з'ясувати як часткові фонетичні закони, що діють у межах окремої мови, так і всезагальні (універсальні) закони мови [300, с. 488–489]. Зроблена А. Шлейхером реконструкція індоєвропейської прамови та створене ним «родовідне дерево» індоєвропейських мов утверджували в мовознавчій науці погляд на системний характер мови й передбачали об'єктивний характер лінгвістичних законів; незважаючи на те, що сам А. Шлейхер не спромігся на практиці дотриматися власного теоретичного принципу закономірності, застосований ним метод відтоді став провідним методом лінгвістичних досліджень. Отже, підтримку А. Шлейхером ідеї В. фон Гумбольдта про те, що мова є системою, яка безперервно розвивається, слід розцінювати як крок уперед у розвитку лінгвістики.

Розглядаючи внесок А. Шлейхера в розвиток мовознавства, не можна обійти увагою той факт, що він сприяв розвитку славістики, обійнявши посаду очільника кафедри в Празі, яка в першій половині ХІХ ст. стала одним з найбільших осередків цього напрямку в Європі. Безпосереднім учнем А. Шлейхера був видатний німецький славіст, представник молодограматиків, Август Лескін (1840–1916).

Учень А. Шлейхера, представник біологізму Йоганес Шмідт (1843–1901) спростував концепцію «родовідного дерева», яка лише відтворювала послідовність етапів розпаду мов, проте не враховувала проблеми локалізації прамови та її наступних продовжень і випадки різнобічних мовних контактів. Учений замінив її «хвильовою теорією» (1871), у якій прामова розгалужувалася не за принципом «родовідного дерева», а хвилеподібно, причому кожна мова з обох боків мала внутрішньо більш споріднені мови. Й. Шмідт активно вивчає народні говірки, щоб на їх матеріалі обґрунтувати «хвильову теорію». Він намагався довести, що нові мовні явища поширюються хвилями від певних центрів політично об'єднаної мовної території. На цій підставі Й. Шмідт стверджує, що сучасні групи мов, які входять до складу індоєвропейської сім'ї, існували в індоєвропейській мові як її діалекти. Ідеї, пов'язані з «хвильовою теорією», сприяли у ХХ ст. розвитку діалектографії. Зазначимо, що Й. Шмідт, як і його вчитель, велику увагу приділяв вивченню слов'янських мов. Йому належить праця «До історії індогерманського вокалізму» (1875), в якій слов'янському вокалізму присвячено майже сто сімдесят сторінок. У цій праці німецький учений «відкриває» таке явище, як сполучення голосних з плавними, навіть не маючи гадки, що до нього означену проблему ґрунтовно дослідили українські вчені – П. Лавровський («Про повноголосся», 1859) та його учень О. Потебня («Два дослідження про звуки російської мови», 1866).

У 1870–1900-ті роки представники напряму молодограматиків, спираючись на досягнення В. фон Гумбольдта і Ф. Боппа, розвивали

порівняльне мовознавство. Італієць Граціадіо Ісая Асколі (1829–1907) в контексті індоєвропейської компаративістики займається індійськими та романськими мовами. Французький мовознавець Мішель Бреаль (1832–1915) досліджує класичні мови. Німецький учений Август Лескін (1840–1916) – слов'янські та балтійські. Данець Карл Вернер (1846–1896) – германські. Німецький лінгвіст Карл Бругман (1849–1919) порівнює індоєвропейські мови. Німецький учений Бертольд Дельбрюк (1842–1922) закладає основи порівняльного синтаксису індоєвропейських мов. Данський науковець Вільгельм Томсен (1842–1927) працює в галузі дослідження запозичених слів. Німецький професор Адальберт Беценбергер (1851–1922) працює з готською й балтійськими мовами. Німецький мовознавець Герман Гірт (1865–1936) опрацьовує порівняльну граматику індоєвропейських мов. Голландський учений Ніколас Ван Вейк (1880–1941) займається розвідкою слов'янських і балтійських мов. Балтійські мови вивчає і німець Ернст Френкель (1881–1957). Німецький дослідник Георг Габеленц (1840–1893) розглядає неіндоєвропейські мови. В означений період загальне мовознавство розвивають у своїх працях учені психологічного напрямку: Георг Габеленц, Вільям Дуайт Вітні (1827–1894) і Герман Пауль (1846–1921). Завдяки розвідкам Г. Штейнтала, М. Мюллера, Ф. Н. Фінка змістовно-типологічна класифікація мов В. фон Гумбольдта стає багатовимірною і, враховуючи дані всіх рівнів мови, з морфологічної перетворюється на загальнограматичну класифікацію.

Як слушно наголошує В. Волошинов, представники гумбольдтіанства вже не досягали висот філософського синтезу та глибини В. фон Гумбольдта. Напрямок дрібнішав, особливо у зв'язку з переходом на позитивістський та поверхово-емпіричний шлях, проте на зміну прийшла значно більша методологічна чіткість і систематичність [48, с. 262].

Для перших гумбольдтіанців першорядною проблемою виявляється ідея номінації, пов'язана з визначною роллю мови в житті народу. Одним з них був Франц Миколаус Фінк (1867–1910) – перший послідовник В. фон Гумбольдта, який у 1890-ті рр. заклав основи психологічної інтерпретації його ідей, проте безпосередньо пов'язати психологію народу з його мовою змогли вже неогумбольдтіанці. У 1920–1930-ті роки М. Дойчбайн, К. Вільтхаген, Ф. Аронштайн досліджують зв'язок між мовою й англійським етнічним характером, О. Лерх досліджує зв'язок іспанського й французького народних характерів з особливостями їх мов, а Х. Гюнтерт робить те саме відносно особливостей німецького характеру. Відтак з'являється методика розкриття національного характеру через мову. Проте, як зауважує О. Радченко, факт залучення ідей В. фон Гумбольдта гумбольдтіанцями, зокрема Г. Штейнталем, В. Вундтом, Ф. Маутнером, у власні лінгвістичні концепції «зовсім не означає автоматичного визнання ідіоетнічності мов» [255, с. 68]. Тому названих учених дослідник вважає

лише епігонами В. фон Гумбольдта, оскільки жодному з них не вдалося досягнути глибини ідей німецького мислителя і творчо розвинути його філософську-емпіричну антропологічну концепцію мови.

Шлейхерова біологічна концепція мови як «живого організму», яка спрощувала гумбольдтівський погляд на мову, була змінена – під впливом насамперед ідей О. Потебні й І. Бодуена де Куртене мову стали вважати «однією з функцій людського організму» [33, с. 283]. На підставі цього сформувався висновок, що підґрунтя мовознавства як науки має становити або фізіологія (Моріц Рапп), або психологія (Герман Штейнталь). Психологічна лінія, закорінена в концепцію Вільгельма фон Гумбольдта, згідно з якою мова розглядалася у зв'язку з духовним життям народу та мисленням окремих індивідів, виявилася більш тривалою і плідною для лінгвістики, ніж лінія натуралістична. Сформульована у другій половині XIX ст. В. фон Гумбольдтом проблематика поєдналася з розвитком когнітивних наук, з їх прагненням розглядати розум людини як універсальну здатність до обробки інформації. На цьому ґрунті з'являються лінгвістичні дослідження, в які активно залучається психічний фактор, і відбувається становлення психологічного напрямку в мовознавстві. Цей напрямок репрезентують концепції Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, О. Потебні, забезпечуючи подальший розвиток учення В. фон Гумбольдта.

Г. Штейнталя називають не лише одним з перших представників психологічного напрямку і його основоположником, а і «першим апостолом» нового вчення, «безпосереднім учнем і першим інтерпретатором Гумбольдта» [255, с. 53–54], незважаючи на те, що він не спромігся охопити гумбольдтівське вчення в усій його глибині та повноті, а розвинув лише окремі його частини, насамперед погляд на мову як діяльність індивіда. Проте дехто із сучасних науковців не вважає Г. Штейнталя за лінгвіста. Так, Є. Тарасов дотримується думки, що діяльність Г. Штейнталя не можна трактувати як діяльність на перетині психології та мовознавства – це була діяльність психолога, озброєного психологічною методологією, яку він використав в об'єктивній сфері мовознавців [293, с. 26].

Свою лінгвістичну систему А. Штейнталь починає розробляти з 1840-х років, спираючись на ідеї В. фон Гумбольдта й асоціативну психологію Йоганна Фрідріха Гербарта (1776–1841) – німецького філософа-суб'єктивіста, учня Й. Фіхте. Головне завдання асоціативна психологія вбачала в з'ясуванні пізнавальної діяльності окремого індивіда з позицій психології.

Психологічна концепція мови, створена А. Штейнталем, як на це вказує В. Звегінцев, з одного боку, протиставляється спробам побудови логічної граматики, що отримали своє вираження в праці К. Беккера «Організм мови» (1841), а з другого – біологічному напрямку А. Шлейхера.

На думку дослідника, Г. Штейнталь при цьому намагається спиратися на філософію мови, проте фактично багато в чому відходить від неї [118, с. 123].

Зміст концепції Г. Штейнталья викладений у двох його працях: «Грамматика, логіка й психологія, їх принципи та взаємовідношення» (1855), «Вступ до психології і мовознавства» (1871). У решті праць («Твори В. фон Гумбольдта з філософії мови» (1848), «Класифікація мов як розвиток мовної ідеї» (1850), «Походження мови» (1851), «Характеристика найважливіших типів будови мови» (1860), «Історія мовознавства у греків і римлян з особливою увагою до логіки» (1863), «Філологія, історія і психологія в їх взаємовідношеннях» (1864), «Проект мовознавства» (1881)) учений звертається до проблем походження мови, лінгвістичної типології, класифікації мов, історії мовознавства, етнічної психології тощо, які тією чи тією мірою пов'язує з ідеями В. фон Гумбольдта.

Г. Штейнталь розглядає мову як суто психологічне явище, при цьому він не розглядає психічні процеси як цілком органічні процеси роботи мозку, визнаючи за мовними процесами «роботу духу» і розуміючи їх як частковий випадок процесів психологічних. У праці «Грамматика, логіка і психологія» він стверджує, що мова – це «продукт розуму» і водночас «знаряддя розумового розвитку», а «мовлення – це духовна діяльність, і, відтак мовознавство належить до числа психологічних наук, подібно до того як до психології належить вчення про мислення і волю» [337, с. 129]. У своїх дослідженнях учений шукає компроміс між логіцизмом і натуралізмом, тобто між розумінням мови як результату діяльності людського розуму і розумінням мови як суто природного утворення. Г. Штейнталь пише: «... єдність, притаманна кожній мові, яка витікає з того, що ціле визначає частини і кожна частина характеризується як певний, особливий член цілого, ми могли б назвати словом *організм* (курсив – Г. Ш.). Але до чого? Уже використані нами слова мають значення, яке більше пасує для опису розумової діяльності; тому ми воліємо називати мову системою, що витікає з єдиного принципу, індивідуальним духовним продуктом» [337, с. 130].

Позиція, в якій учений намагається поєднати два погляди на мову, з одного боку, не заперечуючи раціональної природи мови, а з другого боку, наполягаючи на тому, що вона є духовним феноменом, робить Г. Штейнталья послідовником лінгвофілософії В. фон Гумбольдта.

У цитованій вище роботі Г. Штейнталь чітко розмежовує мовознавство і логіку, водночас він установлює міцний зв'язок між мовознавством і психологією. Як зазначає Я. Лоя, перетворивши ідеї В. фон Гумбольдта на знаряддя боротьби з логічною граматиною і біологізмом А. Шлейхера у галузі мовознавства, Г. Штейнталь піддав їх суттєвій деформації, оскільки підмінив об'єктивне вчення В. фон

Гумбольдта гербертівським суб'єктивістським ученням про взаємодію індивідуального мовлення й індивідуального мислення [183, с. 67]. Вважаючи закони розвитку мови законами психологічними, Г. Штейнталь розглядає індивідуальну психіку як джерело мови.

У тлумаченні Г. Штейнталем гумбольдтівського поняття «народний дух» (як, до речі, й інших ідей В. фон Гумбольдта) переважає психологізм і робиться акцент на першорядному значенні індивідуальної психіки. Якщо для В. фон Гумбольдта первинним був народ, дух якого проявляється в індивідах, то для Г. Штейнтала, який у розробці мовознавчих проблем був зорієнтований насамперед на завдання асоціативної психології Й. Гербарта, основним виступав «індивідуальний продукт», який, проте, може існувати лише в колективі. У зв'язку з цим зазначимо, що в розумінні Г. Штейнтала психологія є наукою про дух. Якщо індивідуальна психологія – це наука про дух індивіда, то народна психологія, як її розуміє Г. Штейнталь, – це наука про дух народу. Мовознавство, на думку вченого, є психологією народів.

Г. Штейнталь разом зі своїм другом М. Лацарусом, випередивши В. Вундта, на ґрунті ідей В. фон Гумбольдта, переосмислених крізь призму психологічної проблематики, розробили поняття колективної етнічної психології. Протягом двадцяти років (1860–1880) вони разом видають «Часопис психології народів і мовознавства»; тому їх вважають засновниками так званої «народної психології».

Насамперед Г. Штейнталь розглядає мову як виявлення «народного духу» та психології народу, учений наполягає на тому, що «мова є *самосвідомістю, світоглядом і логікою духу народу* (курсив – Г. Ш.)» [337, с. 135]. Інтерпретуючи гумбольдтівське поняття «народного духу», він намагається концепцію вчителя вивести зі спекулятивного простору філософії ідеалізму і поставити на більш міцний епістемологічний ґрунт. Учений подає ряд розгорнутих визначень цього поняття, наполягаючи на тому, що не існує абстрактного «народного духу» чи абстрактної «народної душі», а є народи, які виступають носіями конкретного народного духу. Г. Штейнталь стверджує, що народ являє собою утворення більше, ніж просто сума індивідів, відповідно народний дух – це щось більш значуще, ніж сполучення індивідуальних духовних станів, це більш потужний і первинний «загальний дух», «колективний дух». Дух народу Г. Штейнталь визначає двома параметрами: 1) дух народу перебуває в індивідах, отже, не наділений самостійним буттям, відтак у ньому відбуваються ті ж самі процеси, що і в душі індивіда; 2) дух народу виявляється джерелом як духовної, так і будь-якої іншої діяльності людини. Вивчаючи прояви індивідуальної психології в мові, він прагне осягнути закони духовного життя в різного роду колективах – у національних, політичних, соціальних, релігійних спільнотах і на цьому ґрунті встановити зв'язки між різними типами мов і різними типами

мислення і духовною культурою народів, спираючись на методи порівняльно-історичного мовознавства. Таким чином, Г. Штейнталь закладає основи не тільки етнопсихологічних, а й етнолінгвістичних досліджень.

Як свідчить Є. Романенко, опора Г. Штейнталя на лінгвістику в межах його «психології народів» є прямим наслідком того, що він цілком засвоїв гумбольдтівську парадигму [259, с. 72]. З іншого боку, О. Радченко переконаний, що у випадку з Г. Штейнталем «йдеться не про наслідування, а про цілком оригінальну спробу інтерпретувати концепцію Гумбольдта» [255, с. 54]. О. Герасимова запевняє, що саме Г. Штейнталь заклав основи психологічної течії в мовознавстві, вона пише: «Мова трактувалась ученим як продукт спільноти, як самосвідомість, світогляд та логіка духу народу. Мовознавство оцінюється як найкраще введення у психологію народу» [56, с. 204].

Незважаючи на те, що Г. Штейнталь у порівнянні з В. фон Гумбольдтом більше схилився до вивчення індивідуальної психології, він, розвинувши гумбольдтівську концепцію мови як виявлення народного духу, фактично стає засновником етнопсихології та етнолінгвістики. Ідеї Г. Штейнталя в галузі етнопсихології мали вплив на американців: лінгвіста й антрополога Франца Боаса (1858–1942) та його учня, лінгвіста й етнологу Едварда Сепіра (1884–1939). Саме на Г. Штейнталя покликається Ф. Боас як на піонера в розробці проблеми взаємовідносин індивіда і народу через посередництво мови.

Моріца Лацаруса (18241–903) поряд з Г. Штейнталем, другом і однодумцем якого він був, вважають засновником «психології народів» – етнопсихології. Свої наукові погляди М. Лацарус виклав у працях «Про походження звичаїв» (1860–1867), «Про ідеї в історії» (1865), «Освіта та історія» (1881); «Про спонукання до гри» (1883). Головною серед його праць є фундаментальний твір «Життя Душі» (1855–1857, 1883), другий том якого присвячений проблемам мови. У ній М. Лацарус розглядає проблеми, уперше поставлені В. фон Гумбольдтом, періодично посилаючись на нього і використовуючи його термінологію, що дає підстави відносити цього вченого до гумбольдтіанців.

У своїй програмній праці «Про поняття й можливості психології народів» (1851) М. Лацарус, відштовхнувшись від учення В. фон Гумбольдта й ідей Й. Гердера, висунув концепцію нової науки, яка має вивчати культурну творчість нації й досліджувати «дух народу». Головне завдання нової науки вчений убачає у відкритті законів, на підставі яких відбувається духовна діяльність народу в державі, науці та мистецтві. Разом з Г. Штейнталем він видає часопис, метою якого стало формування означеної науки й залучення в її коло інших галузей знання: антропології, етнографії, фольклору, класової та групової психології.

Коло питань, які піднімали Г. Штейнталь і М. Лацарус на сторінках

«Часопису психології народів і мовознавства», можна звести до кількох пунктів: 1) співвідношення народної психології й індивідуальної, розмежування психології; 2) природа і дух; 3) відношення до антропології, етнології, історії, політики та природознавства; 4) відмінність від філософії історії; 5) емпіричний характер народної психології як наукової галузі [3, с. 335].

Розуміючи духовну діяльність як істинне життя і призначення людини, обидва вчені вважають дух спільним продуктом людського суспільства і, виходячи з такого розуміння, визначають народну психологію як учення про елементи й закони духовного життя народів. Тож головним завданням цієї науки виявляється дослідження специфічних образів життя та форм народного духу, зосереджених насамперед у міфології (як словесній формі), у релігійних віруваннях народу, у його писемній традиції та фольклорі. Дух народу виявляє себе передусім у мові. Г. Штейнталь і М. Лацарус виявляють подвійну залежність між мовою і духовною діяльністю: по-перше, мова – це продукт народного духу, тому її необхідно досліджувати, опановуючи все багатство духовної діяльності людини; по-друге, мова – це вираження народного духу, тому лише вивчення всіх мовних форм допоможе осягнути дух народу.

Обидва вчені розглядають мову як вираження самосвідомості й світогляду всього народу, мірилом його духу. Вони стверджують, що психологічні форми мислення безпосередньо пов'язані з мовою, і що мислення теж відтворює дух народу, отже, мова є вираженням різних духів різних народів. У зв'язку з цим постає питання про класифікацію мов як виразників духу народів.

У аспекті проблеми зв'язку мови і мислення М. Лацарус розвиває гносеологічну теорію. Для нього мова виявляється не лише відтворенням і фіксацією внутрішніх психічних процесів, «картиною думок», але насамперед силою, яка спонукає до думки. Тому вчений вважає, що культура та духовна діяльність безпосередньо залежать від мови.

Водночас Г. Штейнталь і М. Лацарус суттєво прояснили ряд положень, висунутих В. фон Гумбольдтом, при цьому обидва вчені надали нового ракурсу поглядам свого попередника, розглядаючи ті самі мовні проблеми з позиції іншої методології – психологічної. Наслідуючи гумбольдтівську концепцію зв'язку мови з мисленням, ці вчені вже як психолінгвісти розмежовують мову і мислення, оскільки оголошують мову хоча і головним, проте зовсім не єдиним виявом діяльності духу.

Свого подальшого розвитку концепція психології народів, започаткована Г. Штейнталем і М. Лацарусом, набула у працях німецького психолога Вільгельма Вундта (1832–1920) – одного з найвидатніших представників світової психології. В. Вундт вважав помилковим перенесення М. Лацарусом і Г. Штейнталем ідеї «народного духу» з царини ідеалістичної філософії Г. Гегеля і В. фон Гумбольдта на ґрунт

асоціативної психології Й. Гербарта з її індивідуалістичним підходом і відстоював колективний, народний підхід. Про психологію народів Г. Штейнтала і М. Лацаруса він говорить так: «В обґрунтуванні цієї нової дисципліни Штейнталь виходив з філософії Гегеля і споріднених з нею ідей Вільгельма Гумбольдта. Коли він пізніше зійшовся з гербартианцем Лацарусом, то вирішив підкорити власні судження своєму більш обізнаному у філософії колезі. Таким чином і трапилося, що думка Гегеля про національний дух була вдягнена в шати зовсім чужої для неї філософії. Для створення психології народів, яка б дійсно виправдовувала покладені на неї надії, слід було перетворити гегельянську діалектику понять в емпіричну психологію актуальних душевних процесів ... Індивідуальна субстанція душі з її застиглою замкнутістю залишила місце лише для індивідуальної психології. Поняття про неї могло бути перенесене на суспільство хіба що з допомогою сумнівної аналогії» [50, с. 61–62].

Отже, перед психологією народів, яка переживає період свого формування, учений поставив два завдання: по-перше, відмежувати психологію народів від суміжних наук: історії, антропології, етнографії; по-друге, боротися з індивідуалізмом.

Серед основних наукових розвідок В. Вундта назвемо такі, як «Логіка» (1880–1883), «До теорії чуттєвого сприйняття» (1858–1862), «Лекції про душу людини та тварини» (1863), «Основи фізіологічної психології» (1874). У мовознавчому контексті важливою є багатотомна праця «Психологія народів, дослідження законів розвитку мови, міфів і звичаїв» (1900–1920). Як бачимо з назви, головні напрями нової науки В. Вундт пов'язує з вивченням мови, міфології та звичаїв народів. Він пише: «Мова містить у собі загальну форму уявлень, що живуть у душі народу, і закони їхнього зв'язку. Міфи приховують у собі первісний зміст цих уявлень в їхній зумовленості почуттями й потягами. Нарешті, звичаї являють собою загальні спрямування волі, які виникають з цих почуттів і потягів ... Таким чином, у мові, міфах і звичаях повторюються нібито на вищому рівні розвитку ті ж самі елементи, з яких складаються дані, наявні стани індивідуальної свідомості. Проте духовна взаємодія індивідів, із загальних уявлень і потягів яких складається дух народу, привносять нові умови. Саме ці нові умови і примушують народний дух виявлятися у двох різних напрямках, що відносяться один до одного, приблизно як форма і матерія – у мові та міфах. Мова надає духовному життю ту зовнішню форму, яка вперше дає йому можливість стати спільним надбанням. Нарешті, у звичаях цей спільний зміст виливається у форму подібних мотивів волі. Але подібно до того як під час аналізу індивідуальної свідомості уявлення, почуття і воля мають розглядатися не як ізольовані сили чи здібності, проте як невідокремлювані одна від одної складові частини одного і того ж потоку душевних переживань – так само ж і мова, міфи та звичаї являють собою спільні духовні явища, які настільки міцно

зрослися одне з одним, що одне з них не мислиться без другого» [50, с. 36–37]. На підставі наведеної цитати неважко з'ясувати, що гумбольдтівське поняття народного духу В. Вундт ще більше переносить на ґрунт психології, ніж це робили його попередники Г. Штейнталь і М. Лацарус. І на відміну від своїх попередників, прив'язує його не до асоціативної психології Й. Гербарта, а до так званої волюнтаристської психології, яка головною функцією психічного життя людини визнає не інтелект, а волю.

Очевидно, що в таких формах свідомості, як мова, міф та звичаї, які, на думку В. Вундта, є безпосереднім виявом «народного духу», важливим для вченого є їх соціальний характер. Однак разом з цим В. Вундт вважав, що основна увага дослідників «народного духу» має бути зосереджена на аналізі психічних актів, які лежать в основі духовної діяльності людини. Отже, хоча вчення В. Вундта й послужило основою для появи соціальної психології, соціальний чинник у його концепції відходить на другий план.

Значний лінгвістичний матеріал, що його залучає В. Вундт у свої дослідження, висвітлюється односторонньо – з позиції психології. Це пов'язане з тим, що саме таке завдання і ставить учений перед психологією народів як наукою, що перебуває на стику різних галузей пізнання. В «Історії мови і психології мови» він пише: «І якщо я назвав цю працю не «Історія мови і психологія», а «Історія мови і психологія мови», то друга частина цієї назви повинна вказувати на те, що, на мою думку, за нині існуючого співвідношення обох дисциплін, коли, однак, очевидно є можливість також іншого застосування, а саме використання в мові поглядів і результатів, встановлених під час розгляду більш простих проблем експериментальної психології, – центром ваги цих співвідношень для нас тепер усе ж повинен стати їх інший бік – вилучення психологічних знань з фактів мови, і насамперед з історії мови. Нам потрібна мова для того, щоб створити усталену психологію складних духовних процесів навіть і в тому випадку, якщо з'ясується, що лінгвістика може обійтись без допомоги психології, у чому я, однак, сумніваюсь» [51, с. 176–177]. Оскільки така позиція є програмною установкою для вченого, то значний ряд лінгвістичних фактів у його працях викривляється під тиском апріорних психологічних схем.

Цілком слушно В. Вундт критикує індивідуалістські теорії в мовознавстві, які після Г. Штейнтала знайшли своє продовження у вченнях молодогограматиків Б. Дельбрюка і Г. Пауля, котрі стверджували, що мова реально існує лише в індивіді, тому справжню реальність має тільки мова індивіда. Намагаючись створити систему соціальної психології, В. Вундт підтримує ідею Г. Штейнтала і М. Лацаруса про те, що індивідуальна психологія має бути доповнена народною психологією, при цьому зі сфери останньої вчений виключає все, що має суто індивідуальний характер. Критикуючи індивідуалізм, він наполягає на тому, що в історії людського суспільства першим виступає не індивід, а спільнота, що складається з

індивідів. Наголосимо, що в розумінні В. Вундта найважливішим з концентричних кіл, у яких розвивається духовне життя, є нація.

На думку В. Волошинова, основи гумбольдтіанства поступово спрощуються в емпіричному психологізмі В. Вундта і його послідовників, адже засадничі твердження Вундта зводяться до суто психологічних пояснень [48, с. 262]. Є. Тарасов, навпаки, вважає, що саме В. Вундт найбільш адекватно використав психологічний інструментарій по відношенню до проблем мови. На думку дослідника, з іменем В. Вундта в історії контактів психології та мовознавства і в історії психолінгвістики як дисципліни, що перебуває на межі різних наукових сфер, пов'язаний якісно новий етап співробітництва психологів та лінгвістів. Є. Тарасов зазначає: «Якщо до діяльності В. Вундта контакти психології та лінгвістики відбувались на методологічному рівні у формі перенесення схем аналізу в лінгвістику без відповідної їх інтерпретації в лінгвістичних поняттях... то Вундт, залишаючись психологом, навіть працюючи із мовним матеріалом, використовує психологічні схеми для аналізу найбільш адекватно: він досліджує процеси сприйняття і продукування мовлення, використовуючи психологічний апарат для дослідження об'єктів, для яких лінгвістика не має засобів» [293, с. 26].

Не можна обійти увагою той факт, що представників гумбольдтіанства глибоко цікавила проблема походження мови, яку свого часу на наукову основу поставив В. фон Гумбольдт. Згідно з його концепцією, створення мови обумовлене внутрішньою потребою людства, адже мова є не лише засобом комунікації, а й чинником розвитку духовних сил і формування світогляду, що їх потребує людська природа. Наслідуючи Й. Гердера, В. фон Гумбольдт звертає увагу на притаманну антропогенезу єдність розвитку мислення і мови, стверджуючи, що проблема походження мови не може зводитися до суто лінгвістичного підходу. Спираючись на діалектику Г. Гегеля, В. фон Гумбольдт заперечує свідомий характер створення мов, задекларований у так званих концепціях суспільного договору, і стверджує, що народ створює мову як знаряддя власної діяльності. На підставі теорії розвитку Г. Гегеля й ідей В. фон Гумбольдта А. Шлейхер говорить про процеси «мовотворення» в доісторичний період під впливом творчого духу людства, який знаходиться в самій мові. Іншу точку зору пропонує Г. Штейнталь. На підставі ідей Й. Гердера і В. фон Гумбольдта він говорить про ідентичність проблем сутності й походження мови, яка впливає з цілісного характеру творчої діяльності народного духу, що зберігається як у прадавні, так і в історичні часи. Г. Штейнталь висловлює думку, яку згодом підтримав О. Потебня, про панування в доісторичні часи внутрішньої мовної форми, що було пов'язане з особливістю сприйняття й опанування світу свідомістю первісної людини. Теорію звуконаслідування Г. Штейнталья критикує В. Вундт, протиставивши їй свою дуалістичну концепцію. На

думку В. Вундта, мова зароджується як інстинктивні рухи, джерелом яких виступають афекти й уявлення індивідуальної свідомості, проте мовою ці жести стають лише в суспільстві, де люди живуть в однакових зовнішніх і внутрішніх умовах.

І на останок маємо зробити вельми принципове зауваження щодо особливостей впливу В. фон Гумбольдта на розвиток європейського мовознавства ХІХ ст. як наукового знання. Ця примітка стосується не стільки контексту філософсько-лінгвістичного, про який ішлося раніше, скільки філософсько-педагогічного, позаяк ідеться про мотивацію наукової діяльності та її доцільність, а також формування нового типу науковця, адже у своїх мовознавчих розвідках В. фон Гумбольдт демонструє об'єктивний, відповідальний і творчий підхід особистості до наукового дослідження, внутрішньо мотивований безкомпромісним пошуком істини. На цей особливий бік діяльності В. фон Гумбольдта, під впливом якої в ХІХ ст. і сформувалася свідомість особистості, що займається науковим дослідженням, і склався своєрідний тип світогляду – науковий, відтак з'явилася плеяда науковців-філологів, які вважали себе учнями і послідовниками В. фон Гумбольдта, вказує Б. Дельбрюк. На його думку, вплив В. фон Гумбольдта на розвиток індогерманського мовознавства полягає саме в цьому: «Його висока безкорислива любов до істини, його погляд спрямований завжди до вищих ідеальних цілей, його прагнення не пропустити за подробицями ціле і за цілим окремі факти, щоб уберегти себе, як від небезпеки спеціалізації, так і від крайнощів попередньої “всезагальної граматики”, обережно зважуюча справедливність його суджень, його всебічно обізнаний розум і шляхетну гуманність – усі ці якості діють зміцнюючи й просвітлюючи на кожну іншу наукову особистість, що дотикається Вільгельма фон Гумбольдта, і такий вплив Гумбольдта, на мій погляд, збережеться ще надовго і буде і далі впливати навіть на тих, хто зупиняється безпомічно перед його теоріями» [96, с. 28]. На цю особливу рису впливу В. фон Гумбольдта вказує і П. Житецький, один з українських популяризаторів ідей німецького мислителя: «Принадний вплив Гумбольдта полягає в споглядальному розумі, який захоплює самим процесом творчості. Уся сила цього роду умів – не стільки в позитивному вирішенні питань, скільки у спонукальному впливі на інші розуми, які прагнуть висказати, що не було сказане»¹ [112, с. 30].

Натуралістична лінія бере свій початок у гумбольдтівській концепції мови як цілісної системи, що перебуває в постійному розвитку. А. Шлейхер, а разом з ним М. Рапп, К. Беккер, М. Мюллер, Й. Шмідт та ін., розглядають мову як природне явище – «живий організм», проте надто

¹ Перекладаючи російськомовні тексти М. Костомарова, К. Ушинського, О. Потебні, П. Житецького, ми прагнули максимально зберегти стилістичні особливості й оригінальність висловлювань автора.

захоплюються біологізмом, що заводить цю гілку мовознавства у глухий кут. Зanedбання ідеї В. фон Гумбольдта про залежність законів розвитку мови від законів розвитку духу та нерозуміння діалектичної природи мови А. Шлейхером відводить ученого від плідної для мовознавчої науки ідеї В. фон Гумбольдта про єдність універсальних, групових та індивідуальних ознак мови та спричиняють хибне тлумачення її генези. Уже гумбольдтіанці Й. Мадвіг, М. Мюллер і О. Потебня критикували спрощування А. Шлейхером ідей Вільгельма фон Гумбольдта, зокрема вказуючи на те, що мова є явищем суспільним, а не природним організмом, тому генеза мови безпосередньо пов'язана з розвитком суспільства, колективу, народу, який цією мовою володіє. Незважаючи на помилки, науково-дослідницька діяльність представників натуралістичної школи сприяла поширенню ідей В. фон Гумбольдта. Практична реалізація А. Шлейхером гумбольдтівського підходу до мови як до внутрішньо злагодженої цілісної системи, яка має свої власні закони розвитку, не тільки утверджувала на теренах мовознавства об'єктивний характер лінгвістичних законів, а й випередила системне розуміння мови лінгвістами ХХ ст.

Набагато перспективнішим у гумбольдтіанстві виявився психологічний напрям, репрезентований у дослідженнях Ф. Фінка, Г. Штейнтала, М. Лацаруса, В. Вундта, О. Потебні та ін. Наслідуючи гумбольдтівську концепцію зв'язку мови з мисленням, ці вчені розмежовують мову і мислення, оскільки оголошують мову хоча і головним, проте зовсім не єдиним виявленням діяльності духу. Ключовим для концепцій Г. Штейнтала, М. Лацаруса і В. Вундта стає гумбольдтівське поняття «народного духу». Г. Штейнталь і М. Лацарус на ґрунті ідей В. фон Гумбольдта, переосмислених крізь призму психологічної проблематики, розробили поняття колективної етнічної психології. Висунувши концепцію нової науки, яка вивчатиме культурну творчість нації й досліджуватиме «дух народу», вони засновують часопис, на шпальтах якого обговорюють питання, пов'язані з «психологією народів», і залучають у коло лінгвістичних досліджень інші наукові галузі: антропологію, етнографію, фольклор, класову та групову психологію. Головне завдання нової науки ці вчені вбачають у відкритті законів, на підставі яких відбувається духовна діяльність народу в державі, науці та мистецтві. При цьому психологія народів Г. Штейнтала і М. Лацаруса достатньою мірою враховує проблематику загального мовознавства, зокрема сутність мови, її походження і розвиток, класифікацію мов. Намагаючись створити систему соціальної психології, В. Вундт підтримує й розвиває ідею Г. Штейнтала і М. Лацаруса про те, що індивідуальна психологія має бути доповнена народною психологією, при цьому з усіх концентричних кіл (національні, політичні, соціальні, релігійні та ін.), у яких розвивається духовне життя, головною для нього є нація.

Г. Штейнталь, М. Лацарус і В. Вундт актуальним для мовознавства вважають вивчення міфології, фольклору звичаїв народів. Завдяки зусиллям цих учених у другій половині XIX ст. формується особлива психологічна школа «психологія народів», на ґрунті якої у XX ст. було створено нові наукові галузі – етнолінгвістику й етнопсихологію.

В. фон Гумбольдт у своїх мовознавчих розвідках демонструє об'єктивний, відповідальний і творчий підхід особистості до наукового дослідження, внутрішньо мотивований безкомпромісним пошуком істини і їх доцільністю. Це становить особливий аспект діяльності німецького мислителя, під впливом якого в XIX ст. сформувалася свідомість особистості, що займається науковим дослідженням, і склався особливий тип світогляду – науковий, відтак з'явилася плеяда науковців-філологів, які вважали себе учнями і послідовниками В. фон Гумбольдта.

Отже, мовознавчі погляди В. фон Гумбольдта набули свого розвитку в гумбольдтіанстві, що постало на основі гумбольдтівського антропологічного підходу до мови, згідно з яким дослідження мови має відбуватися в тісному зв'язку з дослідженням свідомості та мислення людини, її культури і духовного життя. Вибудовуючи наукову теорію мови, що спиралася на застосування порівняльно-історичного методу в мовознавчих розвідках, В. фон Гумбольдт сформував теоретично-методологічну базу, яка підірвала монополію логіцизму в мовознавстві та створила передумови для появи та розвитку двох напрямів: натуралістичного і психологічного.

Психологічний напрям у гумбольдтіанстві репрезентовано не лише німецькими вченими, а й нашими співвітчизниками, представниками Харківської лінгвістичної школи, найталановитішим з яких був О. Потебня, адже його ідеї набагато випередили свій час.

3.2. Відгук концепцій В. фон Гумбольдта у філософії мови та педагогічній діяльності Олександра Потебні

У другій половині XIX – на початку XX ст. психологізм стає панівним методологічним принципом, спираючись на який, О. Потебня створив власну лінгвопсихологічну концепцію. За словами Е. Беляєвської, О. Потебня належить до психологічного напрямку в мовознавстві, що відрізняється від індивідуально-психологічного підходу Г. Штейнталю та «народної» чи «колективної» психології В. Вундта [21]. Як стверджує англійська дослідниця Н. Левчук-Керечук, психологічна концепція О. Потебні значною мірою відрізняється від будь-якої психологічної концепції XIX ст. [175]. Українського вченого вважають засновником психологічного напрямку у слов'янському мовознавстві. Його концепція не тільки стала засадничою в науковій діяльності Харківської лінгвістичної

школи, а й визначила провідні шляхи розвитку мовознавства на теренах Російської імперії, а згодом і радянської гуманітарної науки, адже науково-дослідницька діяльність О. Потебні охоплювала немалу кількість галузей, зокрема, він розробляв філософію мови і мистецтва, теорію походження та розвитку мови, проблему мислення та пізнання, питання взаємодії мови і мислення, питання мови і нації, питання наголосу, історію граматики, синтаксис, фонетику й фонологію, семасіологію, поетику, історію літератури, діалектологію, теорію мовних запозичень, теорію мовних актів і прагматику, займався фольклором і етнографією, сформулював принципи етимологічних досліджень, займався художнім перекладом.

Щоб прояснити, під впливом яких обставин формувався громадський і філософський світогляд та якими чинниками обумовлені наукові й педагогічні вподобання і погляди українського вченого, а головне – яке місце в його науковій діяльності займають ідеї В. фон Гумбольдта, звернемося до вагомих у контексті нашого дослідження фактів біографії О. Потебні.

Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) народився на хуторі Манів Роменського повіту Полтавської губернії в родині відставного штабс-капітана. Його сім'я належала до старовинного козацького роду, про що свідчить українське прізвище вченого. Потебня – це «дві чотирикутно вирізані й розписані шкіри у козацького сідла» [107, с. 540]. Перші роки життя майбутнього лінгвіста пройшли в україномовному середовищі: на хуторі Манів і на хуторі бабусі Маркової, яка зовсім не знала російської і яка виховувала у онука любов до народного слова, адже пам'ятала безліч українських казок, легенд і пісень. А мати пробудила у нього любов до творчості Г. Квітки-Основ'яненка, що залишилася з ним на все життя. Батьки – Опанас Юхимович Потебня і Марія Іванівна Маркова, розуміючи, що дитині доведеться опановувати науки в закладах, де викладання предметів здійснюється російською, навчали сина цій мові. Уже в семирічному віці О. Потебня прекрасно володів українською і російською мовами, відтак проблема двомовності була для нього не просто науковим зацікавленням, а мала глибоко особистий характер.

Родина мала усталені військові традиції, тому чотирьох синів – Олександра, Андрія, Миколу і Петра – очікувала військова кар'єра. Тільки завдячуючи наполегливості матері, вихователю Сашка – дядька Олексія Івановича Маркова та інших родичів, які були випускниками Харківського університету, Олександр вступив до польської Радомської чоловічої гімназії, а не в кадетський корпус. Гімназію майбутній учений закінчив зі срібною медаллю. Дядько Олексій був талановитим педагогом, він працював на посаді старшого вчителя Радомської гімназії і за два роки до початку шкільних занять навчив майбутнього гімназиста польської мови.

Тут ми зробимо суттєву для розуміння філософії мови Потебні та її зв'язку з ідеями Вільгельма фон Гумбольдта ремарку. Можливо, хист до

слова передався Олександрові саме від брата матері – дядька Маркова, колишнього випускника Харківського університету. Хоча сам О. Потебня бачить джерела своєї обдарованості в іншій генетичній гілці родовідного дерева: «Я знаходжу подібність між собою і деякими давно померлими родичами по батькові, які одержали (по-старовинному) буквально копійчану освіту (за навчання у дяка – копа грошей і горня каші). Тітка моя по Четьям-Мінеям вирішувала філософські питання, а дядько, рано вбитий на Кавказі, як мені говорили, займався арабською, перською і знав кілька гірських говірок» [235, с. 12]. Цікаво, що в чорновому варіанті (лист до О. Пипіна від 18 липня 1890 р.) короткого автобіографічного начерку цієї примітки не було, і якщо О. Потебня включив її у свою автобіографію, то це вказує на якусь особливу значущість викладеного в ній факту. На підставі цього факту вчений висловлює припущення, пояснюючи свою «схильність до питань, які не мають так званого житейського значення» [235, с. 12]. В іншому листі, зверненому до чеського славіста Адольфа Патери, означене припущення набуває чіткої мотивації: «Обставини мого життя зумовили те, що в науковій моїй роботі вихідним пунктом моїм, іноді помітним, іноді ж непомітним для інших, була українська мова й українська народна словесність. Якби цей вихідний пункт і пов'язане з ним почуття не були мені дані й якби я виріс поза зв'язком з легендою, то, здається мені, навряд чи я став би займатися наукою» [212, с. 93]. Отже, свою любов до рідного слова й особливий хист до словесності як такої, здатність досягнути як науково, так і естетично глибини словесної творчості різних народів і творчий характер кожної з досліджуваних О. Потебнею мов, що його свого часу В. фон Гумбольдт пов'язав з поняттям «народний дух», український лінгвіст пояснює не освітою, яку він здобув, не інтелектуальним середовищем, в якому він зростав, а зв'язком з національним корінням, що живило його духовно-інтелектуальні сили як ученого, педагога, громадського діяча і просто як людини. Вочевидь, цей зв'язок з «народним духом» української нації мав як безпосередній характер, так і опосередкований характер: з одного боку, бабуся Маркова – живий зв'язок з легендою і тітка Потебня з її Четьями-Мінеями в українській редакції від печерського ченця Дмитра (в миру Данила Туптала); з другого – дядько Потебня (якого небиж навіть не знав) з його козацькою вдачею (що передається від діда-прадіда до батька-сина) до оволодіння мовами народів, з якими українське лицарство на життєвому шляху зводила доля. Викладаючи свою біографію в листах до приватних осіб, О. Потебня, по суті, у власному житті намагається знайти відповіді на ряд питань, поставлених ним самим у розділі «Цивілізація і народна поезія» з неопублікованої за життя автора праці «Із нотаток з теорії словесності» (опубл. 1905 р.): «Чи завжди вищі класи, що є носіями індивідуального розвитку, вбирають у себе все найкраще з народного духу?», «Чи завжди вони втілюють у собі все найбільш сильне і шляхетне

духом із народу, так, що можна сказати, що дух народний, ослабнувши в масі, що жила несвідомо, *завжди відроджується* та знаходить *продовження* своєї діяльності у вищих класах?», «Чи завжди однаково для *породи*, якою мовою обранці продовжуватимуть її діяльність?», «Чи завжди *ми і народ* одне й те саме, з тією різницею, що ми багатогранніші та досконаліші від нього?» (курсив – О. П.) [237, с. 384]. Український мислитель шукає відповіді в теоріях своїх сучасників О. Пипіна, П. Куліша, Ф. Буслаєва, О. Веселовського, М. Мюллера. Суттєвою, на погляд О. Потебні, є думка П. Куліша про те, що «відродження духу народного в діяльності незначного верхнього шару залежить від близькості цього шару до маси і любові до неї» [237, с. 385]. Цю думку вчений доповнює власним роздумом, що перегукується з Гумбольдтівською постановкою питання про безпосередній зв'язок енергетичної активності з любов'ю і проблемою моралі: «Де немає любові, там немає свободи й творчості, тобто перетворення нижчих форм думки і життя у вищі» [237, с. 385]. Виходить, що саме любов до рідного слова прив'язує інтелектуальні верстви до глибин «народного духу», збережених у мові, міфі, фольклорі, і робить їх творчу діяльність свобідною й духовно плідною. Відчувши на власній долі правомірність концепції В. фон Гумбольдта про народний дух, О. Потебня наполегливо повторює: «Запоруки прийдешнього життя часто приховано глибоко в народі» [237, с. 383].

Із наведених фактів випливає, що О. Потебня не абстрагується від створеної ним філософії мови, не відриває свою наукову теорію від свого приватного життя. Навпаки, чинники, які зумовлювали його долю як людини і науковця, прагне розглядати в контексті виведених ним наукових положень, зокрема про роль мови в духовному формуванні та розвитку одиниці й усього народу. Свої лінгвофілософські концепти вчений екстраполює на власну особистість – на себе як представника давнього українського роду – частину цілого народного організму, поглиблюючи, таким чином, ідею В. фон Гумбольдта про зв'язок «народного духу» з мовою і культурою народу на ґрунті етнолінгвістичному.

Повернемося до фактів біографії О. Потебні: за два роки перед гімназією Олексій Іванович навчив небожа польської, адже вона була мовою навчання в гімназії, де також вивчалися латина, грецька, французька, німецька, російська й церковнослов'янська. У ті часи, коли О. Потебня освоював ази науки, у гімназіях Царства Польського виняткову увагу приділяли викладанню мов, а кількість годин, відведених на викладання польської і російської мов, була однаковою. Як зауважує В. Франчук, навчання було побудоване у такий спосіб, що учні зовсім не вивчали правил російської граматики, учитель звертав увагу на вже відомі правила польської граматики й допомагав застосувати їх до російської мови. Згідно з інструкцією, викладання правил граматики

церковнослов'янської мови слугувало пізнанню російської, для цього їх слід було порівнювати, де можна, з правилами польської граматики. Отже, порівняльний метод споріднених слов'янських мов О. Потебня засвоїв ще в гімназії. На думку В. Франчук, оскільки ні польська, ні російська не були рідними для О. Потебні, він на все життя залишився переконаним, що діти мають навчатися лише рідною мовою [313, с. 33–34].

З 1851 року О. Потебня навчається на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Він перебуває під впливом братів Лавровських – Миколи і Петра (див. додаток А). Професор російської словесності А. Метлинський як українофіл виховував у студентів любов до живого народного слова, однак був слабким викладачем і російську мову викладав за граматику Давидова, яка не мала наукової цінності, тому О. Потебня висловлює вдячність Лавровським, завдяки яким познайомився з працями їх учителя, відомого мовознавця І. Срезневського – колишнього викладача Харківського університету, який залишив посаду за п'ять років до початку навчання Потебні. У вже згаданому листі до О. Пипіна О. Потебня пише: «М. О. Лавровський указав на «Міркування про історію російської мови» Срезневського, а П. О. Лавровський з'явився з нотатками, складеними за лекціями чи вказівками Срезневського» [цит. за: 313, с. 342]. Зазначимо, що погляди І. Срезневського на мову були близькими до гумбольдтівської лінгвофілософії, тому зацікавленість молодого Потебні не була випадковою.

У стінах Харківського університету як осередку української культури склалася традиція, пов'язана із захопленням народною піснею – Г. Квітка-Основ'яненко, І. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський, П. Гулак-Артемівський. Навчаючись в університеті, Потебня потоваришував зі студентом-медиком Михайлом Неговським – одним з перших і надзвичайно старанних збирачів українських народних пісень. У цей час викладач університету А. Метлинський готував до друку свою відому збірку «Народні південноруські пісні» (1854) і залучав студентів до збирання текстів пісенного фольклору, за словами Потебні, саме ця книга стала першою, за якою він учився бачити явища мови [235, с. 13]. Велике значення для становлення майбутнього філолога мали магістерська дисертація М. Костомарова «Про історичне значення руської народної поезії» (1844), рецензія Ф. Буслаєва на «Збірник українських пісень» М. Максимовича (1849) та його ж стаття «Про епічні вирази української поезії» (1850). Відтоді О. Потебня починає збирати найкращі зразки усної народної творчості, насамперед народні пісні, частина яких згодом увійшла до «Трудів етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський Край» (т. 1–7, 1872–1878), складених відомим українським етнографом і фольклористом, автором українського національного гімну Павлом Чубинським.

Зібраний фольклорний матеріал учений активно залучатиме у свої

фольклористичні й лінгвістичні дослідження, на його підставі спостерігатиме за процесами становлення та розвитку людської психіки, мислення й мови, студіюючи під цим кутом зору сотні текстів народних пісень. Сучасний мовознавець С. Єрмоленко вважає, що зібрані у фольклорних збірках тексти народних пісень становлять собою зупинену мить щохвилиної мовотворчості, що реалізується в семантичних і формально-структурних варіантах пісень. Дослідниця наполягає на значущості вивчення фольклорних текстів у контексті мовознавчих проблем: «Для варіювання умови побутування усних народнопоетичних творів є ніби спеціальним експериментом, коли на задану тему створюється текст із залученням усталених формул, їх можливими видозмінами, що охоплюють сферу лексики, граматики і власне текстовий рівень» [109, с. 243]. За життя О. Потебня записав понад триста українських пісень, які було видано окремою збіркою «Українські народні пісні в записах Олександра Потебні» (1988) [303] уже в наш час завдяки зусиллям українського фольклориста М. Дмитренка. Першу збірку зібраних молодим ученим народних пісень було опубліковано анонімно під назвою «Українські пісні, видані коштом О. Балліної» (1863), а вже двадцять років потому з'явиться ґрунтовне двотомне дослідження О. Потебні «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (1883, 1887). Стійкий інтерес ученого до вивчення української пісні обумовлено тим, що саме пісня є найсуттєвішою частиною духовного життя українського народу, найбільш адекватним виявом його духу, а ліризм є «безумовною рисою психічного укладу українця», на що вказує Д. Чижевський [323, с. 15]. Це Потебня доводить, звернувшись першим у фольклористиці, за словами І. Франка, до «досліду над кожною поодинокую піснею з її варіантами» [312, с. 196]. Як зазначає О. Потебня, оригінальна ідея звернутися до опрацювання всіх зібраних варіантів однієї пісні була нав'яна В. фон Гумбольдтом, його розумінням мови як діяльності: «...*пісня* протягом свого життя є *не одним твором, а рядом варіантів*, закінчення якого можуть бути до невпізнанності далекі одне від одного, а проміжні ступені непомітно між собою зливаються. Зміна образу і висловлювання відносяться один до одного не як варіанти рукопису (кращі – ближчі до оригіналу і гірші – його спотворення; цього роду різниця з'являється тоді, коли відлетіло життя народної пісні), а лише як одночасні і різночасні, а останні – як попередні і наступні. Народна поезія, як мова, за висловлюванням В. фон Гумбольдта, не твір (*erhon*), а діяльність (*enerhia*), *не пісня*, а *poemen actionis, sniv*. [...] Звідси видно нерідко неминуче і непоправне зло того способу закріплення народнопоетичних творів писемністю й виданням у світ, за яким нам дається лише декілька точок руху, недостатніх для визначення проміжного шляху. Для історії й теорії народної поезії необхідно якомога більше число варіантів, вихоплених з течії в можливій конкретності й точності. Критика

народної поезії не може обійтись без зазначення кращих з варіантів» (курсив – О. П.) [245, с. 169–170].

Одним із тих, на кого наукові розвідки О. Потебні справили сильне враження й стали школою для навчання у сфері фольклористичних студій, був І. Франко. Він писав: «Талант проф. Потебні – поперед усього талант незвичайно тонкого аналітика. Розбирає він кожную пісню на найпростіші складові часті або мотиви і на найпростіші форми поетичні, слідить за кожною відміною форми, за кожною комплікацією, кожним перемішанням або занидінням первісного мотиву, послуговуючися при тім величезним порівнюючим матеріалом, якого достарчають йому збірники етнографічні всіх племен слов'янських, між котрими він обертається як у себе дома» [309, с. 189].

Зазначимо, що майже половина наукового доробку О. Потебні присвячена фольклору та міфології, адже намагаючись зрозуміти проблеми мови, її творчі механізми й творчий потенціал, він занурюється у глибинні мовні пласти етносу. Ця частина спадщини мислителя являє собою порівняльно-історичні дослідження обрядів, вірувань; відтворення релігійно-поетичного світосприйняття давніх слов'ян і споріднених з ними народів; фольклорно-етнографічний матеріал учений використовує як основу для міфологічних реконструкцій. М. Дмитренко зазначає, що формування фольклористичної концепції О. Потебні відбувалося під впливом різних чинників, проте дослідник упевнений: «В основі глибинного зацікавлення творчістю народу, безперечно, лежить фактор етнічної самоідентифікації, усвідомлення себе українцем за родом, кров'ю, менталітетом, устремліннями» [103]. При цьому вкажемо, що теорія міфу й фольклористична концепція О. Потебні мали під собою серйозне лінгофілософське підґрунтя. Наслідуючи В. фон Гумбольдта, мову він розглядає не лише як орган, який утворює думку, але і як витвір «народного духу», що ним зумовлено своєрідність світосприймання й світогляду кожного народу та унікальність його культури. Проте О. Потебня йде далі – на ґрунті основоположних засад гумбольдтівської філософії мови український мислитель ставить проблему історичної еволюції форм і засобів вираження людської думки. Він формулює концепцію, згідно з якою міфологічній свідомості (що у її просторі існує народна культура) притаманна недиференційована єдність образних і поняттєвих сторін мови. На сучасному рівні людської свідомості відбулося розчленування на абстрактно-поняттєвий (науково-філософський) і асоціативно-образний (художньо-творчий) типи мислення, що їх архетипи можна знайти в міфах і в різних жанрах усної народної творчості, які по відношенню до мови виступають похідними моделюючими системами. Цим зумовлена увага вченого до етнографічних скарбниць словесної творчості. Фундаментальні положення теорії міфу й фольклористичної концепції Потебні розроблено в працях, що вийшли за життя дослідника:

«Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860), «Думка і мова» (1862), «Про міфічне значення деяких обрядів та повір'їв» (1865), «Про Долю та споріднених із нею істот» (1867), «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення» (1867), рецензія на «Народні пісні Галицької та Угорської Русі, зібрані Я. Ф. Головацьким» (1880), «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (т. 1883, т. 1887). Решту було опубліковано після смерті вченого: «Із лекцій з теорії словесності: Байка. Прислів'я. Приказка» (1894), «З нотаток з теорії словесності» (1905). Як зазначає Ф. Широкоград, у працях О. Потебні 60-х років, як і в тотожних за тематикою дослідженнях його вчителя П. Лавровського, зароджувалася така галузь слов'янознавства, як етнолінгвістика, формувалася теорія міфу [333, с. 4].

Маємо сказати, що названі праці стали основою для російської філософії мови XIX ст., теоретично обґрунтованої класичною німецькою філософією ідеалізму Ф. Шеллінга, Е. Канта, Г. Гегеля й німецькими мовознавчими концепціями Я. Грімма, Ф. Боппа, В. фон Гумбольдта. Представники її формалістичного та психологічного напрямків, виходячи з гегелівської ідеї розвитку й шеллінгової думки про самоцінність національних культур, сформулювали засади слов'янської лінгвофілософії. Зокрема, слов'янофіли О. Хом'яков і К. Аксаков, а також О. Потебня, за словами М. Безлепкіна, «на началах німецького ідеалізму побудували свого роду феноменологію російського народного духу, об'єктивованого в мові» [19].

Під впливом названих чинників відбувалося не тільки формування кола наукових інтересів О. Потебні як майбутнього науковця, а й сформувалася національна самосвідомість найвидатнішого з українських учених-філологів, на що вказує назва і зміст випускного твору «Перші чотири роки війни Хмельницького» (1856). Потебня пише його, спираючись на українські літописи, народні пісні й інші фольклорні матеріали, до яких звертається як до історичних свідчень, що їх зберегла народна пам'ять.

Після закінчення університету Потебня вчителює в першій Харківській гімназії. Згодом повертається до університету, щоб захистити магістерську роботу «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860), де ставить перед собою завдання: з'ясувати способи і форми створення символів у народній поезії. Цю роботу О. Потебня пише під впливом твору М. Костомарова «Про історичне значення руських народних пісень», з яким вступає в полеміку. Талановитого магістра залишають на кафедрі словесності як ад'юнкта, а потім – професора. Як зазначає В. Франчук, «його авторитет серед колег і студентів був завжди дуже високий» [313, с. 175].

Від серпня 1862-го до серпня 1863-го О. Потебня за рішенням ученої ради Харківського університету перебуває в закордонному науковому

відрядженні з метою ознайомлення зі станом тогочасної західноєвропейської мовознавчої науки й підготовки до викладання на новій кафедрі порівняльної граматики індоєвропейських мов. У Берлінському університеті, заснованому Вільгельмом фон Гумбольдтом, він захоплюється вивченням санскриту в професора А. Вебера так, що майже не вистачає часу на лекції К. Мюлленгофа з давньогерманських наріч і Г. Штейнталя з порівняльної граматики. Він цікавиться життям німецьких студентів, їх побутом, ставленням до університету, до наукової роботи. О. Потебня відвідав також країни, де були головні осередки славістики – це Чехія й Австрія. У Празі він слухає кілька лекцій професора М. Гаттали з порівняльного вивчення близькоспоріднених мов – чеської та словацької (згодом О. Потебня розвиватиме цей метод на матеріалі української й російської мов), у Відні – лекції Ф. Міклошича. Знайомиться з чеською, словенською і сербо-хорватською літературними мовами, а також зі збірками творів слов'янської народної поезії. Молодий учений мав на меті провадити спостереження над народною мовою в Галичині, проте змушений був на прохання поліції залишити Львів.

У ці часи О. Потебня відчуває на собі вплив представників Віденської школи славістики Ф. Міклошича і В. Караджича, а також одного з перших російських славістів Ф. Буслаєва (див. додаток А), якого, незважаючи на його незаперечний авторитет, молодий учений сильно критикує за логіцизм, адже буслаєвська «Спроба історичної граматики російської мови» (1858) за своїм матеріалом була історичною, а за теоретичним обґрунтуванням і положеннями – логічною, попри те, що в мовознавчій науці логіцизм було вже спростовано у роботах В. фон Гумбольдта.

О. Потебню, В. фон Гумбольдта і Ф. Буслаєва об'єднує значний внесок у дослідження проблеми рідної мови, на це вказує Н. Побірченко, зазначаючи, що «важливий здобуток мовознавчої науки XIX ст., який полягає у доведенні органічності рідної мови для кожного народу», пов'язаний з іменами цих учених [227, с. 352].

На нашу думку, зацікавленість О. Потебні науковою діяльністю Ф. Буслаєва, як, до речі, й І. Срезневського, зумовлена насамперед його розумінням мови як системи, адже, за словами В. Глуценка, «серед зарубіжних лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили В. фон Гумбольдт і А. Шлейхер, а в Росії – Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський» [61, с. 34]. На початку XIX ст. лише В. фон Гумбольдт усвідомлює системний характер мови й унаочнює цю думку в аналізі конкретного мовного матеріалу. Згодом І. Срезневський стверджуватиме, що історичні зміни в мові мають системний характер, отже, мова є системою не тільки в тому чи тому синхронному зрізі, а потім Ф. Буслаєв доводитиме, що головною властивістю мовної системи є цілісність.

1874 року О. Потебня захищає докторську дисертацію «Із нотаток з руської граматики» (т. 1–2), яка переросла у фундаментальне багатотомне дослідження (т. 3 опубл. 1899 р.; т. 4 опубл. 1941 р.) і зробила переворот у вітчизняній філології. У цій роботі харківський дослідник вступає в полеміку з провідними мовознавцями-славістами XIX ст. – О. Востоковим, Ф. Буслаєвим, А. Шлейхером, Ф. Міклошичем. На фактичному матеріалі слов'янських і неслов'янських мов учений досліджує історію становлення та розвитку окремих граматичних категорій, зміни у структурі слов'янських мов. У цьому порівняльно-історичному дослідженні східнослов'янських мов у їх взаємовідношеннях з іншими мовами мова розглядається в тісному зв'язку з історією народу й еволюцією думки. Великою мірою О. Потебня спирається на матеріали української мови. Зазначимо, що ця праця з'являється у вельми складний історичний момент утиску української мови і культури – між Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876). Звернувшись до опрацювання матеріалів збірника Якова Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878), О. Потебня створює першу наукову класифікацію слов'янських пісень.

Не можна залишити поза увагою факт товариських стосунків між двома видатними лінгвістами слов'янського світу – О. Потебнею та І. Бодуеном де Куртене (див. додаток А) – гумбольдтіанцями, які найбільш критично і творчо засвоїли ідеї Вільгельма фон Гумбольдта. Їх, представників так званої «синтезуючої» лінгвістичної концепції, насамперед об'єднує системний підхід до мови. Так, Г. Мельников стверджує, що тільки чотири концепції в історії мовознавчої науки можна вважати синтезуючими: Гумбольдта, Срезневського, Потебні та Бодуена де Куртене [197, с. 83; 197, с. 15–16]. А. Зубкова вважає синтезуючими концепції Гердера, Гумбольдта, Потебні та Бодуена де Куртене [122, с. 201].

Як і Потебня, Бодуен де Куртене займається вивченням живих мов і діалектів і спонукає до цього своїх студентів. У зв'язку з цим не можна залишити поза увагою, що, успадкувавши гумбольдтівську інтенцію до вивчення живих мов, у працях 1860-х років («Про повноголосся» (1864), «Про звукові особливості російських говірок з додатком зразків менш відомих малоросійських говірок» (1865), «Замітки про малоросійську говірку» (1870)) О. Потебня закладає наукові основи української діалектології. В. Франчук пише: «Ідеї, теоретичні положення, пов'язані з принципами і методами мовознавчого аналізу, погляди на розвиток слов'янських мов у Потебні і Бодуена де Куртене були близькими. Це, безперечно, сприяло розвитку дружніх відносин учених, зокрема писемному спілкуванню, допомагало знаходити цікаві для обох теми і проблеми. У листах Бодуена де Куртене йдеться про наукові плани, необхідність допомогти своїм учням-студентам, виключеним із

Казанського університету з політичних мотивів. З подібними проханнями, безперечно, можна було звернутися лише до людини, близької і за поглядами, і за переконаннями» [313, с. 214]. Ми припускаємо, що цих науковців зближувала їх громадянська позиція, безумовно, Потебні не могла не імпонувати безкомпромісність І. Бодуена де Куртене у відстоюванні прав народів Російської імперії на самостійний розвиток їх національних мов і культур.

1862 року побачила світ друга з праць О. Потебні «Думка і мова». Незважаючи на молодий вік автора, дослідники називають її головною працею українського вченого, яка набагато випередила розвиток світового мовознавства. Глибоко й критично переосмисливши гумбольдтівську лінгвофілософію, О. Потебня робить висновок, що в теорії німецького мислителя залишається «нез'ясованим відношення слова до думки» [238, с. 57]. Намагаючись його розв'язати, В. фон Гумбольдт висуває геніальне твердження, що мова є органом, який утворює думку, однак ця ідея породжує в його теорії ряд протиріч аж до ідеї божественного походження мови. О. Потебня висловлює думку, що Вільгельм фон Гумбольдт, незважаючи на те, що не зміг відірватися від метафізики, пов'язав проблему походження мови з питанням про явища душевного життя, які передують мові, з питанням про закони її утворення й розвитку, з питанням про вплив її на подальшу душевну діяльність – тобто з питаннями суто психологічними; саме він своїми визначеннями мови як діяльності, як роботи духу, як органу думки питання походження мови переніс з метафізичного ґрунту на ґрунт психологічний [238, с. 70]. Потебня критикує К. Беккера, А. Шлейхера, Г. Штейнталя за їх обмеженість і на підставі гумбольдтівської антиномії «мова є настільки ж творенням особи, наскільки і народу» стверджує, що, з одного боку, закони розвитку мови стосуються індивідуальної психології, з другого – відкриття мовознавства спонукають до нового відгалуження психології, «змістом якого має бути дослідження відношення особистого до народного» [238, с. 71]. Український учений вважає, що індивідуальна психологія викриває не тільки загальні для всіх людей закони душевного життя, а й різноманіття й оригінальність окремих індивідів. Так само, на його погляд, психологія народів має виявити існуючі національні особливості в будові окремих мов, зумовлені загальними законами народного життя. У праці «Думка і мова» Потебня обстоює такий напрямок науки, який, на його переконання, «передбачає повагу до народностей як необхідне і законне явище» [238, с. 71]. На нашу думку, це висловлювання становитиме морально-етичну основу світогляду й переконань Олександра Опанасовича Потебні як науковця, тобто йдеться про кредо його наукової, громадської та педагогічної діяльності.

Про свою працю «Думка і мова» О. Потебня говорить, що її написано «...під впливом Гумбольдта і Шлейхера ... Окрім книжних

впливів (між іншим Буслаєва), я не користувався, на жаль, ніколи нічийми порадами і працював цілком усамітнено. Великі проблеми моєї шкільної освіти я помітив тоді, коли сідати під вказівку було вже незручно, навіть неможливо» [цит. за: 313, с. 343]. У цих словах, написаних у 1890 р., якщо бути уважним, неважко помітити, що в організації своєї наукової діяльності О. Потебня реалізує такі фундаментальні принципи філософії освіти Вільгельма фон Гумбольдта, як «усамітнення і свобода», що відповідають «ідеї чистої науки» і якими мають керуватися дослідницькі університети у своїй практиці [76].

Цими принципами О. Потебня захоплюється у 1860-х роках, ще на початку своєї викладацької кар'єри. Перебуваючи у відрядженні, він пише в листах з Берліна: «...не бажав би я нашому університету нічийого, ні студентського, ні професорського деспотизму» [236, с. 54], відстоюючи думку про обопільну моральну та наукову свободу й гідність професорів і студентів. Зазначимо, що тут, у Берліні, визріває ідея національного університету: «Я хотів би, – пише О. Потебня своєму приятелю І. Біликову, – щоб в наших студентах розвинулась думка, що вони більш ніж професори відповідають за майбутнє університету. Більше через наступну причину: професори у нас набрані Міністерством з усіх кінців землі. Щодо німців, то від них навіть неможна вимагати доброзичливості до Руського університету ... З російських кращі відчувають себе в Харкові чужими; їх місце було б на батьківщині. Туземців професорів мало, проте студентів туземців багато. Якщо вони визнають університет за свій, то нехай і піклуються, щоб із часом дійсно став нашим» [236, с. 54]. На питання, як це зробити, молодий мислитель відповідає: «Студенту ближче за все стати самому, гадаємо, українцем, потім намагатися зробити університет українським» [236, с. 55]. О. Потебня переконаний, що національна ідея як засаднича для університету є запорукою його розвитку як соціальної інституції і його високого рівня як інституції освітньої: «Якщо не врятує ідея національності, яка одна здатна пробудити й любов до наук і мистецтва й розумні громадянські прагнення, то університет приречений на довготривалу нікчемність» [235, с. 56]. Зауважимо, що, обстоюючи ідею національного університету в Україні, О. Потебня висловлює свою впевненість у тому, що українська мова вже у той час здатна була досягти статусу наукової.

Гумбольдтівського принципу свободи в дослідженнях і професійній підготовці як основоположного принципу університетського життя дотримується О. Потебня й у своїй викладацькій діяльності. Про це свідчать спогади його студентів. Так, педагог, мовознавець і теоретик літератури В. Харцієв (1865–1937) згадує: «О. О. [Потебня] власне не читав лекцій, а бесідував. Одного разу він висловив свій погляд на те, як належало б власне читати лекції. На його думку, найкращий спосіб викладання – бесіда, і він був проти монологічного читання з кафедри, як

чогось штучного, неприродного, такого, що не відповідає самі суті справи. Проте співбесіда можлива лише за наявності вміння ставити питання і давати на них відповіді, не відхиляючись від предмета курсу. Улюбленою манерою викладання О. О. [Потебні] і був діалог, увесь його виступ складався з почергових питань і відповідей ... Такі питання ставилися іноді з очевидною метою перевірити розуміння слухачів. Потебня був глибоким психологом, а відтак і прекрасним учителем. Йому були добре відомі й слабкості учнівської душі й закони людського розуміння. Спостереження за мовою виробили в ньому переконання, що передати свою думку не тільки важко, а й цілком неможливо, що об'єктивуючи свою думку у слові, можна лише пробудити в іншому шереху його власних думок, і він нерідко говорив, що *«розуміння є водночас і нерозумінням»* (курсив наш), тобто розумінням по-своєму. Потебня не випускав з поля зору мінливості людської думки, і всі свої сили, здавалося нам, активізував не на переверот у нашій свідомості, не на внесення чогось нового, а на зміну лише точки зору на речі. І він досягав своїх цілей» [цит. за: 313, с. 356].

О. Потебня справді досягав цілі, оскільки для нього головною інтенцією як навчального процесу, так і наукового дослідження був пошук істини. Згадаємо, що саме цю інтенцію закладено В. фон Гумбольдтом в основу ідеї дослідницького університету. А завдяки задекларованому В. фон Гумбольдтом принципу «свободи навчання і викладання», завжди відкриті до діалогу університети мали стати, на думку німецького мислителя, ідеальним місцем спілкування викладачів і студентів, продуктивними для науки, яка перебуває в невинному пошуку істини. З другого боку, просліджуючи зв'язок мислення з мовою у праці «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» (1830–1835), Вільгельм фон Гумбольдт стверджує, що наближення людини до істини відбувається через мову, у процесі спілкування з оточенням. Він пише: «Чітко усвідомлюючи свою обмеженість, людина виявляється змушеною розглядати істину як таку, що перебуває поза людиною, і одним з найпотужніших засобів наближення до неї, змінням відстані до неї є постійне спілкування з іншими» [83, с. 77]. Отже, діалектично засвоївши педагогічні й мовознавчі ідеї В. фон Гумбольдта, О. Потебня вважає діалог найпродуктивнішим засобом навчання як наближення до істини, її пошуку й оволодіння нею.

Процес викладання український учений, вочевидь, будує, спираючись на кілька фундаментальних положень гумбольдтівської концепції мови: 1) «Слово не є зображенням речі, яку воно означає, а є здатністю представляти річ з різних точок зору і різними шляхами» [74, с. 305]; 2) «Мова є органом, який утворює думку ... Інтелектуальна діяльність і мова представляють собою через це єдине ціле» [83, с. 69]; 3) «Мову слід розглядати не як мертвий продукт (Erzeugtes), а як творчий

процес (Erzeugung)»; 4) мова щільно пов'язана «з внутрішньою духовною діяльністю» людини, при цьому вона виконує дві взаємодіючі функції – означає предмети і є засобом спілкування [83, с. 69]. О. Потебня, таким чином, спираючись на внутрішні закони мови, відкриті В. фон Гумбольдтом, намагається у викладанні лекцій як мовленнєвій діяльності використати багатий творчий потенціал слова сказаного і слова почутого. Потебня-педагог не нав'язує слухачам свою думку, а спонукає студентів генерувати власну – привчає їх думати творчо і самостійно. Такий підхід ученого до навчального процесу засвідчують й інші студенти, описуючи лекції професора Олександра Опанасовича: «Уже з самого початку нас підкупала ця своєрідна манера викладу: це була проста розмова про вельми складні речі... Точна, стисла, як на міді гранована формула створювалася найчастіше тут, на ваших очах... У його мовленні не було нічого упередженого, підготовленого; усе було розраховано на те, щоб будити думку, робити її ясною, послідовною, самостійною. Процес думання відбувався в ньому так наочно, так випукло, так вишукано, що учня втягувало в цю роботу... Він [Потебня] легко, широкою рукою черпав купи доказів з царини порівняльного мовознавства, історії літератури, філософії, психології... Професор наповнював своєю особистістю, своїм змістом, своїми поглядами...» [291, с. 12].

Наголосимо, педагогічна манера О. Потебні обумовлювалася не лише творчим підходом до матеріалу, який викладався, повагою і любов'ю до студентів, але й тонким розумінням психології слухачів і когнітивних процесів, які відбуваються в їх свідомості у процесі засвоєння інформації й перетворення її на продуктивне знання. Глибоке розуміння взаємозв'язку і взаємодії процесів мови і мислення, в якому український учений значно пішов далі, ніж В. фон Гумбольдт, робило лекції професора О. Потебні надзвичайно цікавими і напрочуд ефективними в плані опанування матеріалу та подальших перспектив. Зазначимо: він виховав плеяду талановитих філологів – учителів і науковців. Серед його учнів В. Харцієв, А. Ветухов, І. Белоруссов, В. Гуссов, О. Соболевський, Б. Ляпунов, М. Колосов, Е. Вольтер, Й. Миккол, Л. Шепелевич, В. Лезін, Д. Овсянико-Куликовський, А. Горнфельд, Х. Алчевська, О. Попов, Т. Райнов та ін.

Розвиваючи ідеї В. фон Гумбольдта в праці «Мова і народність» (опубл. 1895 р.), український учений наполягає на тому, що «взаємне розуміння не є перекладанням одного й того ж змісту з однієї голови в іншу» і що «вихованням можна досягнути багато: зробити людину більш чи менш енергійною, обізнаною, правдивою; проте знеособити її, зробити абсолютно схожою на вірець неможливо» [242, с. 256]. І цю аксіому він впроваджує в навчально-виховний процес.

З опису потебнянської педагогічної манери В. Харцієвим можна зробити висновок, що навчання і викладання для його вчителя виступали однаковою мірою як мовленнєвим, так і психічним процесом. Внутрішні

закони мови О. Потебня, отже, надзвичайно плідно екстраполює на свою педагогічну діяльність, виходячи з діалектичного застосування психологізму в різних галузях гуманітарного знання – у педагогіці й мовознавстві, діалектично об'єднавши ці різні сфери у просторі психологічному.

В. Харцієв звертає увагу на улюблену фразу О. Потебні «розуміння є водночас і нерозумінням», в усній формі зведену О. Потебнею до афористичного вислову на зразок грецької гноми – лаконічної і повчальної, яка гранично концентрує філософський зміст висловлюваної думки й у будь-якому контексті найбільш коротким і найбільш дієвим способом передає слухачам. У письмовій формі ця ключова для потебнянської психологічної концепції мови думка розгортається в обґрунтоване мовними й психологічними чинниками твердження: «Яким чином під словом “свічка” я можу розуміти те ж саме, що і мій співрозмовник, коли органи сприйняття у нас різні, а накопичення спогадів (про це) різняться ще більше? Цим пояснюється парадокс, *усяке, навіть найбільш повне розуміння є водночас нерозумінням* (курсив наш). Людина не може вийти з кола своєї власної думки. Те, що називається загальним рівнем думки між людьми, можливе лише завдяки здатності абстрагування, тобто зведення справжньої відмінності думок у різних суб'єктів на певний мінімум розрізнення, і завдяки фікції, яка полягає в прийнятті цього мінімуму за еквівалент цілковитих думок» [242, с. 256].

Фраза «всяке розуміння є водночас і нерозумінням» уперше з'являється у праці «Думка і мова» у зв'язку з розглядом слова як засобу аперцепції [238, с. 140]. О. Потебня вподобав її у В. фон Гумбольдта: «Тільки в мовленні індивіда мова досягає своєї остаточної визначеності. Ніхто не розуміє слово достеменно так, як інший, і ця розбіжність, нехай найменша, проходить як коло водою, крізь усю товщу мови. Тому *всяке розуміння завжди є разом і нерозумінням* (курсив наш), усяка згода в думках і почуттях – разом і розходження. У тому, як мова видозмінюється в устах кожного індивіда, проявляється, усупереч описаній вище могутності мови, влада людини над нею» [83, с. 84]. Однак якщо порівняти обидва контексти – Вільгельма фон Гумбольдта й Олександра Потебні, в яких представлена фраза «розуміння є водночас і нерозумінням», неважко помітити, що одна з ключових характеристик мови як діяльності, котра впливає зі зв'язку мови з мисленням, у тлумаченні В. фон Гумбольдта набуває загальнофілософського характеру, оскільки у висновку зводиться до представленого в дусі німецької ідеалістичної філософії панування мови над людиною і людини над мовою; в інтерпретації ж О. Потебні ця властивість мови одержує психологічне пояснення, зумовлене прагненням з'ясувати діалектику взаємозалежності складних процесів мови і мислення, що завжди перебувають у нерозривному зв'язку.

Свої лекції О. Потебня будує на глибокому переконанні, що в історії мови заслуговує на загальну увагу не дослідження звукового вигляду слів, яке попри всю його значущість виконує допоміжну функцію, а лише дослідження психологічного змісту слів. Навіть розглядаючи проблеми граматики, лектор переводив їх у сферу діяльності людини, розкриваючи слухачам одвічну інтенцію людини до істини. Він не тільки врівноважував практику і теорію, а й подавав матеріал у широкому контексті культури, виявляючи при цьому всебічну обізнаність із найновішими досягненнями науки й мистецтва. На його заняттях студенти одержували не лише глибокі фахові знання й набували професійні навички, а й розширювали коло знань за рахунок інших галузей. Отже, педагогічні методи О. Потебні, побудовані на розумінні глибинних законів пізнання, мови і психіки, в їх діалектичній взаємодії сприяли розвитку розумових і творчих здібностей студентів, спонукали їх до самостійного мислення й наукового пошуку і мали неабияке пізнавальне значення.

Виходячи з тези Гумбольдта про те, що часткова герметичність кожної мови насамперед реалізується в її внутрішній формі, яка є формою існування і виявлення колективного народного світогляду, О. Потебня виховував у студентів не тільки любов до всіх форм словесності як виявлення невичерпного потенціалу мови, а й зацікавлення іншими мовами як іншими, новими культурними світами. Оскільки культура людства складається із суми всіх мов, то втрата хоча б однієї – це зникнення цілого космосу, духовна трагедія збіднення всього людства. Отже, лекції професора Потебні, який будував їх, виходячи з розуміння унікальності кожної мови, обумовленій гумбольдтівським поняттям «народного духу», мали велике духовне і морально-етичне значення і формували у студентів не тільки повагу до слова як такого, а й до кожної окремої мови, і найперше – до рідної.

Маємо окремо зупинитися на аспекті педагогічної діяльності О. Потебні, пов'язаному з гумбольдтівським поняттям «народний дух». Його науково-педагогічна кар'єра в Харківському університеті розпочалася з викладанням курсів російської словесності й історії літератури слов'янських народів. О. Потебня привернув увагу студентів своїм широким кругозором і щирою любов'ю до українського слова й української культури. Видатний діяч народної освіти Х. Алчевська згадувала, що О. Потебня «приваблював до себе найпалкіші симпатії молоді, і, коли він говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію й закликав нас вивчати її, любити її, ми з захопленням слухали його цілими годинами, і я впевнена, що кожний з нас клявся в душі в ці хвилини присвятити цій батьківщині всі свої сили, віддати їй усе своє життя» [2, с. 453].

Молодий викладач зближується зі студентами старших курсів і стає членом Харківської громади, яка передусім опікувалася проблемами

влаштування українських недільних шкіл. На одному з перших зібрань Громади у своєму домі О. Потебня запропонував створити студентський хор для виконання народних пісень, зібраних студентами під його керівництвом, який, на його думку, мав стати найпродуктивнішим засобом морально-етичного виховання, естетичних почуттів у слухачів недільних та земських шкіл.

Одна з найголовніших проблем, яку намагалася вирішити Громада, – це навчання рідною мовою, для реалізації якого бракувало учителів і підручників. Перед громадивцями стояло завдання в короткі терміни підготувати певну кількість учителів для сільських шкіл, бажано з «різночинців» чи із селянських синів – молоді, готової жити і працювати на селі. Підготовчий курс було розраховано на два роки. О. Потебня бере в цій справі активну участь, він не тільки викладає, а й допомагає розробити спеціальну навчальну програму. Спілкування із сільською молоддю з далеких слобожанських сіл дає вченому «живий матеріал» для етнолінгвістичних досліджень. Через брак українських підручників громадивці самі бралися їх писати.

Ще 1860 року, працюючи вчителем, О. Потебня уклав буквар. На той момент українською мовою було створено букварі П. Куліша, Т. Шевченка і М. Гатцука, але О. Потебню вони не задовольняли. Оцінюючи Шевченків «Буквар» як навчальний посібник, В. Яцюк зауважує, що «він писався не тільки, а можливо, не стільки для дітей, а для дорослих, адже переважно вони у недільні та святкові дні здобували освіту у школах» [347, с. 55]. Справді, Кулішева «ГраMATка» (1857) і Шевченків «Буквар» (1860) створені в контексті важливих програмових завдань Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема написання підручників українською мовою для недільних шкіл, у яких навчалися здебільшого дорослі, тому обидва посібника і за побудовою, і за змістом навчального матеріалу не були розраховані на наймолодший шкільний вік. О. Потебня ж мав намір зробити посібник саме для навчання наймолодших дітей грамоти, для оволодіння ними рідною мовою в письмовій формі. Правопис, яким написана «Українська абетка» (1860) М. Гатцука, був спрямований проти кулішівки, проте використання нарядкових знаків при відповідних буквах – крапок, дужок, рисок тощо робило її надзвичайно складною для сприйняття, на що вказав М. Сумцов у статті про М. Гатцука в енциклопедії Брокгауза та Ефрона: «Правопис дуже дивний і незручний» [290, с. 175].

Потебня пише свій буквар, чітко дотримуючись дидактичних принципів. По-перше, підручник для наймолодших передбачає доступність, поступовість, систематичне закріплення й повторення пройденого. По-друге, від букви до букви матеріал зростає кількісно й ускладнюється. Сам матеріал принципово береться з народної творчості як уже знайомий і легкий для розуміння – це прислів'я, приказки, загадки.

Автор букваря використовує народну фразеологію як дидактичний матеріал з міркувань лінгвопсихологічного, лінгвокогнітивного характеру. Ці перші зразки мовної діяльності людини з часів зародження словесного мистецтва дитяча свідомість легко запам'ятовує й опановує, через те що свідомість людини, починаючи з дитинства, на його переконання, проходить ті ж самі стадії становлення й розвитку, що й генеза свідомості людства чи окремого народу. Обґрунтування такого вибору формуватиметься в наукових працях О. Потебні етнолінгвістичного характеру, пов'язаних з теорією міфу, метафори, символу. Паремія становить основу дидактичного матеріалу букваря: понад 200 прислів'їв і приказок та 30 загадок. До народної фразеології Потебня звертається також з міркувань етичних та естетичних. Пізніше свою естетичну концепцію автор абетки сформулює, виходячи з положення, в якому значно розвине ідею Гумбольдта «мова є орган, що утворює думку» [83, с. 84]: «Слово тільки тому є органом думки й обов'язковою умовою усього пізнішого розвитку розуміння світу і себе, що від початку є символом, ідеалом і має всі якості художнього твору» [238, с. 196], але доводитиме свою естетичну концепцію О. Потебня насамперед на матеріалі усної народної творчості. Паремійний фонд мови – це скарбниця народної мудрості і народної моралі; у цьому його, за ще раніше здобутий наполегливою дослідницькою діяльністю досвід, переконав Г. Квітка-Основ'яненко у «Малоросійських повістях». О. Потебня, на відміну від своїх попередників – Куліша, Шевченка, Гатцука, не включає у свій буквар релігійних текстів, а будує його на засадах народної моралі, спираючись на здобутки української етнопедагогіки. Він також відмовляється від церковнослов'янської графіки та застосовує українську абетку – кулішівку (фонетичний правопис П. Куліша). На думку Ю. Шевельова, «буквар Потебні був дуже незвичний для свого часу: цілковито позбавлений релігійних мотивів, побудований виключно на повнозначних словах (жодних беззмістовних вокабуль), сповнений приказок та загадок» [328, с. 199].

Через заборону друкованого українського слова Валуєвським циркуляром, а згодом Емським указом підручник був опублікований уже по смерті автора, 1899 року, в додатку до журналу «Киевская старина». Видання букваря О. Потебні стало стимулом для вдосконалення українських підручників та розвитку теорії і практики навчання грамоти в Україні рідною мовою на початку ХХ ст., оскільки концепція його побудована на ідеї про вирішальну роль рідної мови у вихованні й освіті, розвитку мислення дитини та підготовці дитини до життя.

Поняття «національна школа» О. Потебня розглядає як ключове у становленні національної самосвідомості народу, у вирішенні історичної долі нації. На це вказує Д. Овсянко-Куликовський, переповідаючи свої розмови з учителем. З його слів, О. Потебня був переконаний, якби

українська спільнота не прогледіла сприятливий момент для становлення національної незалежності й розквіту національної культури наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., коли «на Україні ще не втратили знання й живого чуття української мови, а уряд ще не прийшов до дикунської вигадки заборонити літературу й саму мову, можна було без заборон писати й друкувати українською й створити національну школу, то українська національність на початок 80-х рр. зміцнилася б настільки, що жодна заборона вже не зупинила б її подальшого розвитку» [243, с. 146].

У короткому листі (1887) до своякині Олени Штейн О. Потебня викладає свій погляд на вплив двомовності на розумовий розвиток дитини. Він стверджує, що раннє навчання іноземних мов не тільки не йде на користь розумовому розвитку дитини, а навіть шкодить йому, оскільки відбирає енергію й сили, необхідні для формування розуму й характеру дитини. Розум у подальшому житті має створювати теорію, а характер потрібен людині для практичної реалізації теорії, створеної розумом, для зміни обставин відповідно до цієї теорії. «Для розвитку розуму, – стверджує О. Потебня, – необхідним є удосконалення здатності споглядати, утримувати в пам'яті, комбінувати, узагальнювати, диференціювати спостереження, перевіряти ці дії. Усе це неможливе – без мови» [239, с. 139]. Тому найбільш показовим критерієм розумового розвитку і дитини, і дорослого педагог вважає міру опанування мовою. О. Потебня переконаний, що діалог, побудований рідною мовою, найкраще сприяє розвитку мислення дитини. Відтак найпродуктивніший метод виховання майбутнього мислителя, ученого чи практичного діяча полягає в тому, що дитині треба багато розповідати й заохочувати її до розповіді – повсякчас спонукати формулювати власні думки рідною мовою.

У навчанні іноземних мов О. Потебня вбачає дві мотивації: 1) практичні цілі; 2) розширення кола думки. У ранньому дитинстві цих мотивацій ще немає, тому «іноземне слово, стаючи поряд з вітчизняним не додає нічого до знання, але як стороннє мертве тіло в організмі, пригнічує й спотворює діяльність цього організму» [239, с. 139].

Виховання передбачає обов'язкове пробудження у дитини бажання і здатності до праці на користь собі та іншим. Звідси постає необхідність у зміцненні зв'язку з цим іншим, що можливе лише в єдиному мовному середовищі, втручання чужого слова систематично цей зв'язок розриває.

Розглядаючи мислення і мовлення як послідовні стадії вияву духовного життя дитини, учений намагається довести, що раннє навчання іноземних мов виявляється надзвичайно шкідливим для дітей раннього віку, коли ще не сформовано розум і характер. У листі до О. Штейн, іронізуючи, О. Потебня наводить приклад багатомовного дитинства О. Пушкіна, якого врятував лише талант, адже геній, навчений двох чи трьох мов, Пушкіним був лише в одній. У роботі «Мова й народність», де

проблему двомовності пов'язує з проблемою денационалізації, мислитель наводить приклад іншого генія російської словесності – Ф. Тютчева, який, маючи потужний дар слова, розвинув у російській поезії лише пейзажну лірику. Таке звуження тематичного кола у творчості поета учений пояснює втручанням французької мови в ранньому дитинстві, за рахунок якого стихія рідної мови у свідомості майбутнього поета була пригнічена настільки, що занедбаними виявилися цілі її пласти. Помираючи, розбитий паралічем, Тютчев прекрасно формулював думки французькою, проте не міг написати, хоча й постійно поривався, жодного поетичного рядка, адже дві мови – два різновиди розумової діяльності, переплітаючись між собою, зберігають свою роздвоєність до кінця життя поета.

Цей факт має під собою теоретичне обґрунтування. З одного боку, психолінгвістичного характеру: «Знання двох мов у дуже ранньому віці не є оволодінням двома системами зображення й повідомлення одного й того ж кола думок, а навпаки роздвоює це коло й наперед утруднює досягнення цілісності світобачення, заважає науковій абстракції» [242, с. 263]. З другого боку, естетично-лінгвістичного й лінгвокогнітивного: «Мова не є тільки певною системою прийомів пізнання, як і пізнання не відмежоване від інших сторін людського життя. Те, що пізнається, діє на нас естетично і морально. Мова є разом шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів, і в цьому відношенні відмінність мов є не менш важливою, ніж відносність пізнання» [242, с. 259].

З цією проблемою О. Потебня пов'язує питання навчання в школі рідною мовою. Він вважає, якщо в школі предмети викладаються не тією мовою, якою дитина розмовляє в родині, то виникатиме постійний дисбаланс: руйнуватиметься гармонійна врівноваженість виховного й навчального процесів, пригнічуватиметься розумовий, естетичний, моральний і духовний розвиток дитини.

Вплив двомовності на ширші верстви населення, на думку О. Потебні, може призвести до денационалізації народу, яка ідентична душевному й духовному розладу та занепаду особистості.

У цьому контексті вчений розглядає і питання навчання іноземних мов у школі й називає дві обов'язкові умови його успішності. По-перше, ознайомлення учнів з іноземними мовами має розпочинатися не раніше, ніж учні матимуть стійкі знання з рідної мови. По-друге, мова учнів має бути для вчителя рідною, тоді вчитель зможе вимагати від перекладів точності й узгодження з вимогами рідної мови. Дотримання цих вимог може вивчення іноземної мови зробити навіть продуктивним для більш глибокого опанування рідною словесністю. О. Потебня переконаний, що за таких умов переклади з іноземних мов на рідну «виявляються могутнім засобом зміцнення учнів у пам'ятках вітчизняної мови і пробудження самостійної творчості цією мовою» [242, с. 266].

У своїх дослідженнях О. Потебня виявляє глибоке розуміння дитячої психології, він добре усвідомлює, що без ґрунтовного вивчення психіки дитини й вікових її особливостей не можна сформулювати теоретичні засади виховання та навчання (як вивчення рідної та іноземних мов, так й інших шкільних предметів). Як психолог, він переконаний, що без знання дитячої психології неможливо вирішувати проблеми загальної й соціальної психології, на яких ґрунтується психологія народів.

Однак незважаючи на те, що, як говорить Е. Беляєвська, О. Потебня більш «лінгвістичний», ніж В. Вундт [21], він формулює ряд оригінальних концептів у різних галузях психологічної науки: дитячої психології, етнічної психології, психології творчості, когнітивної психології.

«Думка і мова» Л. Виготського – автора праць «Психологія мистецтва» (1925) і «Педагогічна психологія», який сформулював учення про суспільно-історичний розвиток свідомості людини, з погляду Н. Левчук-Керечук є не просто збіг у назвах, а своєрідна інтерпретація ідей О. Потебні в контексті епохи, до якої належав Л. Виготський [165].

Англійська дослідниця звертає увагу на те, що вже ранні студії О. Потебні зі славістики закорінені в національні «когнітивні» ідеї і ґрунтуються на психологічній традиції Києво-Могилянської академії, у часи розквіту (XVIII ст.) якої психологія була однією з найголовніших галузей вивчення й дослідження, що зосереджувалися на проблемах взаємодії духу, мозку та пізнання. Зокрема, це курси філософії та психології Інокентія Гізеля (1600–1683) та когнітивний підхід до філософії Григорія Сковороди (1722–1794). Детальніший розгляд концептуальної схеми вчення Потебні, на думку Н. Левчук-Керечук, дає підстави для визначення в ній того, що тепер називають «когнітивною психологією» [165].

Сьогодні внесок О. Потебні в розвиток як когнітивної психології, так і когнітивної лінгвістики визнають авторитетні вчені цих галузей, зокрема З. Попова і Й. Стернін, які зазначають, що предмет когнітивної лінгвістики було окреслено в теоретичних працях Потебні і Бодуена де Куртене. У фундаментальній праці «Когнітивна лінгвістика» вчені пишуть (2007): «Так, розглядаючи теорію В. фон Гумбольдта про народний дух, О. О. Потебня визнає питання про походження мови питанням про явища душевного життя, яке передує мові, про закони її утворення й розвитку, про вплив її на подальшу душевну діяльність, тобто питанням суто психологічним (курсив – Л. П., Й. С.) О. О. Потебня розуміє, що в душевній діяльності є поняття сильніші, що висуваються наперед, і поняття, що лишаються подалі. Саме сильніші уявлення приймають участь у творенні нових думок (закон аперцепції Гербарта). О. О. Потебня добре бачить роль асоціації й злиття асоціацій в утворенні рядів уявлень ... О. О. Потебня прекрасно розумів роль мови у процесах пізнання нового, у процесах становлення та розвитку людських знань про світ на основі психологічних

процесів апперцепції й асоціації, на основі різних за силою уявлень людини про явища, які мають найменування в мові» [230, с. 8].

У контексті психологічних і когнітивних процесів О. Потебня обстоює думку про вагомість літературної мови, яка, в розумінні вченого, є більш ефективним знаряддям свідомості й засобом ускладнення думки, отже розвитку свідомості людини й пізнавальних можливостей мови, «органом більш дієвої думки» [240, с. 127], ніж мова, яка не має писемності. Він пише: «За своєю більшою об'єктивністю писемність, як знаряддя свідомості, як виховний засіб, створений думкою для самої себе, діє з подвоєною силою в порівнянні з усною мовою. Мисль, вихована досвідом попередніх поколінь, збереженим писемністю в його роздільності та його конечних висновках, ускладнюється й удосконалюється незрівнянно швидше, ніж та думка, яка намагається одним усним переказом, що вельми недосконало зберіг результати попередньої розумової діяльності. Як свідомо думка не можлива без мови, так більш складна робота цієї думки не можлива без писемності...» [240, с. 126].

О. Потебня обстоював самостійний розвиток української літературної мови, відмінної від російської, і вважав ганебною й дикою заборону української літератури й мови російським урядом, про це свідчать ті, хто знали вченого особисто. За словами Д. Овсянико-Куликовського, О. Потебня казав, що до заборони української літератури й мови, коли ще можна було писати й друкувати українською, треба було створювати національну школу, тоді б «українська національність на початок 80-х років зміцнилася б настільки, що жодна заборона вже не зупинила б її подальшого розвитку» [240, с. 146].

Як ми звертали увагу, аналізуючи працю «Думка і мова», Потебня науково обґрунтував необхідність поважливого ставлення до народності та її мови «як необхідного і законного явища» [238, с. 71]. У цьому контексті абсолютно логічним і послідовним убачається звернення вченого до питань денационалізації. Денационалізацію О. Потебня розглядає як проблему насамперед педагогічну й лінгвістичну, адже, з одного боку, учений пов'язує її з дотриманням «основного педагогічного правила: не ігнорувати наявних засобів учнів, а використовувати ці засоби й розвивати їх» [241, с. 73], з другого – з ідеєю В. фон Гумбольдта, яку ще ніхто не наважився заперечувати: «жоден народ, не міг би оживити й запліднити чужої мови своїм духом без того, щоб не перетворити цієї мови на іншу» [241, с. 74]. Переконаний у неспростовності гумбольдтівської ідеї, О. Потебня стверджує: «Взагалі денационалізація зводиться до *дурного виховання* (курсив – О. П.), моральної хвороби: до неповного використання наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу, до знесилення енергії думки; до *гідоти спустошення* (курсив наш.) на місці витіснених, але нічим не заміненних форм свідомості; до послаблення зв'язку підрастаючих поколінь з дорослими, заміненого лише слабким зв'язком з чужим; до

дезорганізації суспільства, розпусти, негідництва. Навіть коли гнобителі доволі близькі до пригноблених, а останні не втрачають майна через насилля й не піддаються рабству в найбрутальніших формах, денационалізація все-таки призводить до економічної і розумової залежності та служить джерелом страждань» [241, с. 73].

Зазначимо, що, описуючи суть процесу денационалізації, учений звертається до біблійного образу «гідоти спустошення» з Книги пророка Даниїла: «І він вернеться, і погодиться з тими, хто покинув святий заповіт. І постануть його війська та й зневажать святиню, твердиню, і спинять сталу жертву, і поставлять гідоту спустошення» (Дан. 11:30–31), щоб підкреслити у такий спосіб аморальну й неприродну сутність цього явища, яке порушує не лише закони моралі, природи, культури, а глибинні онтологічні закони існування світу. Перетворення мови й народу на «етнографічний матеріал» О. Потебня прирівнює до людоджерства, викриваючи атилюдяний і антикультурний зміст денационалізації. При цьому вчений під «гідотою спустошення» розуміє й негативні наслідки асиміляторства для самих асиміляторів, адже наведені ним слова В. фон Гумбольдта він пояснює так: «народність, яка поглинається іншою народністю, вносить у неї зародки розпаду, які діятимуть тим помітніше і швидше, чим численнішою й морально сильнішою й самобутнішою є народність, що поглинається» [242, с. 271].

Сучасний український етнолінгвіст Р. Кісь доводить правильність розмислів О. Потебні, стверджуючи, що перехід з однієї мови на іншу часто супроводжується болісним роздвоєнням особистості, навіть «спустошенням свідомості» людини, оскільки йдеться про свого роду дезорганізацію лінгвокультурного світу, втрату ним своєї усталеності й цілності, врешті-решт, про внутрішнє духовне підпорядкування людини: розмивання її ідентичності, духовну несвободу, залежність від зовнішніх чинників, які ведуть до занедбання набутих свого попереднього національного світу, кризу самої духовної традиції, розриви в міжпоколінній тяглості, креолізацію свідомості [142, с. 153].

У цьому контексті вчений порушує проблему, пов'язану зі згубним для розвитку як окремого індивіда, так і всього народу навчанням у школі нерідною мовою: «...іномовна школа, чи то буде школа в прямому розумінні, чи то солдатчина, чи то взагалі школа життя, має приготувати зі свідомості учнів різновид палімпсесту, при чому її учні за рівності інших умов будуть відставати від тих, кому в школі не треба було забувати колишнє, а лише вчитися, тобто прикладати шкільні крихти знання та іншого до поза- і до шкільних його запасів. Відомо до якої міри шкідливим до подальших успіхів є зневір'я, породжене усвідомленням навіть оманливої неможливості вирватися з останніх рядів. Для народу, який піддається денационалізації, одна розумова й моральна залежність складає ряд несприятливих умов існування» [241, с. 73]. Отже, проблема

денаціоналізації як наукова тлумачиться О. Потебнею з позицій психологічних і когнітивних, і з такої точки зору висновок ученого є категоричним – денаціоналізація призводить до розумової деградації людства. При цьому, з огляду на властивості мови, відкриті В. фон Гумбольдтом і висвітлені О. Потебнею під кутом зору когнітивних процесів людської психіки, останній розв'язує проблему денаціоналізації в аспекті морально-естетичному: «Мова не є тільки певною системою прийомів пізнання, як і пізнання не відмежоване від інших сторін людського життя. Те, що пізнається, діє на нас естетично і морально. Мова є разом шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів, і в цьому відношенні відмінність мов є не менш важливою, ніж відносність пізнання» [242, с. 259]. На цій підставі постає думка, що асиміляція мов у процесі денаціоналізації та їх подальше зникнення не тільки підриває етичні підвалини культури людства, а й порушує естетичні закони, на яких вона ґрунтується.

Отже, О. Потебня необхідність навчання в школі рідною мовою та поетапного оволодіння рідною словесністю, а вже потім іноземними мовами, з одного боку, розглядає як проблему педагогічної психології, а з другого – як проблему етнічної психології народів, насамперед пов'язану з дегенеративним процесом денаціоналізації, результатами якого є уніфікація світової культури (як позбавлення різноманітності й оригінальності її форм і змісту), а також морально-естетична й інтелектуальна деградація людства загалом. Цю думку О. Потебня обґрунтовує з позиції когнітивної психології й когнітивної лінгвістики, розвиваючи ідею В. фон Гумбольдта про мову як орган думки в аспекті власної концепції мови як інструменту пізнання світу.

3.3. Вплив ідей В. фон Гумбольдта на відродження національних інтенцій і розвиток української мови і мовної освіти в Галичині та Наддніпрянщині ХІХ – початку ХХ століття

Україна ХІХ – початку ХХ ст., як і Німеччина за часів В. фон Гумбольдта, не мала територіально-адміністративної цілісності. Її територія протягом ХІХ ст. розподілялася між Польщею, Росією, Австрією і Угорщиною, а на межі ХІХ–ХХ ст. українські землі були підпорядковані двом державам: Австро-Угорщині й Російській імперії. Однак у цих політико-історичних умовах зберігалася єдність українського культурного простору. Як зазначає у своїй історіософській праці «Нариси з історії нашої культури» (1954) Є. Маланюк, «політичні кордони держав є величиною “змінною”, в той час, як культура – є величина більш або менш

“стала” і її кордони, особливо на нашій Батьківщині є, в певнім сенсі, непорушні» [186, с. 9–10].

Історія України (особливо переконливо означеного періоду) доводить правдивість ідеї В. фон Гумбольдта про безпосередній зв'язок мови, культури й «народного духу», адже цілісність української національної культури у надто несприятливих для її розвитку та збереження умовах утримувалася виключно завдяки енергії «народного духу», акумульованій у мові. Цей факт підтверджує поява 1911 року ґрунтовної наукової праці з історії української літератури від давнини до початку ХХ ст. члена київської Громади, майбутнього академіка і віце-президента ВУАН (з 1922) С. Єфремова «Історія українського письменства», як і висловлена у вступному слові думка її автора, що органічно пов'язана з гумбольдтівським розумінням мови і культури, мови і мислення: «Так, тільки мова з письменством і залишилась у народу нашого і з ним у всіх його злигоднях; сама вона була і є тим живчиком, що кидався й тріпотів без упину в занепалому організмі народному, показуючи, що живий ще той народ, і жити він хоче, і жити він може, і жити він буде... Тільки вона розгонила по жилах народів свіжу кров – справдешній світ освіти й свідомості, людської й національної; лише вона залишилась пам'яткою його колишньої слави й невмирущою надією майбутнього розквіту» [110, с. 20].

Українські землі об'єднувала спільна мова, яка не мала соціально-політичного статусу в жодній з названих держав. З цього приводу Ю. Шевельов зазначає, що українці підлягали трьом різним законодавствам, і подає таку статистику: «Кожна система цілком інакше окреслювала права й обмеження їхньої мови у громадському житті. Приблизно 85 % українців, що жили на території, яка належала до Росії, перебували в найгіршому становищі; коло 13 % у Східній Галичині й Буковині, приєднаній до Австрії, втішалися порівняно набагато кращими умовами; решта 2 %, на Закарпатті, жили в обставинах, ближчих до обставин на підросійській Україні» [328, с. 11].

Ідеться про лінгвоцид, якого зазнала українська мова на всьому культурному ареалі своєї етнічної території. Лінгвістичний геноцид був складовою політики етнокультурної асиміляції, яка проявлялась у цілеспрямованій діяльності суспільно-державних інституцій, що обмежували функціональні сфери української мови. Функціональна нерівноправність української мови віддзеркалювала стану й соціально-майнову нерівність українського суспільства, вищі прошарки (як у соціальному, так і в інтелектуальному плані) якого свідомо зрікалися рідної мови, зазвичай добровільно поступаючись своїми етнокультурними правами. Ідеться про політику ополячування й русифікації як лінгвосуїцид. Адже за часів панування Речі Посполитої на українських землях політико-адміністративна зверхність польського духовенства і шляхти зумовлювала

панівний статус польської мови й призвела до полонізації соціально-інтелектуальної верхівки українського етносу. На українській території, що входила до складу Російської імперії, бажання української шляхти отримати дворянство, а заможних кіл – можливість просування кар'єрними сходами спричинили русифікацію української еліти.

Так, після усунення з політичної мапи гетьмана І. Мазепи, який, як відомо, багато робив для розвитку української нації, її освіти й культури, починається послідовна й цілеспрямована з боку російського уряду асиміляція українського народу та знищення його мови. 1720 року виходить жорстокий указ Пєрта І про заборону друкувати церковні книги в друкарнях України і вживати українську мову. Катерина ІІ проводить неухильну політику русифікації не тільки України, а й Фінляндії та Ліфляндії. За часів її правління винищується козацтво як «максимальне націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини», «тотальна мобілізація всіх її духовних і матеріальних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів» [186, с. 49]: 1764 року було скасовано гетьманство, 1765-го розформовано козацькі полки на Слобожанщині, 1775-го ліквідовано Запорозьку Січ, 1782-го у Гетьманщині ліквідовано полкову та сотенну адміністрацію, 1783-го розформовано козацькі полки на Лівобережжі та юридично запроваджено кріпацтво.

Уже у XVIII ст. російським урядом було заведено недопущення української мови до судів та адміністративних установ, і протягом XVIII – XIX ст. проводилися планомірні заходи, скеровані на цілковите усунення української мови з усіх сфер громадського життя.

Особливу увагу маємо звернути на те, що в політиці лінгвістичного геноциду виняткове значення надавалося заходам у галузі освіти. Так, в епоху «освіченої монархії» російською імператрицею було заборонено друк і використання українського «Букваря» (1769). 1789 року польський сейм видає розпорядження про закриття українських церковних шкіл і забороняє українську мову в усіх інших школах. У навчальних закладах Польщі, Румунії, Росії за вживання української мови учнів принижували і навіть карали. У Львові 1808 року було закрито «Русинський інститут», в якому ряд предметів викладали українською мовою. А 1817-го вийшла постанова про викладання в школах лише польською мовою, а мову, якою говорять русини, проголошено діалектом. У підросійській Наддніпрянщині 1862 року були закриті безкоштовні українські школи для дорослих. У 1863 році вийшла, інспірована випадками російської та польської преси, таємна постанова російського міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який стверджував, що української мови «не було, немає і бути не може». З цього приводу В. Сарбей зазначає: «Російська шовіністична преса почала писати, що освіта українською мовою виховує у масах дух відчуження від Російської імперії, що українська мова взагалі не мова, а діалект російської, що ті, хто друкується українською мовою, мають на меті

відокремлення України від Росії. До цькування самої ідеї навчання рідною мовою учнів початкових народних шкіл долучилися польські та єврейські шовіністи. Єврейська газета «Сіон» першою назвала українців сепаратистами» [274, с. 187]. Згідно з Валувєвським циркуляром, заборонялося вживання української мови у друкуванні та шкільному навчанні, навчання українською мовою визначалося як політична пропаганда, а тих, хто за це брався, звинувачували «у сепаратистських задумах, ворожих Росії» [цит. за: 274, с. 188]. Заборонялося видання будь-якої літератури українською мовою, окрім художніх творів, на які накладалися різноманітні обмеження. Додаткові обмеження у сферу публічного функціонування української мови вніс Емський акт 1876-го, яким заборонялося ввезення з-за кордону українських оригінальних і перекладних книг, друкування українських текстів до музичних творів, заборонялися театральні вистави та прилюдні читання українською мовою, викладання будь-яких дисциплін у школі по-українському; заборонялося також тримати в шкільних бібліотеках українські книги. Шкільних учителів мали перевіряти, і кожного, запідозреного в українофільстві, звільняли з посади, нових учителів слід було набирати з росіян. З 1881 року в Російській імперії заборонено викладання української мови в народних школах та виголошення нею церковних проповідей. А 1882-го вийшла заборона перекладати твори з російської мови на українську. Ці заходи поширювалися й на українські землі, що перебували поза державними кордонами Росії. Група чиновників, яка готувала Емський указ, рекомендувала субсидувати «москвофільську» газету «Слово» в Галичині, яка в той час перебувала у складі Австро-Угорщини. Москвофільські організації на західноукраїнських землях намагалися переконати громадську думку, що «руська мова» місцевого населення є ареальним різновидом великоруської мови. У Львові було видано спеціальний посібник «Граматика російської літературної (загальноруської) мови для росіян у Галичині, Буковині й Угорії» (1909). На окупованій 1914 року російською армією Галичині й Буковині було заборонено друкування українських книг, журналів і газет, закрито українські школи і гімназії.

Ідеологія Російської імперії проголошувала триєдність самодержавства, православ'я і народності, яка, по суті, означала асиміляційну політику щодо неросійських народів, адже нація позбавлена своєї культури, релігії, історії, мови втрачає культурно-політичні орієнтири. Далекоглядна імперська політика Росії ґрунтувалася на централізації науки, освіти і культури, намагаючись утримувати під жорстким контролем державних органів передусім ці сфери. Створення 1812 року Міністерства народної освіти зумовлене не в останню чергу названим чинником, оскільки запроваджувалося державне керівництво школою – тотальний контроль держави над освітньою сферою, проти чого

саме в цей час виступав Вільгельм фон Гумбольдт у своєму меморандумі «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих навчальних закладів у Берліні» (1809), покладеному в основу реформи німецької освіти. У ході нібито ліберальних реформ Олександра I у кожному губернському місті створювали гімназії, у повітовому – повітове училище, а університети відкривали не лише в Петербурзі, а в неросійських містах: 1812 року – у Дерпті (Тарту), 1804-го – у Казані й Харкові, у Відні реорганізовано в університет Головну Віденську школу. Незважаючи на те, що в задумі це були осередки поширення «общерусской» культури, фактично вони відіграли зовсім іншу роль, як пише В. Русанівський, «дали змогу не тільки російським, а й місцевим юнакам із дворян запізнатися як з офіційно викладеною, так і зі своєю реальною історією. Для імперії це була явна небезпека: її другий за чисельністю народ міг прокинутися від майже столітнього сну» [269, с. 148]. У сфері освіти гасло «самодержавство, православ'я, народність» було скероване на цілеспрямовану русифікацію іногородців, що чітко відтворено в документах, вироблених означеним Міністерством у ході освітньої реформи 1870-х років, зокрема в доповіді міністра народної освіти Д. Толстого «Про заходи, пов'язані з освітою іногородців, які населяють Росію» (1870), де написано, що провідна ідея цих заходів полягає в тому, щоб «досягнути цілі більш міцного зближення іногородців з корінним російським народом шляхом поступового розповсюдження поміж ними російської мови» [105, с. 83].

У 1840-х роках з'явилася нова генерація української інтелігенції, переважно це були вихованці й співробітники Київського та Харківського університетів, які усвідомлювали, що народ, позбавлений своєї віри, культури, історії та мови, втрачає спільну мету існування та духовні й культурно-політичні орієнтири, відтак слабшає, в'яне, розпорошує свою вітальну й культуротворчу енергію. У Києві наприкінці 1845 року зусиллями В. Білозерського, М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша й О. Маркевича зорганізовано Кирило-Мефодіївське братство, яке проіснувало до арешту всіх братчиків у березні 1847 року. Це була українська таємна культурно-політична організація, до складу якої також входили Г. Андрузький, О. Навроцький, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб, Т. Шевченко.

Програмні положення братства викладено в «Записці» В. Білозерського й написаних М. Костомаровим «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». Їх ідеологічний зміст вступав у пряму конфронтацію із самодержавною ідеологією, викриваючи позірний характер формули «самодержавство, православ'я, народність». Особливо відверто зроблено це у 72, 92 і 93 параграфах «Книги буття українського народу»: «72. І не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний пристаючи, був братом других – чи він був преж того паном, чи

невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибірались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками... 92. І пропала Україна, але так тільки здається. 93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був царь, та чужий, і хоч були пани, та чужі; і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали Українцями, а істий Українець, хоч би він був простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога – Ісуса Христа, Царя і Пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось» [151, с. 18–21]. Недарма, як пише М. Возняк, «змістом «Книг битія українського народу» таки добре перестрашився царський шеф жандармів гр. Орлов. Він заявив Костомарову, що за таку річ належиться авторови ешафот...» [47, с. 5].

Змістом цих документів було налякане все III відділення, адже в їх основу лягли ідеї українського національного відродження. Проте начальника III відділення генерала Дубельта і шефа жандармів графа Орлова найбільше налякали вірші Т. Шевченка, на якого було «наложено чотири кари: заслання без терміну; заслання в солдати; заборона писати і заборона малювати» [148, с. 245]. Не будучи офіційним членом братства, український поет зазнав найтяжчого покарання. Як вважає О. Кониський, «ті, що карали Шевченка забороною писати, добре тямилі, що діяли», прагнучи знівечити не «одного зі злочинців важних», а «*поета*» (курсив наш) і його твори, «які здавалися їм “двічі небезпечними і шкодливими”» [148, с. 246]. Навряд чи кати Т. Шевченка були обізнані з ідеями В. фон Гумбольдта, однак вони добре розуміли: з усіх братчиків саме поет є найнебезпечнішим носієм українського слова і українського народного духу – генієм, що акумулював багатостолітній творчий потенціал української мови, яку Міністерство внутрішніх справ Росії (головною інституцією якого було «III відділення») намагається винищити вже понад сто років. Заборону писати й малювати до присуду Т. Шевченка власноруч додав Микола I: «Під найпильніший догляд, заборонити писати і малювати» [148, с. 242]. За наказом царя, як свідчить О. Кониський, київському й харківському генерал-губернаторам наказано було стежити, чи не залишилося в кого Шевченкових творів, «чи не живуть між українцями думки про українську волю, Гетьманщину та про право на самостійне існування України», наказано найбільшу увагу звертати на «українців, що займаються українською давниною, історією і літературою, що у сій сфері знівечити всякі “надужиття”» [148, с. 246–247].

У першій половині XIX ст., за влучним висловом В. Русанівського, українська мова виступає як «інструмент реанімації національної свідомості» [269, с. 146]. У цей період формується фундамент літературної мови у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки,

П. Гулака-Артемівського, А. Метлинського, М. Костомарова, Т. Шевченка, В. Забіли, П. Білецького-Носенка, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагілевича та ін. Якщо діяльність кирило-мефодіївців засвідчила усвідомлення права української нації на самостійний культурно-політичний розвиток, то діяльність красномовного письменства доводила самостійність розвитку і значний творчий потенціал української мови, існування якої протягом усього XVIII ст. заперечувала офіційна влада, нав'язуючи їй статус, з одного боку, діалекту великоруської мови, з другого – польської.

Окремішність української мови та самостійність культурного шляху народу, який її створював віками, підтверджується не лише багатожанровою художньою практикою митців слова, а й іншими фактами. Так, Г. Квітка-Основ'яненко наголошував на відрубності українського народу від російського: «Язык имеющий свою грамматику, свои правила, свои обороты в речи, неподражаемые, неизъяснимые на другом; а его поэзия... Пусть попробуют передать всю силу, всё величие, изящность на другом!» [цит. за: 269, с. 155].

З іншого боку, підтвердженням факту окремішності мови є наявність національної лексикографії, тобто зібраного й науково засвоєного лексичного складу мови, та поява граматик як спроба дослідити і об'єктивно описати будову мови. Першою граматикою народнорозмовної української мови вважається «Грамматика малоросійського нарiччя» (1818), написана викладачем Ніжинського ліцею О. Павловським.

У цьому аспекті важливою є послідовна й цілеспрямована науково-педагогічна діяльність П. Білецького-Носенка (див. додаток А), який укладав «Словарь герменевтический, лингвистико-исторический, географический, с изъяснением истинного смысла устарелых, вышедших из употребления находящихся в летописях российских, старых законах и проч.». До нашого часу дійшли тільки автограф і одна копія «Словаря малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России...», що над ним автор працював протягом 1838 – 1843 років. Як зазначають історики української лексикографії, праця П. Білецького-Носенка є першим повним словником української мови, реєстр якого налічує 20 000 вокабул – такий обсяг подібні видання перевищили лише в 1980-х роках. Л. Пироженко вказує на той факт, що копіями, які зробив зі словника свого вчителя М. Маркович, користувався Б. Грінченко, укладаючи 4-томний «Словник української мови» (опубл. 1906–1908 рр.) [223, с. 253]. В. Німчук визначає витвір П. Білецького-Носенка як диференційний українсько-російський словник, у реєстрі якого подано тільки ті елементи, що лексично, фонетично, дериваційно й семантично відмінні в обох мовах. Подаючи характеристику цього словника, учений вказує на науковий підхід автора: 1) у словникових статтях широко наводяться фразеологізми, приказки,

прислів'я, фрази з живого мовлення, подекуди подаються етимологічні відомості, зіставлення з іншими мовами; 2) словник складено на основі власних записів автора українських говірок, насамперед Лівобережжя, історичної Полтавщини, творів тогочасного письменства, є також слова з давніх пам'яток; 3) до реєстру введено флексії, суфікси (при яких часто даються парадигми змінних слів), префікси. В. Німчук також звертає увагу на те, що словник супроводжується науковими статтями, кожна з яких є немалим внеском у розвиток україністики. По-перше, перед текстом словника вміщено розвідку «О языке малороссийском», що є однією з перших спроб висвітлення історії української літературної мови. По-друге, в кінці книги додано розвідку «О придаточных окончательных корнях слов и слитных предлогах как новых источниках изображения идей» – чи не першу з дериватологічних праць в українському мовознавстві [202, с. 50].

Важливе зауваження щодо словника П. Білецького-Носенка в контексті тогочасної доби робить Л. Пироженко: «Словник П. П. Білецького-Носенка укладався й був завершений у роки, коли на сторінках періодичної преси велася гостра дискусія про творчі можливості української мови, про право на існування літератури цією мовою. Треба віддати належне письменникові, який у цьому питанні солідаризувався з передовими діячами української та російської громадськості. У “Предуведомлении” до словника і статті “О языке малороссийском” Павло Павлович, відстоюючи рідну мову, постійно посилався на представників нової української літератури: Є. Гребінку, І. Котляревського, Т. Шевченка та ін. Одним з перших письменник зробив огляд україномовної літератури з характеристикою творчості кожного письменника» [223, 254].

Спроба П. Білецького-Носенка зробити словник нової української народної і літературної мови була не єдиною в першій половині ХІХ ст. У цей час у Західній Україні функціонувала слов'яноруська літературна мова, збагачена деякими місцевими особливостями. Цей факт засвідчує поява 1823 року «Граматики языка словено-русского» Івана Могильницького (1777–1831) – засновника і ректора дяковчительського університету в Перемишлі. У вступі «Відомість о руском яззиці» автор обстоює самостійність української мови, «яка своїм віком, рівнем розвитку та історичним значенням не поступається жодній із слов'янських мов і вже тому не може розглядатися як якась мішанина, що виникла з польської, великоруської та ін. слов'янських мов, як це зумисне робили деякі польські та російські вчені» [96, 366]. Поява цієї праці безпосередньо пов'язана з першою хвилею національного відродження Галичини, центром якої став Перемишль, де навколо перемишльського владика – єпископа Михайла Левицького згуртувалися представники національно свідомої інтелігенції – І. Могильницький, Й. Левицький, Й. Лозинський, А. Добрянський, І. Лаврівський, І. Снігурський, які виявляли великий інтерес до вітчизняної історії, життя народу, його мови й усної народної творчості, чимало

зробили для піднесення українського шкільництва, вживаючи заходи для створення початкових шкіл для місцевого населення. У 1826 році завершено 6-томний тлумачний словник української мови І. Лаврівського (1773–1820) – ректора Львівської греко-католицької семінарії, що першим у Галичині починає виголошувати проповіді українською мовою, яку вже вважає самостійною і окремою від інших слов'янських мов. Ставши ректором, Лаврівський починає викладати українську мову, тому актуальною для нього стає проблема підручника, позаяк книжна граматики М. Смотрицького для цього непридатна. У 1815 році вчений починає працювати над створенням підручника, у листі до О. Востокова 1822 року він згадує, що праця наближається до завершення, однак і на період 1832-го все ще бракувало останньої частини – синтаксису.

У Будині (Будапешті) 1830 року латиною була видана «*Slavo-ruthena grammatica*» («Граматики слов'яно-руська») М. Лучкая (1789–1843). Для українського мовознавства й славістики вона була важливою з огляду на докладний опис фонетичної і граматичної системи українських говірок Закарпаття, нею користувалися відомі вчені-славісти XIX ст. В. Копітар, Я. Коллар, Й. Шафарик, І. Срезневський, Ф. Міклошич, В. Ягич, які високо оцінювали зібраний автором і доданий до граматики фольклорний матеріал: казки, пісні, приказки, прислів'я, порівняння, загадки й заклинання. Суголосно з гумбольдівськими засадами посібник вводив у наукову сферу живу українську мову і об'єктивно ставив завдання порівняльно-історичного її вивчення в зіставленні з мертвою книжною старослов'янською мовою. У 1834 році з'явилася німецькою мовою перша друкована грамика української мови в Галичині «*Grammatik der ruthenischen oder klein ruthenischen Sprache in Galicien*» («Граматики руської або малоруської мови в Галичині») Й. Левицького (1801–1860), у якій аргументовано доводиться єдність української мови Наддніпрянщини і Наддністрянщини. А 1849-го польською мовою опубліковано «*Gramatyku języka małoruskiego*» («Граматики руської мови») Й. Лозинського (1807–1889), який 1834 року започаткував у Галичині так звану «азбучну війну». У статті «Про запровадження польської абетки в руську писемність» він запропонував увести польську абетку замість невідповідної фонетичній системі української мови «мертвої» кирилиці, однак учений не врахував той факт, що в умовах штучної державної роз'єднаності українського народу та здійснюваної політики колонізації в Галичині латинізація українського алфавіту загрожувала відривом Західної України від Східної. Не дивно, що пропозиція зазнала гострої критики з боку тих, хто відстоював ідею єдиної української мови й культури. Так, з одного боку, як представник культурної генерації Й. Лозинського, Й. Левицький публікує «Відповідь на погляд про запровадження польської азбуки в руську писемність» (1834), з другого – видає брошуру «Азбука і abecadto» (1836),

спрямовану проти ідеї Й. Лозинського, М. Шашкевич – як представник нової генерації галицької інтелігенції.

У 1830-х роках в Галичині починається нова хвиля відродження, пов'язана з діяльністю гуртка «Руська трійця» (1833–1837), до складу якого входили М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, Г. Ількович, М. Устиянович, М. Кульчицький та ін. 1849 року у Львові виходить «Грамматика руського языка» професора (1848–1867) і ректора (1863–1864) Львівського університету Я. Головацького (1814–1888), що містила багатий матеріал, узятий переважно з місцевої народної мови. Вона мала велике значення у справі відродження українського шкільництва і культури, спиралася на мовну практику Галичини. Грамматика Я. Головацького виконувала роль основного посібника в школах до 1862 року. П. Гриценко вказує на значний внесок професора Головацького в розвиток української діалектології та лексикології: 1) на підставі нових діалектологічних даних Я. Головацький здійснив одну з перших у вітчизняному мовознавстві спроб описати діалектологічну диференціацію української мови у праці «Розправа о язиці южноруським і его наречіях» (1848); 2) виділив волинсько-подільське, (або українське), галицьке (або наддністрянське) і карпаторуське нареччя; 3) обстоював самобутність української мови, підкреслював її глибокі історичні корені; 4) створив «Географический словарь западнославянских и юго-славянских земель и прилежащих стран» (1877); 5) уклав досконалий для свого часу регіональний словник говорів Галичини, Буковини і Закарпаття – «Материалы для словаря малорусского наречія, собраныя в Галиціи и въ Северо-восточной Венгрии...» (1857–1859); 6) уклав «Словник української мови»; 7) брав участь в укладанні лексикографічної праці «Die juristisch-politische Terminologie für die slawischen... Sprachen Oesterreichs» («Правничо-політична термінологія для словянських мов Австрії», 1851) [67, с. 102]. Інший фундатор «Руської трійці» М. Шашкевич (1811–1843) активно обстоював ідею створення літературної мови на народномовній основі, розробляв правила фонетичного правопису за принципом: «Пиши – як чуєш, а читай – як видиш». У 1836 році Я. Шашкевич уклав «Читанку» для народних шкіл.

Отже, для сформульованих В. фон Гумбольдтом принципів мовного світобачення, доцільності поєднання лінгвістичних досліджень з історичними, антропологічними та етнопсихологічними було підготовлено благодатний ґрунт, на який вони лягли і були сприйняті й глибоко засвоєні українськими науковцями та діячами культури вже на початку 1860-х років у контексті нагальних і невідкладних національних проблем, насамперед пов'язаних з відміною кріпацтва, майже столітнє панування якого на українських землях призвело до занепаду практично всіх сфер національного буття.

Доцільно вказати на ряд важливих різнопланових чинників, що прямо чи опосередковано пов'язані з актуалізацією та поширенням на межі 1850–1860-х років мовознавчих і педагогічних ідей Вільгельма фон Гумбольдта на українських теренах: 1) 1859 року у Петербурзі виходить друком переклад П. Білярського праці В. фон Гумбольдта під назвою «Про відмінність організмів людської мови та вплив цієї відмінності на розумовий розвиток людства»; 2) від січня 1861 року до вересня 1862-го в Петербурзі щомісячно виходить українофільський журнал «Основа»; 3) 4 березня 1861 року на території Наддніпрянської України скасовано кріпосне право (на Галичині та Буковині 1848 р.); 4) 10 березня 1861 року у Петербурзі помер Т. Шевченко, від 8 травня 1861-го – повернення праху поета на Батьківщину та його перепоховання – починається національне піднесення; 5) у п'ятому числі «Журнала Міністерства народного просвещения» виходить друком стаття К. Ушинського «Рідне слово», у якій під філософсько-психологічним кутом зору висвітлюється оцінка педагогічного значення рідної мови; 6) 1862 року в «Журнале Міністерства народного просвещения» як серію статей опубліковано працю О. Потебні «Думка і мова», в якій глибокому критичному аналізу піддано ідеї В. фон Гумбольдта і його послідовників Г. Штейнтала й А. Шлейхера; 7) від 1863 року починає діяти Валуєвський циркуляр.

Відродження національних інтенцій, реанімаційним чинником яких виявилася мова, у культурних колах українського етносу першої половини ХІХ ст. вимагало від наступної генерації розширення функціональних меж української мови. Цю думку в контексті проблем національної освіти чітко формулює М. Костомаров у статті «Про викладання південноруською мовою», надрукованій 1862 року у травневому номері журналу «Основи». На наш погляд, ця стаття вченого, який повернувся із заслання і, одержавши разом зі свободою кафедру російської історії у Петербурзькому університеті, з головою поринув у викладацьку, наукову й громадську діяльність, є знаковою. За той час, поки братчики відбували покарання далеко від України і столичних міст, відбулася зміна культурних поколінь – на зміну романтичному світобаченню прийшов реалістичний світогляд, і професор Костомаров, працюючи з молоддю, це добре відчув і усвідомив. Ставши одним з організаторів Петербурзької громади й часопису «Основа», він добре розумів, що нова доба ставить і нові завдання перед національно свідомою українською інтелігенцією, що час кирило-мефодіївських романтичних інтенцій пройдений і настав етап практичних і конкретних цілей і завдань. Характеризуючи діяльність М. Костомарова в освітній сфері, Н. Побірченко зазначає, що Громада і журнал «Основа» відігравали велику роль у розвитку просвітницького руху по всій Україні, надаючи значну увагу недільним школам та запровадженню української мови як мови викладання. У зв'язку з цим постали проблеми, викликані браком підручників і книг. Це, зокрема, спонукало Т. Шевченка до

написання «Букваря южнорусского», а П. Куліша – «Граматики». Оскільки підручників катастрофічно не вистачало, дехто з громадівців убачав вихід у тому, щоб перекладати російські та іноземні підручники українською мовою. Як слушно зазначає Н. Побірченко, М. Костомаров дотримувався іншої думки, яку і висловив у статті «Про викладання південноруською мовою» [226, с. 330]. На наш погляд, не тільки це спонукає професора Костомарова до написання статті, головна мета – визначити й обґрунтувати магістральні програмні завдання та цілі нового етапу українського національного руху. М. Костомаров, по-перше, чітко формулює головну мету, вочевидь, виходячи з гумбольдтівського постулату про те, що мова є органом мислення народу, який її створив: «Нам необхідно викладання науки нашою рідною мовою, викладання не тим, хто вже звик не тільки говорити, але й мислити загальноруською мовою, але тому народу, для якого рідна мова дотепер найзручніша та найлегша форма передачі й висловлення думок. Замість повістей, комедій, віршів потрібні наукові книги» [152, с. 310]. По-друге, обґрунтовує її, виходячи з розуміння мови як засобу пізнання: «...доки південноруською мовою не будуть передаватися знання, доки ця мова не стане проводирем загальнолюдської просвіти, до тих пір усі наші писання цією мовою – блискучий пустоцвіт...» [152, с. 309]. По-третє, визначає конкретні завдання, які полягають у створенні науково-навчальної літератури, що становитиме початкову базу, підґрунтя національної освіти: 1) букварі; 2) релігійно-церковна література: «коротка священна і церковна історія, катехізис, уривки з повчань святих отців церкви, з житійлюбимих народом святих і пояснення богослужіння» [152, с. 310]; 3) книжки природознавчого циклу: арифметика, космографія, географія тощо; 4) граматики рідної мови, за якою «народ знайомитиметься з побудовою людського слова» [152, с. 311]; 5) правознавча література, яка знайомитиме народ з головними підставами його становища в державі та його юридичними правами. Костомаров характеризує їх як «план початкового виховання» [152, с. 311].

У цьому проекті національної освіти окремим питанням винесено функції держави: «Держава є необхідною зовнішньою формою поєднання суспільств і може складатися з багатьох народів, які у державному розумінні, усі разом становлять одне тіло, проте у внутрішньому житті кожний перебуває самотнім цілим. Не змішуючи себе з народом, держава не повинна віддавати перевагу одному з підвладних собі народів і ставити його вище за інших, однак у рівний спосіб охороняти порядок їх взаємних відносин і не заважати вільному розвитку кожного з них. Для влади, яка виражає державне начало, звичаї й особливості народів мають бути однаковою мірою законними, і моральні вимоги життя кожного з них не повинні зустрічати перешкод» [152, с. 311]. Отже, М. Костомаров обстоює гумбольдтівський принцип невтручання держави у справи освіти,

при цьому обґрунтовує цей принцип гумбольдтівською ж ідею унікальності картини світу кожного народу й у такий спосіб значно розширює його контекст. У другому розділі нашого дослідження ми звертали увагу на те, що у своїй реформаторській діяльності В. фон Гумбольдт послідовно провадив думку, що будь-яка життєздатна система утримується як збалансоване ціле, стійке й усталене, за умови залежності і єдності між окремими частинами, що зберігають незруйнованою притаманну їм своєрідність, зокрема, цілісність політичної організації складається з рівномірно організованих частин.

Визнаючи пріоритетним викладання науки рідною мовою, М. Костомаров стверджує, що без цієї першості розвиток українського художнього слова втрачає будь-який сенс, перетворюється на безглузду забавку. Ця ідея М. Костомарова буде обґрунтована у філософії мови О. Потебні. Досліджуючи спадщину О. Потебні, К. Чехович вказує на те, що мистецтво і науку вчений розглядає як дві основні форми винятково людського мовного думання, які розвиваються паралельно і перебувають у такому взаємному відношенні, що поетичне думання допомагає витворенню прозаїчного, тобто наукового, думання, яке, утворившись, стає основою ускладнення й удосконалення нових поетичних образів. Лише у сфері однієї національної мови ці дві складові можуть підтримувати обопільний розвиток органічно; перекладаючи наукову роботу у сферу чужої мови, людина знесилює свою поетичну діяльність, позбавляючи тим також і плодючості подальшу наукову діяльність [322, с. 91–92].

Програма М. Костомарова спрямована супроти згубного впливу двомовності на певні види розумової активності людини і суголосна з ідеями О. Потебні. Обидва вчені сходяться на думці, що чужомовна школа веде не тільки до розриву між простим народом та освіченими верствами, а готує смерть нації.

Рідна мова об'єднує, згуртовує та зміцнює народ у часі й просторі, вона є основою народності й найбільшим її духовним багатством, виступає джерелом повноцінного розвитку нації та її культури. У мовознавстві, яке розвивалося на теренах Російської імперії, в середині XIX ст. починає розроблятися поняття «рідна мова», причому не лише в лінгвістичному, а і в педагогічному аспектах. Ці розвідки з'являються в річищі напряму, створеного І. Срезневським і Ф. Буслаєвим та позначеного плідними зусиллями пов'язати вивчення мови з історією народу. Так, 1844 року з'являється праця Ф. Буслаєва «Про викладання вітчизняної мови». І. Протченко стверджує, що першу її частину автор присвячує питанням дидактики й ознайомленню з тогочасними поглядами на викладання рідної мови та різними методами навчання, розробленими в Західній Європі, друга – включала теоретичний і фактичний матеріал з історії російської мови й стилістики, необхідний учителю, який прагне навчити рідної мови, зокрема російській [249, с. 11]. Ф. Буслаєв одним з перших розробляє

методику російської мови. В означеній праці вчений прагне розмежувати методологію наукового дослідження й методику навчання, застерігаючи від змішування методів дослідження і методів навчання. Він вважає, що методика російської мови є дисципліною науковою, тому вона має спиратися на науково обґрунтовані результати досвіду й науковість матеріалу, який вивчається у школі, та на всебічний і уважний підхід до особистості учня. Покликаючись на ідеї Я. Грімма й В. фон Гумбольдта, учений звертається до питань виховання засобами рідної мови. На думку Ф. Буслаєва, предмети, які викладаються в школі, мають бути засобом духовного розвитку учнів, а головною серед інших навчальних дисциплін у цьому плані є рідна мова. Він пише: «Рідна мова так зрослася з особистістю кожного, що навчання їй означає разом і розвиток духовних здібностей учня» [37, с. 30]. У методологічній системі Ф. Буслаєва рідна мова виступає головним навчальним предметом, оскільки він високо оцінює пізнавальну, соціальну, розвивальну й виховну функції мови.

Педагогічні й методологічні погляди Ф. Буслаєва набувають поширення у 1860-ті роки, зокрема, серед учителів-методистів, до яких належав видатний український і російський педагог, основоположник наукової педагогіки й народної школи К. Ушинський (1823–1870), який у статті «Рідна мова» (1861), спираючись на лінгвофілософію В. фон Гумбольдта, обстоює ідеї народності освіти й виховання та формулює філософсько-психологічний погляд на рідну мову. Відстоюючи ідею В. фон Гумбольдта про мову як живий організм, а також гумбольдтівську концепцію «народного духу», К. Ушинський стверджує, що «мова народу є цілісним органічним його творінням, що зростає у всіх своїх народних особливостях з якогось одного, таємничого, десь у глибині народного духу прихованого зерня» [305, с. 556]. Він підтримує думку В. фон Гумбольдта про те, що «в мові кожного народу виражається особливий характер» і що «мова є найкращою характеристикою народу» [305, с. 561]. А вже свого часу В. фон Гумбольдт стверджував: «Характер – природний наслідок невинного впливу, що його спричиняє на мову духовна своєрідність нації» [83, с. 167].

Розвиваючи ідею В. фон Гумбольдта про те, що мова передається у вигляді певного коду від батьків до дітей, український учений-педагог наполягає на міцному зв'язку рідної мови з природою рідної країни й історією духовного життя народу, він стверджує, що рідне слово акумулює в собі і передає від покоління до покоління «плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, відбитки пережитого горя та пережитої радості», отже, засвоюючи рідну мову дитина легко і без труднощів, засвоює «плоди думки й почуттів тисяч попередніх поколінь» [305, с. 557–558]. К. Ушинський називає рідну мову великим народним педагогом, який «не тільки навчає багато чого, але і навчає напрочуд легко, за якимось недосяжно полегшеним методом» [305, с. 559]. Він

вважає незаперечним факт успадкування національного характеру організмом дитини від батьків, передачі на генетичному рівні мовного коду, завдяки якому, засвоюючи рідну мову, немовля «засвоює не одні лише слова, їх сполуки й видозміни, але й нескінченну кількість понять, поглядів на предмети, силу думок, почуттів, художніх образів, логіку й філософію мови, – засвоює легко та швидко, у два-три роки, стільки, що і половини того не може засвоїти за двадцять літ старанного й методичного навчання» [305, с. 560].

1864 року виходить друком шкільний підручник «Рідне слово» для 1-го і 2-го року навчання з вказівками до викладання, а 1870-му – для 3-го року навчання з вказівками до викладання, який став унаочненням того, як на основі рідного слова має бути побудований увесь курс навчальної школи, орієнтованої на вивчення рідної мови як основної дисципліни. Підручник К. Ушинського відзначався різноманіттям, простотою й бездоганністю прикладів і взірців, відібраних для дитячих вправ, обов'язковим опертям нового матеріалу на вже засвоєний, систематичним і послідовним зверненням до самостійної роботи учнів. Концепція цього підручника побудована на гумбольдтівській ідеї мови як органу мислення, адже головне завдання школи, на думку його автора, полягає в тому, щоб допомогти учням оволодіти мовою як знаряддям думки. Це був перший шкільний підручник, зосереджений не лише на вивченні тільки формального боку мови, а на зв'язку мови з мисленням.

У контексті проблем, пов'язаних з рідною мовою, її викладанням у школі К. Ушинський порушує питання вивчення іноземних мов. Він вважає шкідливим вивчення іноземної мови в ранньому віці як процесу, що гальмує природний розвиток дитини, органічне освоєння нею світу через посередництво рідної мови, стверджуючи, «якщо мова, якою починає говорити дитина, суперечить вродженому національному її характеру, то ця мова ніколи не матиме того сильного впливу на її духовний розвиток, який би мала рідна мова; ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить таких глибоких, здорових коренів, які забезпечуватимуть багатий, щедрий розвиток» [305, с. 563]. Педагог переконаний: якщо дитину від початку навчити кільком мовам, то жодна з них не стане рідною, не посяде місце природної мови. Це позбавить дитину творчих сил, характеру, значної частини розумових здібностей, а також почуття батьківщини. Пріоритетне вивчення іноземних мов у школі «не тільки уповільнює, а і зупиняє душевний розвиток» дитини, результатом чого є «тупість розуму та почуттів, відсутність душевної теплоти й поезії, панування фрази над думкою» [305, с. 570].

У зв'язку з цим К. Ушинський ставить питання доцільності вивчення іноземної мови і називає можливі цілі для опанування чужою мовою, від яких залежить вибір учителя, підручника, методів навчання, віку, з якого починати навчання, і результат. Таких цілей чотири: 1) ознайомитися з

літературою іншого народу; 2) дати засіб логічного розвитку розуму; 3) задля спілкування з представниками іншої нації; 4) щоб спілкуватися чужою мовою зі своїми земляками. Педагог вважає: якщо іноземна мова вивчається з літературною чи логічною метою, то процес навчання слід розпочинати після того, як дитина добре оволодіє рідною мовою. При цьому іноземні мови слід опановувати не дві одночасно, а послідовно, одну за одною, і робити це швидко й інтенсивно – шість, сім, вісім уроків на тиждень. К. Ушинський переконаний, що знання іноземної мови потрібно використовувати для удосконаленого опрацювання рідної, більш глибокого її засвоєння у протистоянні чужим елементам і перетворюванні їх у національний дух. Він вважає, що головною метою вивчення кожної іноземної мови має бути ознайомлення з літературою, потім розумова гімнастика, а вже потім – практичне оволодіння, адже, на його думку, найперше, що дає знання чужої мови, – це «ключ до багатств західної науки і літератури» [305, с. 571].

К. Ушинський засуджує поширене в заможних верствах російського суспільства вивчення французької мови в ранньому віці як таке, що позбавлене здорового глузду. Адже мета його абсурдна – спілкування зі своїми земляками чужою мовою, а наслідки – шкідливі. На терези ставляться несумісні речі: з одного боку, хороша паризька вимова, з другого – «правильний розумовий розвиток, повнота духовного життя, розвиток думки, почуття, поезії в душі, національність людини, здатність її приносити користь вітчизні, моральність і навіть релігія дітей» [305, с. 574]. Виступаючи проти моди на французьку мову, К. Ушинський описує й викриває вельми небезпечне явище для російської нації – лінгвосуїцид, добровільну відмову певних прошарків суспільства від своїх етнокультурних прав.

Про наслідки раннього вивчення французької мови з позиції психолінгвістики говорить і О. Потебня, покликаючись на російського поета Ф. Тютчева, про що ми писали в пункті 3.2. нашого дослідження, а також у статті «Інтерпретація О. О. Потебнею проблеми національної школи і денационалізації в аспекті лінгвофілософських ідей Вільгельма Гумбольдта» [161]. Зазначимо, що погляди О. Потебні й К. Ушинського на роль рідної мови та проблему вивчення іноземних мов у ранньому віці багато в чому збігаються. Однак якщо К. Ушинський розглядає проблеми, пов'язані з поняттям рідної мови, переважно в педагогічному аспекті, то О. Потебня пов'язує їх з проблемою денационалізації як лінгвоциду і розглядає насамперед у психолінгвістичному аспекті. Як указує В. Марковський, серед науковців світового рівня О. Потебня першим довів українцям необхідність і першочерговість боротьби за право на рідну мову [192, с. 215–216]. Обґрунтовуючи поняття рідної мови з педагогічної і психолінгвістичної точки зору, К. Ушинський і О. Потебня закладають її методологічне й наукове підґрунтя.

Завзятим популяризатором необхідності викладання предметів у початкових закладах рідної мовою був Б. Грінченко (див. додаток А), ця ідея стала ключовою в його громадській діяльності. Так, в основу праці «Якої нам треба школи» лягли матеріали полеміки між учителями, в якій обговорювалася проблема викладання рідної мови. Вивчаючи давні традиції українського народу, автор наполягає на необхідності навчання тією мовою, якою дитина говорить у родині, бо саме це, на його думку, забезпечує свідоме засвоєння знань. «І справді, – пише Б. Грінченко, – ми бачимо таку річ, завсігди діти, що вчать своєю рідною мовою, розумніші, більше в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою. З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку» [цит. за: 43, с. 7]. Педагог указує на виховну функцію рідної мови, яка разом з народною етикою та народною педагогікою сприяє формуванню таких рис майбутнього громадянина, як патріотизм, гуманність, добропорядність у взаєминах з іншими, адже процеси денаціоналізації спричиняють тяжкі наслідки, ведуть до аморальності й бездуховності.

У праці «Народні вчителі і українська школа» Б. Грінченко звертається до проблеми українських шкіл, брак яких призводив до денаціоналізації та психологічного виродження українців і спричиняв трагічні наслідки морального, культурно-освітнього й економічного характеру. Автор посилається на теоретичні докази про спадковість рідної мови М. Драгоманова, В. Водовозова, М. Корфа. У вихідних положеннях він спирається на ідеї В. фон Гумбольдта про те, що мова зберігає думки й переживання усього народу, у ній закладено самобутнє світобачення нації, яке через мову передається від предків нащадкам. Проблеми рідної мови педагог аналізує, звертаючись до мовознавчих і педагогічних ідей О. Потебні, К. Ушинського, П. Фортунатова. Основуючись на природі та механізмах процесу навчання, він наполягає, щоб граматику писали рідною для дитини мовою. Як педагог з великим досвідом, Б. Грінченко розуміє, що дитина на підставі мовних уявлень свого народу будує стереотипи, а пізніше сприймає та засвоює й іншомовні закони і лексику переважно через порівняння з рідними мовними явищами і словами на основі аналогій.

До праць теоретичного спрямування належить і «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1905), написана російською мовою через бажання автора донести своє слово до якомога ширшої читацької аудиторії. Н. Антонєв зазначає, що цей твір Б. Грінченка є одним з найгостріших звинувачень тогочасної освітянської дійсності, у ньому «гармонійно поєдналися легкий, зрозумілий публіцистичний стиль викладу з глибоко науковим усебічним висвітленням суті питання, читач знаходить тут і численні посилання на погляди вітчизняних та зарубіжних педагогів про рідномовне навчання, і конкретні факти з історії боротьби

українців за національну школу, і низку трагікомічних випадків мовних непорозумінь між учнями-українцями та вчителями-росіянами, і аргументовані докази непридатності тогочасних російських підручників для нормального навчання українських дітей» [10, с. 443–444]. Поручуючи актуальні проблеми національної школи в умовах русифікаторської політики, український педагог, за словами М. Веркальця, «робить блискучі теоретичні узагальнення про роль рідної мови в процесі навчання й виховання, про непоправну шкоду, якої завдає учневі чужомовна школа» [43, с. 35–36]. Спираючись на власну шкільну практику й на історичні факти 200–250-ї давності, пов'язані зі станом освіти в Україні, Б. Грінченко порушує питання дискримінації українців, яка починається зі школи. Український народ, стверджує Борис Дмитрович, завдячуючи своїй школі, у XVII і XVIII ст. мав дуже високий освітній рівень, а «в XIX–XX он, из-за чужезычной школы, упал крайне низко»² [65, с. 87].

Наполягаючи на тому, що питання навчання в школі рідною мовою є питанням педагогічним, а не політичним, він обстоює право кожної дитини на знання і право кожної дитини на мову, адже в результаті навчання в русифікованій школі українську дитину позбавляють будь-якої мови. Цю думку педагог ілюструє вельми переконливим прикладом, пов'язаним з існуванням «...в языках русском и украинском слов приблизительно одинаковых по форме (или кажущихся ученику таковыми), но разных по значению», яких багато, тому вони «постоянно сбивают ученика с толку: он привык к тому, что роза значит роза, люлька – курительная трубка, шарь – слой, а теперь его уверяют, что он ошибается, и в его голове красивый цветок должен превратиться в некрасивую харю, курительная трубка – в колыбель, а слой – в шаровидное тело» [65, с. 85]. Оскільки вчитель не пояснює дитині, що вона має справу з двома різними мовами, у ще несформованій свідомості відбувається жахливе змішування мови російської та рідної, при цьому учень не оволодіває російською і спотворює рідну. Б. Грінченко підсумовує: «Вот тогда-то и появляется у него “тот отвратительный жаргон”, о котором говорит Ушинский, как о результате русской школы в украинском селе...» [65, с. 85]. Автор, розмірковуючи над питанням про результати діяльності школи, яка відкинула мову рідного народу, замінивши чужою, для обґрунтування власної думки звертається до лінгвофілософських праць В. фон Гумбольдта «Про різну будову людських мов і вплив на розумовий розвиток людського роду» й О. Потебні «Мова і народність». У статті Б. Грінченка знаходимо пряме цитування обох: «Итак, что же делает

² Працю Б. Грінченка «На беспрсветном пути. Об украинской школе» ми не перекладали, оскільки автор написав її російською мовою принципово – через бажання донести своє слово до якомога ширшої читацької аудиторії, а не через цензурні утиски.

школа, отбрасывающая язык народа, заменяющая его чужим? Она заставляет народную мысль сделать огромное усилие: сойти со всех тех бесчисленных путей, по которым она ходила с незапамятных времён и пойти в новых, не менее бесчисленных направлениях, очень часто прямо противоположных тем, которыми она шла до сих пор. “Каждый язык, – говорит Гумбольдт, – образует вокруг народа свою сферу, которую надобно оставить, чтобы перейти в подобную сферу другого народа”. Очевидно, это такое разрушение всех устоев выработанного веками народного мышления, такая ломка, после которой наступает то опустошение сознания, при котором неизбежно на месте вытесняемых форм “воцаряется мерзость запустения”. Очевидно, что при таких условиях народная мысль не только не может развиваться, она вообще не в состоянии работать сколько-нибудь продуктивно, – она может лишь путаться в лабиринте противоречий или рабски следовать за указкой ... *если язык народа не развивается, то не может развиваться и народная мысль, творческие силы народа умирают»* (курсив – Б. Г.) [65, с. 88]. При цьому у своїх педагогічних поглядах на викладання мови Б. Грінченко дотримується принципу природовідповідності німецького педагога Ф. Дістервега, згідно з яким школа має розвивати природні задатки учнів, а також природну мову дитини, щоб зробити її найбільш досконалим засобом формування думки.

Українські вчені та політики другої половини XIX – початку XX ст., зокрема І. Франко, С. Дністрянський, М. Грушевський, В. Старосольський, К. Левицький, звертаються до проблеми рідної мови як оберега спільноти, акумулятора колективної історичної пам’яті народу, символу етнічного самозбереження та самобутності, засобу самоідентифікації українців, генератора їх національної свідомості, наполягаючи на особливому значенні української мови в процесі об’єднання нації та державотворення.

Зусилля українських культурних діячів у розробці поняття «рідна мова» знайшли своє втілення в концепції мовної освіти І. Огієнка, викладеній у «Науці про рідномовні обов’язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства» (1936), у якій автор сформулював «Десять мовних заповідей свідомого громадянина» (див. додаток Б). Концепція мовної освіти І. Огієнка була спрямована на виховання національно свідомого громадянина, оскільки її автор вважав, що «рідна мова приносить державі найсильніші патріотичні характери» [205, с. 11]. Вона мала виразний українознавчий характер, адже за цією концепцією вивчення мови мало поєднувати в собі опанування національної історії, релігії, народних традицій, культури, літератури, етики, естетики, екології, риторики, музики, живопису, іноземних мов.

Зазначимо, що на батьківщині В. фон Гумбольдта ідеї, суголосні поглядам українських педагогів і науковців на мовну освіту, розвиває

Л. Вайсгербер – німецький «апостол рідної мови». У праці «Рідна мова і формування духу» (1929) учений, виходячи з ідеї В. фон Гумбольдта про взаємозв'язок рідної мови й народного духу, сформулював завдання мовної освіти. У розділі «Завдання навчання мови» він стверджує, що викладання мови залежить від погляду на її сутність. Там, де мова розглядається як зовнішній засіб спілкування, у викладанні мови значення надається правильності, хорошій вимові, правильному формотворенню [38, с. 157]. Проте більш важливим Л. Вайсгербер вважає змістовний бік мови, який і має стати осередком її викладання. Наполягаючи на тому, що мова, як культурне надбання, є формою суспільного пізнання, учений стверджує: сенс викладання мови понад усе полягає в побудові мовного світосприйняття в дитини. Це зумовлено тим, що «дитина, вивчаючи свою рідну мову, вростає у світ думок її мовної спільноти; навколо і за допомогою звукових форм, формується зміст, який підштовхує розум дитини до узагальнення й опанування явищ і допомагає їй набутти основи її мислення і поведінки, що ґрунтуються на трудах мовних предків» [38, с. 158]. Отже, інший підхід у викладанні мови зумовлений розумінням її як засобу висловлювання думки. А тому перед мовною освітою стоїть завдання не тільки сформувати у дитини навички красиво й виразно висловлюватися, а й навчити вміння сказати про все те, з чим дитина зустрічається. Звернувшись до вимоги В. фон Гумбольдта, щоб викладання мови було насправді викладанням мови, а не інструкцією до стародавніх авторів, Л. Вайсгербер проголошує головний принцип мовної освіти – автономність і самоцінність викладання мови та формулює головну її мету: якщо мова є для людини основним засобом розумового засвоєння світу і його явищ, то завдання вчителів – передати дитині все, що задля цієї цілі створила її рідна мова. Німецький учений звертає увагу на потужний енергетичний потенціал рідної мови, який відіграє не останню роль у процесі навчання, він особливо наголошує на тому, що «всі духовні сили людини проявляються в мові», тому емоційний потенціал рідної мови бере особливу участь у процесі формування понять [38, с. 160].

Вочевидь, проблема «рідної мови» і національної школи стає актуальною не лише в середовищі науково-педагогічному, а охоплює всю українську спільноту.

На думку В. Гнатюка – одного з керівників НТШ, прийнята в Австрії конституція 1861 року дала «поодиноким народам змогу свободнішого розвитку» [62, с. 3], зокрема українському, це сприяло заснуванню народовцями 1868 року на Галичині товариства «Просвіта». Коли «Просвіта» у 70-х роках, за словами В. Лева, обмежила свою діяльність загальноосвітньої праці серед українського суспільства в Галичині, виникла потреба заснувати товариство, що дбатиме про розвиток рідного письменства всього українського народу, тому представники інтелігенції України Західної (С. Качала, Т. Дембицький, М. Димет) і Східної

(О. Кониський, Д. Пильчиків, М. Драгоманов, Є. Милорадовичка) вирішили заснувати «Літературне товариство ім. Шевченка» [174, с. 5–6]. Як стверджує О. Купчинський, власне тоді в середовищі інтелігенції починає формуватися ідея необхідності мовної та етнічної єдності всіх українських земель, яка стала передумовою постановня насамперед культурної, а згодом і політичної, модерної всеукраїнської національної свідомості. Історик вважає, що товариство постало на противагу щораз інтенсивнішому переслідуванню українського слова і національної науки у Східній Україні 70-х років, щоб захистити українське слово поза межами царсько-жандармської влади [166, с. 6]. О. Купчинський звертає увагу на те, що значною подією 1880 року для Товариства стала поява німецькою мовою праці О. Огоновського «Студія з галузі української мови» (*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*), «у якій автор довів (на противагу російській і польській історіографії) самостійність української мови в колі інших слов'янських мов, що було згодом високо оцінено в західному науковому світі» [166, с. 7]. А 1886 року зусиллями Товариства було видано двотомний «Малорусько-німецький словник» Є. Желехівського, який набув всеукраїнського значення, оскільки містив понад 64 000 слів, уживаних як у Західній, так і у Східній Україні. За свідченням М. Демського, свого часу він був найповнішим джерелом для ознайомлення з лексикою української мови і відігравав важливу роль у поширенні нової української літературної мови в Галичині та витісненні з ужитку язичія. Застосований у словнику фонетичний правопис – желехівка використовувався у виданнях народовців і Товариства і сприяв зближенню західноукраїнського правопису зі східноукраїнським [98, с. 183–184]. Желехівка 1892 року була затверджена австрійським урядом для офіційного вжитку в шкільному навчанні Галичини й Буковини і безроздільно панувала в Західній Україні до 1922 року. Отже, «Літературне товариство ім. Шевченка» намагається відстоювати права української мови на серйозних наукових підставах.

1892 року було прийнято новий статут, на підставі якого літературне товариство перейменовувалося на наукове, а метою його була вже не допомога розвитку української словесності, а розвиток і розроблення науки українською мовою [62, с. 4]. Головним органом НТШ стають «Записки», перший том яких виходить у 1892 році за редакцією Ю. Целевича. У статуті НТШ було задекларовано, що мовою «Записок» має бути українсько-руська. Упровадження української мови мало на меті: по-перше, заявити перед світом мову європейської нації, як такої, в умовах бездержавності; по-друге, довести спроможність української мови обслуговувати різні наукові галузі. Товариство об'єднало зацікавлених у національній науці вчених, і вже на початку ХХ ст., не маючи академічного статусу, довело наявність української науки й здобуло визнання свого академічного характеру у світових наукових колах.

Товариство вважало рідну мову найпершим джерелом національного розвитку, від початку приділяло багато уваги мові видань, підносило українську мову відповідно до потреб суспільного розвитку, виробляло й удосконалювало її науковий стиль. Воно дбало про розвиток україністики, постійно розширюючи науковий діапазон – історія мови, діалектологія, лексикографія, граматики, правопис і акцентологія, загальне й порівняльно-історичне мовознавство, термінологія в різних наукових галузях, викладання мови в школі тощо. Питання мови постійно порушувалися на шпальтах видань НТШ і на засіданнях не тільки філологічної, а й інших наукових секцій. Загальномовні проблеми та мовознавча тематика – ось центр зацікавлень не лише філологів, а й істориків, етнографів, математиків, хіміків, біологів. Тексти статей, повідомлень, рецензій, що надходили до редакції «Записок НТ» німецькою, англійською, польською, російською та іншими мовами, перекладалися; в оригіналах залишалися тільки публікації історичних і літературних джерел; до латинських, німецьких, англійських текстів додавалися переклади, тоді як слов'янськомовні тексти не перекладалися [165, с. 22].

О. Купчинський засвідчує, що НТШ зробило великий внесок в унормування правопису в загальноукраїнському масштабі. У 1900 році було створено «Язикову комісію», що мала підготувати проект українського правопису [165, с. 22]. Першим головою Правописної комісії став О. Колесса, заступником – М. Павлик, секретарем – М. Пачовський, до її складу в різні часи входили авторитетні філологи: В. Гнатюк, І. Кокорудз, К. Студинський, С. Смаль-Стоцький, І. Франко, М. Грушевський, В. Дорошенко, А. Кримський, Є. Тимченко. Ураховуючи правила, вироблені Крайовою шкільною радою, що була створена в Галичині 1867 року як урядовий орган, керуючий справами народного й середнього шкільництва, комісія з метою встановлення єдиних орфографічних правил уклала «Руску правопись зі словарцем», правописна система якої базувалася на желяхівці. «Правопись» була схвалена філологічною секцією НТШ і вийшла друком у Львові 1904 року [270, с. 122].

Принципове ставлення керівництва НТШ до проблеми унормування правопису було мотивоване тим, що в умовах асиміляторської мовної політики використання національної системи графіки та правопису, який ураховував неповторні особливості української літературної мови, символізувало суверенний статус української мови як окремої системи, а не діалекту чи наріччя. Політика лінгвоциду, впроваджувана російським урядом, вела до брутального втручання в алфавіт і систему правопису. За словами В. Німчука, історія українського правопису була унікальною, адже «навряд чи є в світі ще один народ, якому чужі правителі або політичні партії наказували, як писати його мовою» [202, с. 5]. Так,

Емським актом 1876 року було заборонено український фонетичний правопис, застосований П. Кулішем у «Записках о Южной Руси» (1856) і «Граматці» (1857), який поширився в Наддніпрянщині завдяки діяльності журналу «Основа». Емським указом українська мова не тільки проголошувалася малоруським наріччям, на якому друкування й видання оригінальних творів і перекладів заборонялося, а й окремим пунктом зазначалося, що у творах «красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису» [цит. за: 274, с. 189]. Розуміючи, що в умовах диглосної ситуації зміни в системі графіки є засобом впливу не тільки на статус, а й на корпус мови, які стимулюють міжмовну інтерференцію у фонетичній і морфологічній, відтак і в усіх інших системах мови, науковці НТШ послідовно відстоювали український фонетичний правопис як запоруку суверенності рідної мови.

Діяльність ЛТШ, а згодом НТШ в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. довела самостійність розвитку української мови як окремої національної європейської мови, її здатність повноцінно висловлювати обидві форми людського мислення: наукового і поетичного.

Розглядаючи різні підходи до поняття «рідна мова» на українських теренах, не можна обійти увагою внесок у розвиток національної культури українського громадського діяча, мецената (субсидіював «Киевскую старину», НТШ, «Академічний дім» у Львові), науковця, видавця «Нової громади», «Громадської думки» і «Ради», випускника Харківського університету (агрономія і зооветеринарія) Є. Чикаленка (1861–1929). У своїх статтях він висловив чимало цікавих думок про розвиток української школи, яку вважав «найдужчим чинником» у розвитку національного життя, та обстоював необхідність запровадження рідної мови в освіті як головного чинника формування цивілізованої держави й європейської нації. У брошурі «Розмова про мову» (1907) Є. Чикаленко не тільки прояснює «психологічні аспекти певного відчуження українців від рідної мови» [205], а й пояснює, як піднести престиж української мови. Автор наполягає на необхідності просвітити український народ, ширити свої книжки, газети та всіма способами добиватися своєї мови в школах, адже, на його думку, зневага до рідної мови як «мужицької» є найбільшим лихом нашого народу. Обізнаний з поглядами К. Ушинського й О. Потебні щодо питання рідної мови, він пише: «Між освіченими людьми, раз у раз найдуться такі, що не одцураються своєї мови, а говоритимуть і писатимуть по-своєму. Одні через те, що люблять свою мову, а інші через те, що бажають швидше просвітити свій народ, а вже давно дознано, що наука найлегша на тій мові, на якій дитина говорить дома. От через що всі, хто щиро хоче просвітити наш народ, домагаються, щоб школа була на українській мові» [цит. за: 9, с. 45]. Як людина практична, що знається на питаннях економіки й виробництва, Є. Чикаленко встановлює прямий зв'язок між навчанням рідною мовою та культурним і економічним

піднесенням нації, він стверджує: «Перечитайте минуле життя всіх народів, то побачите, що тільки просвіта на своїй рідній мові будить народ від віковичного сну, виводить його з темноти та бідності на ясний світ до кращого життя» [цит. за: 9, с. 46].

Отже, до розробки проблеми рідної мови звертаються фахівці різних галузей, намагаючись опанувати її всебічно. Неважко помітити, що прямо чи опосередковано вихідним положенням при цьому виступає ідея В. фон Гумбольдта про зв'язок мови з національною культурою й народним духом. Показовою в цьому плані є дефініція, запропонована істориком і правознавцем С. Шелухіним: рідна мова – це «природний і культурно-історичний духовний актив» у житті народності, «надбаний віками і злитий з усім складом і станом народної душі» [322, с. 1]. Він вважає, що нищення мови відбивається на духовному стані, продукції і культурі народу – не тільки знижує їх рівень і знесилює, а навіть нищить.

Сергій Шелухін (1864–1938) – український громадсько-політичний діяч, педагог, редактор «Української хати», колишній випускник юридичного факультету Київського університету, ці думки висловлює у праці «Значіння рідної мови для народності й творчості» (1911), в якій безпосередньо посилається на ідеї В. фон Гумбольдта, О. Потебні, П. Житецького. Ця праця спрямована проти асимілятивної політики царського уряду, що суперечить законам природи, які неможливо перемінити, адже факт існування окремої мови «свідчить про факт існування окремої народності» [332, с. 2]. С. Шелухін викриває небезпечну психологію централістів і асиміляторів: «Вони міркують, що, знищивши чинює рідну мову та накинувши тій народності свою чи чинює іншу мову, вже тим самим сполучили народності до купи, змішали їх в одноманітну масу й знищили національне питання, тобто витворили ніби то один етнографічний колектив, один народ» [332, с. 2]. Він говорить про обопільні руйнівні наслідки асиміляції, адже нищення мови і культури недержавних націй, на думку історика, призводить до зниження культурного рівня державної народності: «Рівень культури в державі підвищується не асиміляцією, а розвитком культур народностей її. Українська культура, яка була вища за московську, через русифікацію занепала і від того московська культура не повисилася; а російська культура, яка попереду багато користувалася з української, через занепад української, тільки прогнала й збідніла, бо од нищення активу ніяк неможна забагатіти» [332, с. 5]. Враховуючи думку В. фон Гумбольдта про мову як живий організм, С. Шелухін стверджує, що природні мови розвиваються, підупадають, виростають, зникають, але зовсім з інших причин і за іншими законами, ніж держави й державі мови. На цій підставі він наполягає на тому, що мова і держава належать до різних категорій людського існування: держава – це поняття політичне, а питання про мову – це предмет лінгвістики, етнографії, культури, історії. Мова за своєю

природою не належить до елементів держави. Як правознавець, С. Шелухін переконаний, що для державного вжитку корисно мати державну мову для підданих, однак її наявність жодним чином не скасовує існування в народностей своїх рідних мов [332, с. 8–9]. Довівши непричетність мови до політичних елементів, С. Шелухін доводить безпідставність обвинувачень українців, які дбають про розвиток своєї рідної мови, у сепаратизмі. Адже саме в сепаратизмі звинувачував українців Валуєвський циркуляр. Український правознавець переконаний: «всяка народність, як тільки доростає до національної свідомості дбає про життя й розвиток своєї рідної мови вже не стихійно, а свідомо» [332, с. 2], оскільки оборона етнокультурних прав є не тільки моральною вимогою, а й цілком природним інстинктом самозбереження. Зазначимо, що обвинувачення в сепаратизмі проти українофілів того часу висували серйозні опоненти, зокрема професор Київського університету, засновник експериментальної педагогіки, психіатр і дитячий психолог І. О. Сікорський у доповіді «Росіяни й українці», проголошеній в Клубі російських націоналістів 1913 року [278].

Ідея В. фон Гумбольдта про мову як акумулятор народного духу була застосована і на ниві сільського шкільництва, про що свідчить книга «Українське вчительство на Гуцульщині» (опуб. 1958) М. Ломацького (1886–1968) – українського педагога, етнографа, фольклориста, публіциста, культурно-громадський діяч. У ній ідеться про українських учителів, які впроваджували рідну мову в шкільну освіту в найвіддаленіших селах Гуцульщини в середині ХІХ – на початку ХХ ст. Свою працю М. Ломацький закінчує вельми показовими словами: «...зерно, кинене руками вчительства в гуцульські душі й серця, не пропало марно. Воно не лише скільчилось, але й запустило в них глибоке коріння, якого не сила було вже вирвати пихатій “моцарствоваї” Польщі та її посіпакам, що, як голодна сарана, лізли в наші гори. Польща знищила зовсім українське шкільництво на Гуцульщині, напхала в гори своїх польських учителів-шовіністів і наказала їм прогнати геть зі шкіл українського духа. Але це не вдалось Польщі зробити» [181, с. 72].

В. фон Гумбольдт стверджував, що національні спільноти відрізняються одна від одної системами світосприйняття, взаємозумовленими характером мови, носіями якої вони є [83, с. 166]. Тезу про те, що різні мови представляють різні способи мислення і світосприйняття, мовознавець висловлюватиме неодноразово, її знаходимо й у статті, написаній на початку 1800-х років: «Різні мови – це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її» [76, с. 349], і в працях 1820–30-х років: «...різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання і на почуття є насправді різними світобаченнями» [86, с. 370]. В. фон Гумбольдт першим почав говорити про відмінність картин світу в різних народів, зумовлену національним характером мови, про те що

«картину світу» для кожного народу «створює рідна мова» [86, с. 378]. Сучасна етнопсихологія, психолінгвістика й етнолінгвістика розглядають картину світу як результат психологічного відображення й узагальнення дійсності, яка формується на ґрунті етнічних мов у процесі складної «взаємодії мовної / мовленнєвої свідомості з навколишньою дійсністю» [192, с. 118]. Картина світу є сумою найзагальніших уявлень народу про світ і завжди має національно-культурний відбиток і як національно самобутня сукупність знань про світ фіксується в специфічній організації фразеології, лексики, граматики рідної мови народності.

Незалежно від рівня обізнаності з ідеями В. фон Гумбольдта, необхідність наполегливої праці на цій ниві прекрасно усвідомлюють українські науковці. Розуміючи, що консолідація українського народу має відбутися на етнонаціональних засадах, національно свідомі вчені починають активно звертатися до різнобічного дослідження особливостей національної ментальності. На цьому поприщі важливий внесок зробили історики Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908) і Микола Іванович Костомаров (1817–1885) – «найвидатніші творці концепції національного світогляду українського народу в ХІХ ст.» [25, с. 4].

Уже перша половина ХІХ ст. позначена увагою українських науковців до усної народної творчості, оскільки фольклорні джерела відбивають своєрідність національної мовної картини світу, втіленої в просторових, часових, морально-етичних поглядах народу. У цей час з'явилися перші збірки українського фольклору: М. Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819), М. Максимовича «Малороссийские песни» (1827) і «Украинские народные песни» (1834), І. Срезневського «Запорожская старина» (1833–1838), П. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (1836), «Русалка Дністровая» (1837), Г. Ількевича «Галицькі приповідки й загадки» (1841), збірки латиським шрифтом В. Залеського, Ж. Паулі та ін.; з'явилися студії, присвячені українській народній творчості – М. Гоголя, З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, О. Бодяньського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Закревського, А. Метлинського. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. тексти фольклорних творів друкують у виданнях НТШ, у журналах «Основа», «Киевская старина», газеті «Черниговские губернские ведомости». З'являються матеріали А. Єдлічки, І. Рудченка, М. Лисенка, Я. Головацького, П. Чубинського. У цей час фольклор стає предметом глибокого наукового дослідження у працях О. Потебні, П. Житецького, М. Сумцова, М. Драгоманова, М. Дашкевича, І. Франка, М. Лисенка, О. Серова, В. Гнатюка, Ф. Колесси, М. Номиса, Д. Яворницького, К. Квітки, Лесі Українки, А. Кримського, П. Грабовського, М. Павлика, Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Перетца, М. Возняка, В. Щурата, О. Роздольського, А. Лободи. Деякі українські вчені звертаються до порівняльно-історичного методу. З ініціативи

І. Франка було створено Етнографічну комісію НТШ, засновано серійні видання «Етнографічний збірник» і «Матеріали до української етнології». У Чернігові 1901 року надруковано бібліографічний покажчик Б. Грінченка «Література українського фольклору. 1777–1900». А 1910-го у Харкові вийшла друком розвідка М. Сумцова «Діячі українського фольклору», де подано 77 персоналій дослідників українського фольклору, починаючи з фольклористів XVIII ст. – Г. Калиновського і З. Доленги-Ходаковського та закінчуючи М. Халанським і самим М. Сумцовим [288, с. 2], яка стала переконливим свідченням наявності української фольклористики як повноцінної наукової галузі європейської філології. Окремим питанням у цьому контексті постає доробок О. Потебні, учений знаходить основи української ментальності в мові національного фольклору, який опрацьовує, спираючись на порівняльно-історичний метод, заклавши цим основи лінгвофольклористики.

У праці «Загальна літературна мова і місцеві наріччя», написаній, імовірно, у 1880-х роках, О. Потебня проводить чітку межу між діалектами і літературною мовою, він пише: «Мовознавство, цінуючи переваги літературної мови, не підкорює їй народних говорів і подібно до будь-якої науки прагне до розділення понять, а не до їх змішування» [240, с. 125–126]. Умовою подальшого розвитку літературної мови вчений вважає «літературне й наукове опрацювання народних говірок» [240, с. 133]. Отже, перед національним мовознавством постає проблема розвитку діалектології як окремої наукової галузі й піднесення літературної мови.

Основоположником української діалектології вважається М. Максимович, він у праці «Критико-історичне дослідження про російську мову» (1838) першим запропонував класифікацію українських говорів. За завданням Південно-Західного відділу Російського географічного товариства І. Новицький уклав програму, за якою мали збирати український діалектологічний матеріал, що її згодом допрацював О. Потебня. До цієї справи також долучилися П. Чубинський і К. Михальчук. Відтак 1872 року з'явилася перша українська карта українських говорів, яку підготував К. Михальчук. Він зробив багато для розвитку діалектології, зокрема обґрунтував поділ діалектів на давні й новожитні, запропонував пояснення багатьох явищ сучасних діалектів, критерії розмежування структурно й генетично близьких мов і наріч, сформулював наукові принципи обстеження українських діалектів, заклавши основи їх типологічного вивчення.

Уже в першій половині XIX ст. розпочинаються розвідки з історії української літературної мови, з'являються статті, в яких досліджується мова українських письменників І. Котляревського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. Такі розвідки, як правило, ще не мають самостійного характеру, а подаються в контексті літературознавчих оглядів. У 1861 році в «Основі» П. Куліш публікує статтю «Огляд

української словесності», у якій характеризує мову П. Гулака-Артемівського. У першій частині праці А. Петухова «Південноросійська література XVIII віку, переважно драматична» (1880) охарактеризовано українську літературну мову XVIII ст. у порівнянні з мовою народною.

Перші значущі з наукового погляду праці в цій галузі належать П. Житецькому. Учений зробив аналіз пам'яток староукраїнської літературної мови, схарактеризувавши «Пересопницький рукопис» (1556–1561), вірш у запису XVII ст. про поразку Б. Хмельницького під Берестечком у 1650 р., «Острозьку трагедію» (1693). Він написав низку статей з історії староукраїнської літературної мови, з-поміж яких «Давні погляди російських людей на російську мову» (1882), передмова до праці Г. Галагана «Малоруський вертеп» (1882), «Про церковнослов'янську мову в малоросійській книжній мові XVII в.» (1888), а також монографії «Нарис літературної історії малоросійського наріччя XVII в.» (1889) і «Енеїда» Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з «Оглядом малоросійської літератури XVIII віку» (1900). У праці «Думки про народні малоросійські думи» П. Житецький, проаналізувавши зміст, мову, стиль і ритм українських дум, робить висновок, що цей фольклорний жанр розвинувся під впливом шкільної писемності. М. Сумцов у рецензії писав, що ця праця «відкриває нове велике поле для наукових дослідів, притому наводить увагу дослідників на взаємини між книжною літературною та народною поезією, між школою і життям, тобто туди, де доводиться мати справу із складними взаєминами природної народної творчості, шкільної освіти і побуту, що історично склався» [цит. за: 113, с. 12].

Літературна мова потребує розвитку граматики й лексикографії, у той же час сама впливає на їх формування й розвиток. З іншого боку, жива мова, вивченням якої займається діалектологія, визначає певною мірою розвиток граматики й лексикографії.

Першою в українському мовознавстві друкованою граматикою живої народної української мови стала «Грамматика малоросійського наріччя» (1818) О. Павловського, у якій стисло описувалися особливості звукової системи й морфологічної будови. До аналізу граматичних явищ української мови протягом XIX ст. зверталися такі вчені, як М. Максимович, О. Бодяньський, П. Лавровський, М. Корсунський, Я. Головацький, А. Метлинський, О. Огоновський, В. Науменко, О. Потебня, Є. Тимченко, А. Кримський, К. Михальчук та ін. На думку М. Жовтобрюха, однією з перших праць, де більш-менш докладно висвітлювалися основні питання фонетики, орфографії, словотвору та граматики, була «Руська грамматика» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера (1893) [113, с. 6].

З початку XX ст. на Наддніпрянщині почали з'являтися шкільні підручники. У них подавалися основні відомості з фонетики, морфології та синтаксису української мови. Незважаючи на те, що українська мова до

1917 року в загальноосвітній школі не викладалася, підручники деяких авторів мали велику популярність і перевидавалися кілька разів, як, наприклад, «Коротка граматики української мови» (1906, 1912, 1913, 1917) П. Залозного, «Українська граматики» (1907, 1917) Є. Тимченка, «Українська граматики для школи» (1907, 1909, 1912, 1913) Г. Шерстюка, «Граматики української мови» (1914) І. Нечуя-Левицького. Лінгводидактичне значення цих підручників полягало в тому, що мовні явища вони подавали в їх загальнонаціональному вияві.

Нечасто, як на це вказує М. Жовтобрюх, з'являлися друком українські орфографічні словники : «Руська правопись зі словарцем» (1904) та «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» (1916, 1917, 1918, 1922, 1924, 1926) Г. Голоскевича [113, с. 23].

Розвиток української літератури й культури у ХІХ ст. потребує докладного загального словника, тож починає складатися українська лексикографія на наукових засадах. Так, з'являються «Стислий малоросійський словник» (1818) О. Павловського і «Зібрання слів малоросійського наріччя» (1823) І. Войцеховича. На початку 1830-х років І. Вагилевич зібрав і опрацював лексичний матеріал для українсько-польсько-німецько-латинського словника, у 1830–40-х над диференційним українсько-російським словником працює П. Білецький-Носенко, над подібним словником працює й Л. Боровиковський, у цей час Й. Скоморовський укладає 5-томний українсько-польський, а К. Скоморовський – німецько-український, над німецько-українським словником працює й Ю. Лаврівський, у 1849 році Т. Витницький підготував до друку польсько-церковнослов'янсько-український словник (бл. 20 000 словникових статей), у 1850–40-х роках за підтримки В. Даля і його великої зацікавленості підготував рукопис «Матеріалів для складання малоросійсько-російського словника..» (бл. 13 000 слів) В. Лазаревський. У другій половині ХІХ ст. з'являються словники середнього обсягу: «Словник малоросійського наріччя» (1855; частина на літери А–З, бл. 6 000 слів) О. Афанасьєва-Чужбинського, «Словник малоросійських ідіом» (1861; 11 127 слів) М. Закревського, «Спроба південноросійського словника» (1861, 1883–1886). Найвищим досягненням української лексикографії того часу став 4-томний «Словник української мови» (1907–1909) за редакцією Б. Грінченка, матеріал до якого збирався протягом кількох десятиліть, участь у цій справі брало багато відомих письменників, учених і культурних діячів, що об'єдналися навколо «Основи», а пізніше «Киевской старины». Першою науковою працею з історії української лексикографії став «Огляд лексикографії» (1905) Б. Грінченка, де йшлося про розвиток українського словникарства від ХVІ до початку ХХ ст.

Значно складнішою була справа зі створенням термінологічних словників, адже послідовна асимілятивна політика російського уряду призвела до усунення української мови із суспільної сфери – державної,

офіційно-ділової, культурно-освітньої, економічної, технічної, наукової. Одна з перших спроб у цій царині належить І. Гавришкевичу – це «Початок до уложення термінології ботанічної руської» (1852). Фундатором української термінології вважають І. Верхратського, якому належить праця «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» (1864–1879). На шпальтах ЗНТШ з'являються термінологічні збірки з різних галузей: В. Левицького – з математичної (1895), фізичної (1898) і хімічної (1903) термінології; І. Закревського – з правознавчої (1902), С. Рудницького – з математичної (астрономія, астрофізика, геодезія, мореплавання), фізичної (геологія, петрографія) і біологічної (біогеографія, антропологія) географії (1908); І. Горбачевського – з хімічної термінології (1905).

Окремо скажемо про перекладні словники. Початки української лексикографії науковці пов'язують з церковно-українським «Лексисом...» (1596) Лаврентія Зизанія, який за своєю суттю був перекладним словником, адже в ньому реєстрові «словенські» слова перекладено на «діалект руський». Перекладним у своїй основі був і «Лексикон...» (1627) Памво Беринди, у першій частині якого до слів вихідної церковнослов'янської мови наводилися відповідники й пояснення «мовою простою», тобто тогочасною українською. Протягом другої половини XVII – XVIII ст. з'являються словники, реєстр яких складається зі слів живої і книжної української мови з перекладом чи тлумаченням мовою «словенською». Найдавнішим рукописним словником такого типу з реєстром близько 5000 слів був знайдений і виданий П. Житецьким «Словник книжної малоросійської мови за рукописом XVII віку» (1889). Видання власне перекладних словників розпочалося у другій половині XIX ст., це – «Німецько-руський словник» (1867; 30 000 слів) О. Патрицького, «Спроба російсько-українського словника» (1874; 74 000 слів) М. Левченка, «Русько-мадярський словник» (1883; бл. 20 000 слів) Л. Чопея, «Малорусько-німецький словник» (1885–1886; 64 000 слів) Є. Желехівського і С. Недільського, «Словник російсько-український» (1893–1898; 37 000 слів) М. Уманця і А. Спілки, «Російсько-малоросійський словник» (1897–1899; 40 000 слів) Є. Тимченка. На Західній Україні видавалися двомовні шкільні словники, зокрема «Русько-латинський словарець для руських гімназій» (1907) та «Латинсько-український словар для середніх шкіл» (1912) Ю. Кобилянського, «Словарець німецько-руський для IV кл. шкіл народних» (1909) І. Голубоча, «Русько-польська термінологія зі збіркою інших слів до шкільної і приватної науки, зладжена на підставі шкільних підручників» (1910) Й. Танчаковського.

В Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. наукове обґрунтування одержує перекладознавство як міждисциплінарна галузь філології. Великий внесок у цю науково-практичну сферу зробили

О. Потебня та І. Франко, перший – у теоретичному плані, другий – у методологічному.

Виходячи з постулату В. фон Гумбольдта «всьяке розуміння є водночас і нерозумінням», О. Потебня закладає засадничі основи лінгвокраїнознавчої теорії слова, яку сформулювали в 1960–70-х роках російські лінгвісти Є. Верещагін і В. Костомаров, викладаючи російську мову іноземним студентам. Спираючись на засади історичного мовознавства й розглядаючи історію мислення у зв'язку з розвитком мови, О. Потебня стверджує, що елементи мови виступають актами думки, де звукова форма вказує на значення. Розрізнення у слові зовнішньої форми, змісту і внутрішньої форми дає вченому підставу для пояснення не тільки природи слова, а й структури художнього твору і мистецтва як такого. Образ і значення він розглядає як компоненти мистецтва, в якого кількість образів є меншою за кількість можливих значень. О. Потебня розрізняє дві форми мислення – поетичну, в якій значення проявляється в образі, і наукову – в якій значення переважає над образом. Отже, думка за своїм змістом виявляється або образом, або поняттям. За словами І. Теплового, гносеологічне розуміння природи образу, згідно з О. Потебнею, сприяє проникненню в суть творчого процесу, пояснює соціально-історичні основи художньої творчості та її комунікаційну функцію, механізми сприймання художніх творів, евристичну роль художнього образу [296, с. 77].

Розглядаючи вплив перекладознавчої концепції В. фон Гумбольдта на концепцію художнього образу О. Потебні, М. Лановик стверджує, що український учений упритул підійшов до проблеми перекладу як відтворення художнього твору засобами іноземної мови, до розуміння перекладу як сприймання його крізь призму іншої національної свідомості. Спираючись на тезу О. Потебні про те, що поетичний образ служить зв'язком між зовнішньою формою і змістом, дослідниця обґрунтовує висновок, що художній образ є визначальним елементом, основою, на якій повинен будуватися поетичний переклад, і досягти адекватного відтворення образу при перекладі твору можна тільки через цілісне відтворення форми і змісту поетичного тексту. Вона зазначає, що в естетичній концепції О. Потебні гармонійна єдність змісту і форми художнього твору постає одним з основних законів мистецтва, тому у процесі перекладу найголовніше завдання полягає в майстерному відтворенні гармонії цієї єдності, отже, «перекладач повинен “розщепити” єдність форми і змісту оригіналу і синтезувати їх у нову єдність таким чином, щоби незмінним, або ж якомога менш деформованим залишився художній образ твору» [171, с. 112].

І Франко, вважаючи переклад важливим засобом піднесення рідної мови і справою зближення національних мов і культур, їхнього розвитку та взаємозбагачення, присвятив перекладознавчим питанням понад 100

науково-критичних праць і рецензій. На підставі думки В. фон Гумбольдта про унікальність кожної мови і створеної в її лоні культури, він стверджує: «Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст розуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями» [310, с. 7]. І. Франко розробляє три галузі перекладу, кожна з яких має свою систему прийомів: 1) художній переклад; 2) науково-технічний; 3) переклади з Біблії та апокрифічних книг.

За словами Г. Загайської, І. Франко уперше в українському перекладознавстві провів розділову лінію між перекладом і власне переспівом, показав, що досконалість перекладу досягається не точним перекладом слів, а добором відповідних засобів вираження думки, відтворення ідеї, духу оригіналу, адже саме йому належать «перші повноцінні переклади українською мовою, максимально наближені до оригіналу і за формою і за змістом» творів античних авторів [115, с. 72]. Дослідниця вказує, з одного боку, на зв'язок перекладознавчої концепції І. Франка з викладеною вище концепцією О. Потебні, з другого – на зв'язок з ідеєю Вільгельма фон Гумбольдта про спорідненість мови з духом нації. Роблячи переклади з грецької чи латини, І. Франко, попри те що досконало володів цими мовами, залучав до опрацювання обраного тексту також і його переклади іншими мовами. Ось як він описує свою роботу над перекладом з Гесіода: «...я користувався виданням грецького тексту ... а для підмоги при інтерпретації тексту я вживав французького прозового перекладу ... Протягом перекладу, порівнюючи грецький текст із французьким, я аж надто часто мав нагоду переконуватися, що французький переклад дуже далекий від грецького оригіналу і дуже часто передає важні подробиці зовсім недокладно, а не одно й пропускає. Тому при перекладанні дальших творів Гесіода я вживав, обік грецького тексту, німецького перекладу ... Сей переклад далеко ближчий до оригіналу і подає надто численні уваги в нотатках під текстом, із яких я для свого перекладу взяв тільки дуже небагато» [307, с. 311–312]. Залучаючи до опрацювання тексту його переклади на різні мови, І. Франко творчо використовує ідею В. фон Гумбольдта про те, що «через різноманіття мов для нас відкривається багатство світу й різноманіття того, що ми пізнаємо в ньому» і людське буття стає для нас ширшим, оскільки мови в чітких і дієвих рисах подають нам різні способи мислення й сприйняття» [76, с. 349]. Перекладаючи художній твір, І. Франко намагається поглянути на оригінал, осягнути його зміст, не лише переклавши твір рідною мовою, а й

подивитись, як це робили іноземні перекладачі, мовами яких він володіє, адже глибоко усвідомлює інший гумбольдтівський концепт: «...кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людині дано вийти лише остільки, оскільки вона відразу вступає в коло іншої мови. Засвоєння іноземної мови можливо уподібнити до засвоєння нової позиції у колишньому баченні світу» [83, с. 80]. Попри це перекладач робить літературознавчий аналіз тексту, знову ж таки спираючись на думку В. фон Гумбольдта про те, що мова є продуктом творчості індивідуального і народного духу. І. Франко так описує власний метод: «Приставаючи до оцінки твору літературного, я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, т. є. стараюсь приложити до нього метод історичний і психологічний. Вислідивши таким способом генезис, вагу і ідею даного твору, стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного, поучаючого і корисного для нас...» [306, с. 311]. Описуючи перекладацьку стратегію І. Франка, Л. Григор'єва зазначає, що його власним перекладам і літературному аналізу завжди передував виклад того, що зроблено було вже до нього в цій галузі, потім ішов на ґрунтовний науковий основі аналіз його звичаїв, особливостей побуту народу, якому належить оригінал [64, с. 45]. І. Теплий звертає увагу на те, що нехарактерні для української дійсності категорії та поетичні образи І. Франко замінює більш зрозумілими й типовими для української культури [296, с. 77], тобто йдеться про усвідомлення І. Франком гумбольдтівської ідеї про те, що різні мови є не різним означенням речей, а різним їх баченням.

Ще задовго до виникнення проблеми сфер впливу між літературознавством і лінгвістикою в підходах до художнього перекладу І. Франко, будував свій аналіз на синтезі їхніх методів дослідження. У статті «Каменярі. Український текст і польський переклад. Де що про штуку перекладання», надрукованій у журналі «Учитель» 1911 року, він закладає основи перекладознавчого методу, що ґрунтується на синтезі мовознавчих і літературознавчих методів дослідження художнього тексту. Цей метод сформувався у працях українських перекладачів у 1960–80-х роках В. Радчука, В. Коптілова, М. Новикової, О. Чередниченка, Р. Зорівчак. В означеній праці І. Франко здійснює філологічний аналіз перекладу власного твору, як про це він пише: «З уваги на педагогічне значення сеї розвідки для школярів та вчителів, яким аж надто часто бракує відповідного руководу для розбирання, пояснювання та оцінки літературних творів, видаю її окремою книжечкою» [308, с. 7]. Розкриваючи «секрети штуки перекладання», автор указує на «психічні явища та естетичні факти» [308, с. 11], що їх слід ураховувати як важливий чинник читацької рецепції. Перша вимога, яку він висуває до перекладачів,

– це бездоганне володіння мовою як іноземною, так і рідною, він пише про значну частину тогочасних українських перекладачів: «дуже мало знають свій рідний язик, а тим менше чужі, або іноді ліпше знають чужий, як свій» [308, с. 9]. Описуючи методологію, вироблену І. Франком у роботі над перекладом як цілісну систему, І. Теплий виокремлює такі елементи: 1) аналіз літературної епохи; 2) вибір тексту, насамперед з погляду актуальності; 3) літературно-критичний аналіз відібраного твору; 4) критичний аналіз перекладів цього твору, виконаних попередниками; 5) власне переклад твору [296, с. 77]. Отже, І. Франко визначає чіткі критерії перекладу і висуває високі вимоги щодо нього. І це стосується не лише художніх текстів, особливі вимоги стосуються професіоналізму в перекладі шкільних підручників. У означеній статті знаходимо таку думку: «...для доброго перекладу якогось наукового твору треба бути добре обзнайомленим із тою наукою, до якої обсягу належить перекладаний твір. Се називається технічним терміном фаховість. Аби добре перекласти історичну працю, треба бути, загально беручи, фаховим істориком або бодай настільки обзнайомленим із історією та різними її помічними науками, аби при перекладанні не попадати в помилки. Те саме треба сказати про праці з обсягу природознавства та філософії, не говорячи вже про строго фахові учебники та досліди різних спеціальних наук. Певна річ, сама життєва практика здержує від таких спеціальних творів нефахових перекладачів, хоч, на жаль, треба сказати, у нас над перекладами шкільних учебників працювало немало дилетантів з дуже слабим підготуванням» [308, с. 9].

Неоцінений внесок у розвиток україністики зробив П. Житецький (див. додаток А), діяльність якого була по-справжньому універсальною, адже охоплювала всі означені нами вище ділянки цієї галузі, він започаткував історичну фонетику, історію літературної мови, заклав теоретично-практичні основи перекладу біблійних текстів, багато зробив для розвитку української лексикографії. 1900 року П. Житецький написав дослідження «Гумбольдт в історії філософського мовознавства», в якому лінгвофілософська концепція німецького мислителя розглядалася на тлі мовознавчих ідей, починаючи від античності й закінчуючи сучасниками Вільгельма фон Гумбольдта – німецькими філософами Й. Зюсмільхом, Д. Тідеманом, Й. Гердером, І. Кантом. Автор указує на те, що у працях «Порівняльне мовознавство по відношенню до різних епох у різних мовах», «Про походження граматичних форм і про вплив їх на розвиток ідей», «Про відмінності організмів людських мов і про вплив цих відмінностей на розумовий розвиток людського роду», глибоко вивчаючи мови різного типу, В. фон Гумбольдт намагається віднайти «категорії під які можна було б підвести різноманітні особливості мов» [112, с. 14]. У філософії мови В. фон Гумбольдта особливу увагу вчений звертає на ідею про «тотожність народного духу і мови» [112, с. 17]. П. Житецький

виокремлює в теорії В. фон Гумбольдта три суттєві положення. Перше випливає з тези про те, що мова є діяльністю, не продуктом діяльності – енергеїа, а не ергон, завдяки чому гумбольдтівське вчення український лінгвіст називає «теорією індивідуальних сил, які виявляються в процесі їх діяльності» [112, с. 29]. Це положення вчений вважає основним у гумбольдтівській теорії, адже з нього постають друге – «мова є органом, утворюючим думку», тобто «мова є світоглядом» [112, с. 21] і третє – «мова є місцем народження людського духу» [112, с. 29].

У статті «Про вивчення мов, або план систематичної енциклопедії всіх мов» як провідну в цьому дослідженні В. фон Гумбольдт висловлює думку, яка не залишилася поза увагою національно свідомих українців, про те, що, «розуміючи мову як наслідок», можна «створювати й удосконалювати її відповідно до поведінки людей» чи, «розуміючи її як причину, робити висновки про внутрішній світ людей», але незалежно від точки зору, обидва погляди пов'язані «з філософським розглядом загальної людської природи і з історичним розглядом доль різних народів» і саме це має перетворити мовознавство в систематичну науку» [76, с. 347]. А далі він стверджує: «... мова сама по собі й для себе є найважливішим і загальнокорисним предметом дослідження ... Мова, і не тільки мова взагалі, але й кожна мова окремо, навіть найбідніша й незграбна, сама по собі й для себе є предметом, який заслуговує найпильнішої уваги» [76, с. 348].

Отже, сформульовані В. фон Гумбольдтом принципи мовного світобачення, необхідності поєднання лінгвістичних досліджень з історичними, антропологічними та етнопсихологічними надавали філософське підґрунтя й наукове обґрунтування тій значній роботі, яка проводилась українською громадою на ниві розвитку мовної освіти в Україні XIX – початку XX ст., адже процес її удосконалення на підставі україністики й педагогічних законів виступав не лише гарантом духовного здоров'я нації, а й запорукою її існування.

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що полягає у виявленні педагогічних і лінгвофілософських ідей В. фон Гумбольдта, які мали продовження в українському мовознавстві та педагогіці ХІХ – початку ХХ ст., та розкритті особливостей їх впливу на відродження національних інтенцій і розвиток української мови та мовної освіти. Результати проведеного дослідження засвідчили, що мети досягнуто, визначені задачі розв'язано, отже є підстави для таких висновків:

1. Здійснено історіографічний огляд, пов'язаний із проблемою впливу ідей Вільгельма фон Гумбольдта на вітчизняну мовну освіту ХІХ – початку ХХ ст. Встановлено, що, незважаючи на значну кількість наукових розробок, пов'язаних з означеною проблемою, загалом і саме під обраним нами кутом зору вона залишається недостатньо дослідженою. Той широкий спектр наукових досліджень, які маємо сьогодні, розгортається переважно в межах мовознавства і зосереджується на окремих його проблемах: праці, пов'язані з дослідженням філософії мови В. фон Гумбольдта (І. Глухоман, А. Гулига, В. Звєгінцев, Л. Круглова, В. Панченко, Г. Рамішвілі, Ю. Солонін та ін.); науковий доробок, пов'язаний із дослідженням лінгвістичних концепцій ученого (В. Алпатов, Ф. Березін, В. Даниленко, Л. Іванова, С. Кацнельсон, Б. Ольховніков, О. Радченко, С. Шулежкова, Б. Якушин, та ін.); праці, пов'язані з рецепцією ідейної спадщини В. фон Гумбольдта у ХІХ – на початку ХХ ст. українськими мовознавцями (Ф. Бацевич, Н. Безгодова, І. Білодід, Г. Васянович, Л. Грицик, М. Гусельцева, Т. Івасишина, Т. Кияк, Я. Кравченко, С. Лучканин, Г. Мельников, В. Панченко, Н. Побірченко, Н. Романова, І. Савченко, Р. Ситняк, Л. Чайка, І. Франко та ін.). Соціологічному та державотворчому аспектам діяльності В. фон Гумбольдта присвячено дослідження А. Андрєєва, В. Бугрова, Д. Герцюка, Г. Дуди, Т. Жижко, С. Зикової, Т. Кочеткової, В. Курінного, Н. Ладижець, І. Медведева, В. Нікольського, М. Носкова, О. Огієнко, Н. Ростіславлевої, М. Фурмана, В. Шершневої, А. Ястребцевої, та ін.

Проте до теперішнього часу у вітчизняній історико-педагогічній науці не здійснено цілісного аналізу науково-педагогічних ідей В. фон Гумбольдта та відсутні праці, в яких було б розкрито спадщину та реалізацію ідей німецького мислителя на теренах української науки й освіти, впливу його етнолінгвістичної концепції на розвиток української мови й мовної освіти означеного періоду.

2. З'ясовано засади філософії освіти й антропоцентричної концепції мови В. фон Гумбольдта. Встановлено, що кантіанській механістичній картині світу, детермінованій суб'єкт-об'єктною дихотомією, він протиставляє життя як вільний вітальний потік, зумовлений

формотворчою діяльністю людини, завдяки якій в органічному зв'язку індивідуального з універсальним твориться культура людства як ціле, що вбирає в себе все різноманітне багатство національних культур.

По-перше, це дає змогу як антропоцентричну розглядати філософію мови, яку створив В. фон Гумбольдт, і на її підставі заклав основи теоретичного мовознавства. На ґрунті ідеалістичної німецької філософії з'являється основоположна для гумбольдтівської філософії думка про те, що мова є продуктом діяльності людини і водночас самою діяльністю. Розглядаючи мову діалектично як живий організм, що, перебуваючи в постійному розвитку, поєднує та приборкує в собі полярні протилежності, вчений переконує, що її не можна розділяти на механічно поєднані частини, адже вона є природним цілим – матеріально-духовною енергетичною системою. Завдяки діалектичному методу він виявляє одну з найважливіших проблем теоретичного мовознавства – зв'язок мови і мислення.

По-друге, це дає можливість як антропоцентричну розглядати гумбольдтівську філософію освіти, в основу якої закладено принцип діалектичної єдності універсального й індивідуального, а також пов'язану з ним ідею формотворчої діяльності людини як у пізнавальному, так і в практичному аспектах. Отже, теорія освіти розкривається вченим через вільну взаємодію індивідуальностей однієї з одною і з навколишнім світом, і в цій взаємодії найважливішим інструментом виступає мова як засіб комунікації, як засіб творення думки, як засіб пізнання світу – головний чинник вибудовування у свідомості людини особистісної і водночас національно зумовленої картини світу. В. фон Гумбольдт ставить питання про виховання цілісної особистості, яка має бути самостійною, творчо мислячою і здатною до самовизначення.

Встановлено, що провідними чинниками, які сприяли формуванню світогляду В. фон Гумбольдта та його науково-філософських поглядів, були: *родинні* (шляхетне походження; блискуча домашня освіта; перебування в елітному колі європейських монархів, політичних діячів, філософів, науковців, письменників та поетів кінця XVIII ст.); *культурно-освітні* (навчання в Геттінгенському університеті; самоосвіта; вплив просвітительських ідей К. Гейне, Г. Лессінга, Й. Вінкельмана, філософії Г. Форстера і Ф. Якобі); *науково-педагогічні* (реформаторська діяльність у галузі освіти; вплив науково-філософських ідей Платона, Е. Канта, Ф. Вольфа, лекцій фізіолога Х. Лодера, спілкування з енськими романтиками, Ф. Шіллером і Й. Гете; наукова діяльність); *суспільно-політичні* (активна зацікавленість політичними подіями у Європі та Німеччині початку XIX ст.).

3. Уточнено зміст гумбольдтівської концепції дослідницького університету. Виявлено, що в процесі реформування німецької системи освіти В. фон Гумбольдт ставить питання про генетичний зв'язок усіх її

ланок, про логіку переходу в здобуванні знань від школи до університету. У підґрунті гумбольдтівських реформ закладено ініціальну модель освіти як процесу здобуття істини задля розвитку як самої особистості, так і національної культури, держави й людства загалом. Головний принцип внутрішньої організації вищих навчальних закладів ґрунтується на розумінні науки як універсального явища, що перебуває в діалектичному розвитку. У концепції вченого наука не є прогресом – генезою людської діяльності і не є еволюцією – природною генезою, не є і серединним шляхом між ними, а є перетворенням вітальної енергії, природної біологічної енергії людини, у культурну – людську форму. Питання енергетичної активності вчений безпосередньо пов'язує з проблемою моралі, розглядаючи «розслабленість і бездіяльність» як джерело духовного занепаду окремої особистості й нації загалом. Саме ці ідеї німецького мислителя приживуться на українському ґрунті, що на ньому знаходять розв'язання питання мовної освіти у працях М. Костомарова, О. Потебні, П. Житецького, Б. Грінченка, С. Шелухіна та ін.

4. Охарактеризовано шляхи розвитку порівняльно-історичного методу в мовознавстві XIX – початку XX ст. й основні напрями гумбольдтіанства. З'ясовано, що, вибудовуючи наукову теорію мови, що спиралася на застосування порівняльно-історичного методу в мовознавчих розвідках, В. фон Гумбольдт сформував теоретично-методологічну базу, яка створила передумови для появи й розвитку двох напрямів: натуралістичного і психологічного. *Натуралістична* лінія бере свій початок у гумбольдтівській концепції мови як цілісної системи, що перебуває в постійному розвитку. А. Шлейхер, К. Беккер, М. Рапп, Й. Шмідт та ін. розглядають мову як природне явище – «живий організм». Набагато перспективнішим у гумбольдтіанстві виявився *психологічний* напрям, репрезентований у дослідженнях Ф. Фінка, Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта, О. Потебні та ін. Наслідуючи гумбольдтівську концепцію зв'язку мови з мисленням, ці вчені розмежовують мову і мислення, оголошуючи мову хоч і головним, проте зовсім не єдиним виявом діяльності духу. Ключовим для їх концепцій стає гумбольдтівське поняття «народного духу». У другій половині XIX ст. формується особлива психологічна школа «психологія народів», на ґрунті якої у XX ст. було створено нові наукові галузі – етнолінгвістику й етнопсихологію.

Гумбольдтівська концепція мови як «органу мислення» й «органу осягнення світу» стає ключовою у філософії мови українського вченого О. Потебні. Встановлено, що у своїй педагогічній діяльності, виходячи з тези В. фон Гумбольдта про те, що часткова герметичність кожної мови насамперед реалізується в її внутрішній формі, яка є формою існування і виявлення колективного народного світогляду, О. Потебня виховував у студентів не тільки любов до всіх форм словесності, а й пробуджував

зацікавлення іншими мовами як новими культурними світами. Лекції професора О. Потебні, який будував їх з погляду розуміння унікальності кожної мови, зумовленого гумбольдтівським поняттям «народного духу», виробляли у студентів повагу до кожної окремої мови, і найперше – до рідної. Спираючись на внутрішні закони мови, відкриті В. фон Гумбольдтом, О. Потебня будує свої лекції за принципом творчого діалогу зі слухачами, у процесі якого студенти не пасивно сприймають матеріал, а генерують власні думки, особистісне розуміння почутого.

5. Виявлено актуальні для українського етносу ідеї В. фон Гумбольдта й визначено особливості їх впливу в означений період на відродження національних інтенцій у таких галузях, як розвиток української мови, формування україністики, становлення національної шкільної освіти на засадах рідної мови. Досліджено етнолінгвістичні ідеї німецького мислителя, які органічно лягли на специфічний геокультурний і геополітичний українських ґрунт і сприяли піднесенню національних інтенцій. Розвиток науковцями етнолінгвістичних концепцій В. фон Гумбольдта, пов'язаних з ідеєю унікальності й самоцінності кожної мови як світобачення нації, зумовив постановку питання української мови й питання мовної освіти як аксіального чинника в контексті проблем національної культури та її опору колоніальній асимілятивній політиці з боку держав, до складу яких належали етнокультурні українські землі.

Розкрито внесок вітчизняних педагогів і науковців у розвиток національної мовної освіти і створення україністики як українського мовознавства, що поставало на наукових засадах, формуючи протягом усього ХІХ ст. основні напрями галузі – історію української літературної мови, фольклористику, діалектологію, лексикографію, перекладознавство.

З'ясовано, що головна проблема мовної освіти в Україні означеного періоду пов'язана з питанням двомовності й навчанням у школі рідною мовою. Проблема рідного слова як основу шкільного навчання й виховання обґрунтовують П. Білецький-Носенко, К. Ушинський, М. Костомаров, О. Потебня, Б. Грінченко, С. Шелухін, Є. Чикаленко, згодом І. Огієнко та ін. Питання рідної мови у їх працях постає в контексті різнопланових проблем: денационалізація як моральне й розумове виродження нації; двомовність як проблема розвитку дитини; доцільність і мотивація у вивченні іноземних мов дитиною. Проаналізовані у процесі дослідження праці, вочевидь, базуються на гумбольдтівському твердженні про те, що кожна мова відбиває відповідний спосіб сприйняття й організації світу, і носії різних мов сприймають світ по-різному, крізь призму рідної мови. У цьому контексті О. Потебня, Б. Грінченко, С. Шелухін та ін. сформулювали проблему лінгвоциду як асимілятивного процесу, при цьому вчені довели, що деградація є обоюсторонньою, оскільки вона охоплює і народ-асимілятор. Вчені довели, що асиміляція мов у процесі денационалізації підриває етичні й естетичні підвалини культури людства,

порушуючи естетичні та моральні закони, на яких вона ґрунтується. Вони також показали, що її слід розглядати в педагогічному аспекті як проблему виховання й навчання.

Здійснене дослідження не претендує на всебічний розгляд порушеної в ньому проблеми. На тлі останніх подій в Україні певні вектори нашої розвідки вбачаються вельми назрілими і потребують, на наш погляд, подальшого поглибленого аналізу. Насамперед це стосується питань дегенеративних процесів денационалізації як проблеми виховання і навчання в контексті їх зв'язку з відповідними ідеями В. фон Гумбольдта і О. Потебні та в аспекті їхньої актуальності для сучасної національної освіти української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учебное пособие / Владимир Михайлович Алпатов. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 368 с.
2. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания / Христина Даниловна Алчевская. – М. : Типография т-ва И. Д. Сытина, 1912. – 466 с.
3. Амирова Т. А. История языкознания : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Тамара Александровна Амирова, Борис Андреевич Ольховиков, Юрий Владимирович Рождественский / под ред. С. Ф. Гончаренко. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2005. – 672 с.
4. Андреев А. Ю. «Гумбольдт в России»: Министерство народного просвещения и немецкие университеты в первой половине 19 века / Андрей Юрьевич Андреев // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 37–55.
5. Андреев А. Ю. Гумбольдтовская модель классического немецкого университета / Андрей Юрьевич Андреев // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 48–60.
6. Андреев А. «Національна модель» університетської освіти: проблеми виникнення та розвитку в Західній Європі та Російській імперії / Андрій Андреев // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7: Спеціальне видання: Університети та нації в Російській імперії / за ред. В. Кравченка. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 75–107.
7. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / Андрей Юрьевич Андреев. – М. : Знак, 2009. – 648 с.
8. Андреев А. Ю. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века / Андрей Юрьевич Андреев. – М. : Знак, 2005. – 432 с.
9. Андріяш В. І. Відображення проблеми українського державотворення в листах Миколи Аркаса до Євгена Чикаленка / Вікторія Іванівна Андріяш // Наукові праці. Т. 23: Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2003. – Вип. 10. – С. 43–46.
10. Антоненко Н. Б. Грінченко Борис Дмитрович / Н. Б. Антоненко // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 437–449.
11. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
12. Асмус В. Фихте / В. Асмус, Л. Азарх // Философская энциклопедия : в 5 т. – Т. 5: Сигнальные системы – Яхты / гл. ред Ф. В. Константинов. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – С. 373–376.
13. Асмус В. Шеллинг / В. Асмус // Философская энциклопедия : в 5 т. –

- Т. 5: Сигнальные системы – Яхты / гл. ред Ф. В. Константинов. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – С. 501–503.
14. Бабанов И. Очерк жизни и творчества Винкельмана / И. Бабанов // Винкельман И. И. История искусства древности. Малые сочинения. – СПб. : Алетейя, Государственный Эрмитаж, 2000. – С.461–488.
 15. Бацевич Ф. О. О. Потєбня і К. Твардовський: спроба порівняння лінгвофілософських концепцій / Флорій Бацевич // О. О. Потєбня й актуальні питання мови та культури. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 128–133.
 16. Бацевич Ф. Ідеї О. О. Потєбня у творчій спадщині Л. С. Виготського / Флорій Бацевич // Наукова спадщина О. О. Потєбні в контексті сучасності : П'ятий Міжнародний конгрес українців (26–29 серпня 2002). – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потєбні НАНУ, 2005. – С. 37–42.
 17. Бевзенко С. П. Історія вивчення української мови. Історія вивчення української мови : навч. посіб. / Степан Пилипович Бевзенко. – К. : Вища школа, 1991. – 231 с.
 18. Безгодова Н. С. Психолінгвістична модель породження професійного мовлення / Н. С. Безгодова // Вісник Луганського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2010. – № 16(203), ч. II. – С. 81–85.
 19. Безлепкин Н. И. Немецкий идеализм и русская философия языка [Электронный ресурс] / Николай Иванович Безлепкин // Русская и европейская философия: Пути схождения : сб. материалов конф. – СПб., 1999. – Режим доступа к тексту : http://anthropology.ru/ru/texts/bezlepkin/ruseur_06.html.
 20. Безлепкин Н. И. Философия языка в России: К истории русской лингвофилософии / Николай Иванович Безлепкин. – СПб. : Искусство, 2002. – 272 с.
 21. Беляевская Е. Г. Концепция А. А. Потєбни в свете когнитивной лингвистики (Учение о слове) [Электронный ресурс] / Е. Г. Беляевская. – Режим доступа к тексту : <http://do2.gendocs.ru/docs/index-407586.html?page=2#417941>.
 22. Березин Ф. М. История лингвистических учений : учебник для филологических специальностей вузов / Федор Михайлович Березин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1984. – 319 с.
 23. Біленький С. Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя / Сергій Біленький // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7: Спеціальне видання: Університети та нації в Російській імперії / за ред. В. Кравченка. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 188–213.
 24. Білецький О. А. Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... кандидата

- пед. наук : 13.00.01 / Білецький Олексій Анатолійович. – Слов'янськ, 2009. – 203 с.
25. Білодід В. Д. Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович: Історіософські нариси / Володимир Дмитрович Білодід / за ред. Н. П. Поліщук. – К. : Вища школа, 2011. – 335 с.
 26. Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов: нариси з історії української літературної мови / І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1979. – 200 с.
 27. Білодід О. І. Лавровський Микола / О. І. Білодід // Українська літературна енциклопедія : в 5 т. Т. 3: К – Н / відп. ред. І. О. Дзеверін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – С. 121–122.
 28. Білодід О. І. Лавровський Петро / О. І. Білодід // Українська літературна енциклопедія : в 5 т. – Т. 3: К – Н / відп. ред. І. О. Дзеверін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – С. 122.
 29. Бим-Бад Б. М. Психология и педагогика: просто о сложном. Популярные очерки и этюды / Борис Михайлович Бим-Бад. – М. : Изд-во МПСИ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2010. – 144 с.
 30. Боева Т. І. Рух за українізацію школи в Донбасі в імперську добу / Тетяна Іванівна Боева // Наукові праці. – Луганськ : Луганський ін-т праці та соціальних технологій, 2006. – Т. 83. – Вип. 70. – С. 19–21.
 31. Боднарчук Т. В. Сучасний стан білінгвальної освіти в Україні / Т. В. Боднарчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Т.3. – С. 89–90.
 32. Боднарчук Т. В. Особливості розвитку білінгвальної освіти у сучасній українській школі / Т. В. Боднарчук // Педагогічна освіта і наука в умовах класичного університету: традиції, проблеми, перспективи : у 3-х т. – Т. 1 Підготовка педагогічних кадрів у вищій школі: виклики, проблеми, динаміка змін : зб. наук. праць / За ред. М. Євтуха, Д. Герцюка, К. Шмідта. – Львів, 2013. – С.447–456.
 33. Бодуен де Куртене И. А. Некоторые общие замечания о языкознании и языке / Иван Александрович Бодуен де Куртене // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 263–283.
 34. Брит Н.М. Средства управления самостоятельной работой студентов в учебном процессе по иностранному языку / Н.М. Брит // Мировая культура и язык: взгляд молодых исследователей : материалы XII Междунар. научно-практ. конф. / под ред. Н.А. Качалова – Томск, 2012. – Ч. I. – С. 14 – 17.
 35. Бугров В. А. Філософія освіти та сучасне українське суспільство / В. А. Бугров // Вісник Київського національного ун-ту

- ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 105. Філософія. Політологія / відп. ред. А. Є. Конверський. – К. : Київський ун-т, 2011. – С. 34–37.
36. Буковец П. Імперський Віленський університет і литуаністичний рух / Павел Буковец // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 108–119.
 37. Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка : учебное пособие для студентов пединститутов по специальности «Русский язык и литература» / Фёдор Иванович Буслаев. – М. : Просвещение, 1992. – 512 с.
 38. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа / Йохан Лео Вайсгербер ; [пер. с нем. О. А. Радченко]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с. – (История лингвофилософской мысли).
 39. Варениця О. П. Університетська філософія чи філософська журналістика: трансформація розуміння філософії в сучасній культурі / О. П. Варениця // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Вип. 105. Філософія. Політологія / відп. ред. А. Є. Конверський. – К. : Київський ун-т, 2011. – С. 37–40.
 40. Васянович Г. Мовний креативізм (до характеристики релятивізму та детермінізму) / Григорій Васянович // Теоретична і дидактична філологія : збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди, 2010. – Вип. 8. – С. 54–66.
 41. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологическая мысль Запада).
 42. Верещагин Е. М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / Евгений Михайлович Верещагин, Виталий Григорьевич Костомаров / под ред. и с послесл. Ю. С. Степанова. – М. : Индрик, 2005. – 1040 с.
 43. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / Михайло Миколайович Веркалець. – К. : Знання УРСР, 1990. – 48 с.
 44. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений : учебное пособие для филологических специальностей ун-тов / Виктор Владимирович Виноградов / сост. Ю. А. Бельчиков ; предисл. Ю. В. Рождественского. – М. : Высшая школа, 1978. – 367 с.
 45. Вільчинський Ю. М. Олександр Потебня як філософ / Ю. М. Вільчинський. – Львів : ЛДУ, 1995. – 128 с.
 46. Вішленкова Є. Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету / Єлена Вішленкова // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7: Спеціальне видання:

- Університети та нації в Російській імперії / за ред. В. Кравченка. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 167–187.
47. Возняк М. Передмова / Михайло Возняк // Книги битія українського народу / М. Костомаров. – Львів ; Київ : Нові шляхи, 1921. – С. 3–6.
 48. Волошинов В. Н. Философия и социология гуманитарных наук / Валентин Николаевич Волошинов. – СПб. : Аста-Пресс, 1995. – 380 с.
 49. Воробьёва А. Ю. Кадетские корпуса в России 1732–1917 / А. Ю. Воробьёва ; худож. О. Пахарев. – М. : АСТ, Астрель, 2003. – 62 с. – (Военно-историческая серия «Солдаты»).
 50. Вундт В. Психология народов / Вильгельм Вундт // Психология народов / В. Вундт. – М. : Эксмо ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – С. 9–116.
 51. Вундт В. История языка и психология языка (Извлечения) / Вильгельм Вундт // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 174–183.
 52. Габермас Ю. Ідея Університету – навчальні процеси / Юрген Габермас // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 185–210.
 53. Гадамер Г.-Г. Ідея Університету – вчора, сьогодні, завтра / Ганс-Георг Гадамер // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 167–184.
 54. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Ганс-Георг Гадамер ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
 55. Гайм Р. Вильгельм фон Гумбольдт. Описание его жизни и характеристика / Рудольф Гайм ; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 544 с.
 56. Герасимова О. А. Генезис теорій взаємного впливу мови, культури та суспільства / Оксана Анатоліївна Герасимова // Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. праць. – Харків : Асоціація докторів наук з державного управління, 2011. – № 3(7). – С. 203–209.
 57. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Йоганн Готфрид Гердер. – М. : Наука, 1977. – 705 с. – (Памятники исторической мысли).
 58. Герцюк Д. Академічні свободи у системі цінностей вищої освіти: Еволюція і сучасний стан / Дмитро Герцюк // Вісник Львівського університету. Серія: Педагогіка. – Львів : Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2009. – Вип. 25, ч. 4. – С. 16–24.
 59. Гершензонъ М. Мысли двухъ философовъ о школахъ (В. фон Гумбольдтъ и Кондорсэ) / М. Гершензонъ // Вопросы философии и психологии. – 1902. – № 1(61). – январь – февраль. – С. 794–825.

60. Глухоман І. В. Філософські засади та філософське значення лінгвістичної концепції В. фон Гумбольдта / Ірина Віталіївна Глухоман // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – К. : Київський ун-т, 2006. – Т. 80. – С. 56–59.
61. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / Володимир Андрійович Глущенко / відп. ред. О. Б. Ткаченко; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Рідна мова ; Донецьк : КІТІС, 1998. – 221 с.
62. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923) / Володимир Гнатюк. – Львів : НТШ, 1923. – 15 с.
63. Горулько А. В. Язык как онтологическая категория а в немецкой романтической философии / А. В. Горулько // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Карамзіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – № 984. – С. 105–109.
64. Григор'єва Л. Погляди І. Франка на переклад та його перекладацька діяльність в аспекті ксенології / Л. Григор'єва // Вісник Харківського державного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 390: Актуальні проблеми теорії комунікації та викладання іноземних мов. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1997. – С. 43–46.
65. Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе / Борис Гринченко. – 2-е вид. випр. – К. : Друкарня Т-ва «Просвещение», 1907. – 101 с.
66. Грінченко Б. Д. Передмова / Б. Д. Грінченко // Словарь української мови : у 4 т. – К. : Видавництво Академії наук України, 1958. – Т. 1. – С. V–XXXIII.
67. Гриценко П. Ю. Головацький Яків Федорович / П. Ю. Гриценко // Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 102.
68. Грицик Л. В. Психологічна школа Потебні і розвиток порівняльного літературознавства в Україні: Д. Овсянико-Куликовський / Л. В. Грицик // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Карамзіна. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2000. – № 491. – С. 445–449.
69. Гулыга А. В. Антропологический принцип / Арсений Владимирович Гулыга // Немецкая классическая философия. – М. : Мысль, 1986. – С. 290–304.
70. Гулыга А. В. Вильгельм фон Гумбольдт и немецкая философская классика / Арсений Владимирович Гулыга // Гумбольдт В. фон.

- Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили ; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 350–356.
71. Гулыга А. В. Философская антропология Вильгельма фон Гумбольдта Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства / Арсений Владимирович Гулыга // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С. 7–42. – (Языковеды мира).
 72. Гумбольдт В. фон. Эстетические опыты. Первая часть. О «Германе и Доротее» Гёте / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. А. В. Михайлова] // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 160–278. – (Языковеды мира).
 73. Гумбольдт В. фон. Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. М. И. Левиной] // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 25–141. – (Языковеды мира).
 74. Гумбольдт В. фон. Лаций и Эллада (Фрагмент) / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили ; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 303–306.
 75. Гумбольдт В. фон. Мысли о конституционном государственном устройстве в связи с новой французской конституцией [Электронный ресурс] / Вильгельм фон Гумбольдт // Полис. – 1993. – № 5. – Режим доступа к тексту : <http://polithelpolis.narod.ru/1993/1036748.htm>.
 76. Гумбольдт В. фон. Об изучении языков, или план систематической энциклопедии всех языков / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. А. О. Гулыги] / Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 346–349. – (Языковеды мира).
 77. Гумбольдт В. фон. Общий взгляд на поступательное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили ; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 47–53.
 78. Гумбольдт В. фон. О введении земельно-сословных конституций в прусских государствах [Электронный ресурс] / Вильгельм фон Гумбольдт // Полис. – 1993. – № 5. – Режим доступа к тексту : <http://polithelpolis.narod.ru/1993/1036749.htm>.
 79. Гумбольдт В. фон. О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине [Электронный ресурс] / Вильгельм фон Гумбольдт // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 2(22). – С. 5–10. –

- Режим доступа к тексту : <http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/gumb.html>.
80. Гумбольдт В. фон. О возникновении грамматических форм и их влиянии на развитие идей / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 327–349.
 81. Гумбольдт В. фон. О задаче историка / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. М. И. Левиной] // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 292–306. – (Языковеды мира).
 82. Гумбольдт В. фон. Опыт анализа мексиканского языка / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. М. А. Журиной] // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 360–369. – (Языковеды мира).
 83. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 37–298.
 84. Гумбольдт В. фон. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 307–323.
 85. Гумбольдт В. фон Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні / Вільгельм фон Гумбольдт // Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 23–34.
 86. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. О. А. Гулыги] // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 370–381. – (Языковеды мира).
 87. Гусельцева М. С. Творческое наследие И. Тэна и Д. Н. Овсянико-Куликовского: культурно-психологическая эпистемология [Электронный ресурс] / М. С. Гусельцева // Психологические исследования: электронный, научный журнал. – 2010. – № 5. – Режим доступа к тексту : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2010n5-13/382-guseltseva13>.
 88. Гухман М. М. Лингвистическая теория Л. Вейсгербера / Мирра

- Моисеевна Гухман // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике / отв. ред. Р. А. Будагов, М. М. Гухман. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 123–162.
89. Гухман М. М. Сепир и «этнографическая лингвистика» (Об одной из реакционных концепций в современном американском языкознании) / Мирра Моисеевна Гухман // Вопросы языкознания. – 1954. – № 1. – С. 110–127.
 90. Дабло Л. Г. Культуротворчі пошуки Д. М. Овсянико-Куликовського / Л. Г. Дабло // Вісник Маріупольського державного ун-ту. Серія: Філософія, культурологія, соціологія : зб. наук. праць – Маріуполь : МДУ, 2011. – Вип. 1. – С. 58–63.
 91. Даниленко В. П. Вильгельм фон Гумбольдт и неогумбольдтианство / Валерий Петрович Даниленко. – М. : Либроком, 2010. – 216 с.
 92. Даниленко В. П. Действенность языковой картины мира в концепции Л. Вайсгербера / Валерий Петрович Даниленко // Вестник Иркутского государственного лингвистического ун-та. Серия: Лингвистика-2. – Вып. 2. Проблемы речевого воздействия и языковой аргументации. – Иркутск : ИГЛУ, 2003. – С. 27–34.
 93. Даниленко В. П. Синхрония и диахрония в лингвистике / Валерий Петрович Даниленко // Вестник Иркутского государственного лингвистического ун-та. – Иркутск : ИГЛУ, 2011. – Т. 4. – № 16. – С. 6–11.
 94. Даниленко В. П. Универсализм и идиоэтнизм в концепции В. фон Гумбольдта / Валерий Петрович Даниленко // Вестник Иркутского государственного лингвистического ун-та. Серия: Психолингвистика. – Вып. 5. Язык. Сознание. Этнос. Культура. – Иркутск : ИГЛУ, 2002. – С. 13–18.
 95. Даниленко В. П. Языковая картина мира в теории Л. Вайсгербера / Валерий Петрович Даниленко // Филология и человек. – 2009. – № 1. – С. 7–17.
 96. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. Из истории и методологии сравнительного языкознания / Бертольд Дельбрюк / общ. ред. С. Булича ; [пер. с нем.]. – 2-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 152 с. – (Лингвистическое наследие XIX века).
 97. Демський М. Т. Бодуен де Куртене / М. Т. Демський // Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 52–53.
 98. Демський М. Т. Желехівський Євген Ієронімович / М. Т. Демський // Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 183–184.
 99. Демський М. Т. Могильницький Іван / М. Т. Демський // Українська

- літературна енциклопедія : в 5 т. – Т. 3: К–Н / відп. ред. І. О. Дзеверін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – С. 365–366.
100. Дерріда Ж. Закон достатньої підстави: Університет очима його послідовників / Жак Дерріда // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 235–266.
 101. Джури́нский А. Н. История педаго́гии : учебное пособие для студентов педвузов / Александр Наумович Джури́нский. – М. : Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
 102. Дзендзелівський Й. О. Міклошич / Й. О. Дзендзелівський // Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. – 2-е вид. випр. і доп. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 345.
 103. Дмитренко М. Олександр Опанасович Потебня. Фольклористична концепція [Електронний ресурс] / Микола Дмитренко. – Режим доступу до тексту : <http://ukrlife.org/main/evshan/folklorystyka1.htm>.
 104. Дмитренко Н. К. А. А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. К 150-летию со дня рождения / Николай Константинович Дмитриенко. – К. : Знание УССР, 1985. – 48 с. – (Серия VI «Литература и искусство» № 8).
 105. Доклад министра народного просвещения Д. А. Толстого «О мерах с образованием населяющих Россию инородцев» (1870) // Хрестоматия по истории педагогики. – Т. IV. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции. Часть II. Для высших педагогических учебных заведений / сост. Н. А. Желваков. – М. : Государственное учебно педагогическое издательство, 1936. – С. 83–89.
 106. Дуда Г. Введение к меморандуму Вильгельма фон Гумбольдта «О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине» / Г. Дуда // Университетское управление. – 1998. – № 3 (6). – С. 24–27.
 107. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук ; уклад. Р. В. Болдирев та ін. ; ред. В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4. – 656 с.
 108. Євграфова А. О. Гуманітарні ідеї в мовознавстві: Еволюція поглядів / А. О. Євграфова // Вісник Сумського державного університету. Серія : Філологія. № 2. – 2007. – С. 107–111.
 109. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія / Світлана Яківна Єрмоленко. – К. : Науково-дослідницький ін-т українознавства, 2007. – 444 с.
 110. Єфремов С. О. Історія українського письменства / Сергій Олександрович Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.

111. Жижко Т. А. Поняття та філософія «дослідницьких університетів» / Тетяна Жижко // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 47(5). – С. 417–426.
112. Житецкий П. И. В. фон Гумбольдт в истории философского языкознания / Павел Игнатьевич Житецкий // Вопросы философии и психологии / под ред. Н. Я. Грота и Л. М. Лопатина – М. : Типолитография Высочайше утвержденного Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1900. – Книга 51(1). – С. 1–30.
113. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського мовознавства (1918–1941) / Михайло Андрійович Жовтобрюх ; АН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1991. – 260 с.
114. Завалей А. И. Liberal Arts в современном университете / А. И. Завалей // Высшее образование в России. – 2011. – № 7. – С. 152–156.
115. Загайська Г. М. Твори Горация у перекладах І. Франка / Галина Михайлівна Загайська // Іноземна філологія: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 91. Питання класичної філології. – Львів : Вища школа, 1988. – № 23. – С. 72–77.
116. Засыпкина М. А. Гуманистические традиции подготовки учителей в Германии: Персоналистический анализ / Марина Александровна Засыпкина // Известия Российского государственного педагогического ун-та им. А. И. Герцена. Народное образование. Педагогика. Вып. 94. – СПб. : РГПУ, 2009. – С. 99–103.
117. Звегинцев В. А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта / Владимир Андреевич Звегинцев // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили ; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 356–363.
118. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / Владимир Андреевич Звегинцев. – 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – 466 с.
119. Зыкова С. Н. К вопросу о гражданской миссии классического университета / С. Н. Зыкова // Дискурс университета : материалы Международных научно-практических конференций. Минск 2010–2011 гг. Белорусский государственный университет. Центр проблем развития образования БГУ / под ред. А. Л. Полонникова. – Минск : Белорусский гос. ун-т, 2011. – С. 90–97.
120. Зірко І. П. Граматичне вчення О. Потебні у викладенні мови в іноземній аудиторії / І. П. Зірко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 33. – С. 35–40.
121. Зотова О. А. Эволюция идей духовно-нравственного воспитания в педагогике Германии конца XVIII – начала XX вв. : дис. ... кандидата

- пед. наук : 13.00.01 / Зотова Ольга Алексеевна. – Ульяновск, 2009. – 192 с.
122. Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVIII – начала XX в.: Развитие общей теории языка в системных концепциях / Людмила Георгиевна Зубкова. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989. – 215 с.
 123. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии : уч. пособ. / Людмила Георгиевна Зубкова. – М. : Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2002. – 472 с.
 124. Зубрицька М. Філософський дискурс ідеї Університету: в складних лабіринтах пошуку істини / Марія Зубрицька // Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 7–22.
 125. Иванова Л. П. Курс лекцій по общему языкознанию / Людмила Петровна Иванова. – К. : Освіта України, 2006. – 312 с.
 126. Иванько И. В. Примечания / В. И. Иванько, А. Колодная // Эстетика и поэтика / Потебня А. А. ; ред. М. Ф. Овсяников, вступ. ст. и примеч. И. В. Иванько и А. И. Колодной. – М. : Искусство, 1976. – С. 597–620. – (История эстетики в памятниках и документах).
 127. Івасишина Т. А. Теоантропологічна концепція в лінгвістиці від О. Потебні до сучасності / Т. А. Івасишина // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 33. – С. 27–31.
 128. Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
 129. Ісаєва М. І. Проблема аперцепції інтерпретації О. Потебні / М. І. Ісаєва // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 33. – С. 31–35.
 130. История педагогики. Ч. 2. С XVII в. до середины XX в. : учебное пособие для педагогических ун-тов / под ред. А. И. Пискунова. – М. : Сфера, 1998. – 304 с.
 131. Історія українського правопису: XVI–XX століття : хрестоматія / упорядники: В. В. Німчук та Н. В. Пуряєва. – К. : Наук. думка, 2004. – 583 с.
 132. Казакевич О. Павло Житецький: Переслідування російським урядом наприкінці 70-х рр. XIX ст. / О. Казакевич // Пам'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 109–117.
 133. Кант И. Спор факультетов / Иммануил Кант // Сочинения : в 6 т. / под ред. В. Ф. Асмуса. – М. : Мысль. – Т. 6 – С. 311–348. – (Философское наследие).
 134. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

135. Карпенко Ю. О. Потєбня – зачинатель українського народознавства / Юрій Карпенко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 23–38.
136. Кассирер Э. Натуралистическое и гуманистическое обоснование философии культуры / Эрнест Кассирер // Избранное. Опыт о человеке. – М. : Гардарика, 1998. – С. 155–182. – (Лики культуры).
137. Кацнельсон С. Д. Содержательно-типологическая концепция Вильгельма Гумбольдта / Соломон Данилович Кацнельсон // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX в. / отв. ред. А. В. Десницкая. – Ленинград : Наука, 1984. – С. 126–135.
138. Квек М. Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад / Марек Квек // Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 267–294.
139. Кирдан Б. П. Буслаєв / Б. П. Кирдан // Українська літературна енциклопедія : в 5 т. – Т. 1: А – Г. / відп. ред. І. О. Дзевєрін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1988. – С. 254.
140. Кисілевський К. Іван Зілінський / К. Кисілевський – Вінніпег : УВАН, 1962. – 43 с.
141. Кияк Т. Р. Дух слова, дух мови, дух народу / Т. Р. Кияк // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 33. – С. 3–6.
142. Кісь Р. Я. Мова, думка і культурна реальність: Від Олександра Потєбні до гіпотези мовного релятивізму / Роман Ярославович Кісь. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
143. Ковалів П. Василь Сімович / П. Ковалів. – Вінніпег : УВАН, 1953. – 48 с.
144. Коджаспирова Г. М. Педагогическая антропология : учебное пособие / Галина Михайловна Коджаспирова. – М. : Гардарики, 2005. – 287 с.
145. Колодная А. И. Мироззрение А. А. Потєбни и некоторые философские вопросы его лингвистической концепции : автореф. дис. на соиск. научной степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / А. И. Колодная. – Львов, 1967. – 20 с.
146. Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке / Геннадий Владимирович Колшанский. – М. : Наука, 1975. – 230 с.
147. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половини XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. М. Коляда. – К., 2004. – 26 с.
148. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / Олександр Якович Кониський / упор., передм., приміт., покажч.

- В. Л. Смілянська. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
149. Копнин П. Диалектика / П. Копнин // Философская энциклопедия : в 5 т. Т. 1: А – Дидро / гл. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Сов. энциклопедия, 1960. – С. 474–478.
 150. Корнетов Г. Б. История педагогики. Введение в курс «История образования и педагогической мысли» : уч. пособ. / Г. Б. Корнетов. – М. : Изд-во УрАО, 2003. – 296 с.
 151. Костомаров М. Книги битія українського народу / Микола Костомаров. – Львів, Київ : Нові шляхи, 1921. – 24 с.
 152. Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке / Николай Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К. : Либідь, 1994. – С. 309–313.
 153. Кочеткова Т. О. Университеты Германии: от реформы Гумбольдта до Болонского процесса / Т. О. Кочеткова, М. В. Носков, В. А. Шершнева // Высшее образование в России. – 2011. – № 3. – С. 137–142.
 154. Кравченко В. Університет для України / Володимир Кравченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 120–166.
 155. Кравченко Я. П. К истории становления категории «художественный мир» в литературоведческом дискурсе / Я. П. Кравченко // Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – Вип. 1. – С. 109–114.
 156. Круглова Л. К. Гумбольдт и антропологический принцип в культурологии / Л. К. Круглова // Культурологические чтения. Научно-теоретический альманах. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2005. – 179 с.
 157. Кришко А. Відгук ідей Вільгельма фон Гумбольдта у контексті проблем розвитку української мови в Україні ХІХ – початку ХХ століття / А. Ю. Кришко // Науковий вісник Донбасу. Серія : Педагогічні науки : електронне видання. – Луганськ, 2013. – № 4 (24). – 15 с. – Режим доступу до тексту : <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN24/13kaynds.pdf>.
 158. Кришко А. Вплив ідей В. Гумбольдта на мовну освіту в країнах Європи у ХІХ – на початку ХХ ст. / А. Ю. Кришко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка – Житомир, 2013. – № 3. – С. 216–223.
 159. Кришко А. Гумбольдтівська антропоцентрична концепція мови / Анна Кришко // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. – Ч. 2. – С. 230–237.
 160. Кришко А. Гумбольдтівська модель університетської освіти / Анна

- Кришко // Порівняльно-педагогічні студії – Умань, 2014. – №. 1 (19). – С. 67–71.
161. Кришко А. Интерпретация А. А. Потебнёй проблемы национальной школы и денационализации в аспекте лингвофилософских идей Вильгельма Гумбольдта / А. Ю. Кришко // Азимут научных исследований: педагогика и психология – Тольятти, 2012. – № 1 (1). – С. 51–54.
162. Кришко А. Особливості розвитку мовної освіти в Україні у ХІХ – поч. ХХ ст. / Анна Кришко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 42. – Ч. 2. – С. 246–254.
163. Кришко А. Рецепція ідейної спадщини Вільгельма Гумбольдта вітчизняними науковцями у контексті проблем розвитку української мови і мовної освіти ХІХ – початку ХХ століття: історіографія питання / А. Ю. Кришко // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 378–383.
164. Кришко А. Світоглядні засади філософсько-педагогічних ідей В. Гумбольдта / Анна Кришко // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи : зб. наук. праць. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2013. – Вип. 6. – С. 261–270.
165. Купчинський О. А. Біографія фундаментального видання Наукового товариства ім. Шевченка (Замість передмови) / Олег Антонович Купчинський // Бібліографія Записок Наукового Товариства імені Шевченка. Томи І – ССХІ (1892–2000) / уклад. В. Майхер, ред. О. Купчинський. – Львів : НТШ, 2003. – С. 3–30.
166. Купчинський О. А. 230 томів «Записок НТШ» / Олег Антонович Купчинський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССХХХ. Праці Секції етнографії та фольклористики. – Львів, 1995. – С. 5–30.
167. Куренной В. Бастард модерна. О текущем кризисе университета [Электронный ресурс] / Виталий Куренной // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – Режим доступа к тексту : <http://belintellectuals.eu/publications/500/>.
168. Куренной В. Философия и университеты: Случай феноменологии / Виталий Куренной // Логос 1991–2005. Избранное : в 2 т. / под ред. В. В. Анашвили, А. Л. Погорельского. – М. : Территория будущего, 2006. – Т. 1. – С. 54–83. – (Университетская библиотека Александра Погорельского).
169. Ладыжец Н. С. Развитие идеи западного университета: социально-философский анализ / Наталья Сергеевна Ладыжец. – Ижевск : Филиал издательства Нижегородского ун-та при УдГУ, 1991. – 85 с.
170. Ланин Б. Д. Н. Овсяннико-Куликовский о преподавании литературы / Б. Ланин // Литература. – 1999. – № 4. – С. 5–12.

171. Лановик М. Б. Перекладознавча концепція В. фон Гумбольдта та її рецепція в українському літературознавстві / Мар'яна Богданівна Лановик // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : ЖДУ, 2004. – Вип. 15. – С. 109–115.
172. Лапина М. С. Страницы общественной деятельности А. А. Потебни / М. С. Лапина // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – № 3. – С. 69–78.
173. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли) : учебное пособие / Дилара Исмагиловна Латышина. – М. : Гардарики, 2005. – 603 с.
174. Лев В. Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка / Василь Лев. – Нью-Йорк : НТШ, 1972. – 55 с.
175. Левчук-Керечук Н. О. О. Потебня і філософія мови. Значення О. О. Потебні (1835–1891) як предтечі лінгвістичної думки ХХ століття [Електронний ресурс] / Надія Левчук-Керечук. – Режим доступу до тексту : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Filos/1996_1/13_levchuk-kerechuk_n.pdf.
176. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / Алексей Алексеевич Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл ; СПб. : Лань, 2003. – 287 с.
177. Лепеніс В. Ідея німецького Університету – погляд ззовні / Вольф Лепеніс // Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 211–234.
178. Лисиченко Л. А. Олександр Потебня – засновник вітчизняної лінгвістики /Л. А. Лисиченко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2006. – № 3. – С. 5–8.
179. Лискова А. Наукова спадщина академіка Д. М. Овсянико-Куликовського (1853–1920) [Електронний ресурс] / А. Лискова. – Режим доступу до тексту : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/Ist/2008_32/25.html.
180. Литвинова Т. Освітні традиції дворянства Лівобірюжної України в другій половині XVIII – на початку XIX ст. / Тетяна Литвинова // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 51–63.
181. Ломацький М. Українське вчительство на Гуцульщині / Михайло Ломацький. – Торонто : Об'єднання Українських Педагогів у Канаді, 1958. – 72 с.
182. Лотоцький О. Українська книга / С. Лотоцький. – Прага : Legiografie, 1926. – 13 с.
183. Лоя Я. В. История лингвистических учений : материалы к курсу

- лекцій / Ян Вилюмович Лоя. – М. : Высшая школа, 1968. – 308 с.
184. Лучканин С. М. Загальномовні ідеї в лінгвістичних концепціях Олександра Потебні (1835–1891) та Румунського філолога Богдана Петрічейку Хашдеу (1838-1907) / С. М. Лучканин // Мовні і концептуальні картини світу : збірник наукових праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 33. – С. 365–371.
 185. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали / Аласдер Макинтайр ; [пер. с англ. В. В. Целищева]. – М. : Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 384 с.
 186. Маланюк Є. Ф. Нариси з історії нашої культури / Євген Филімонович Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.
 187. Мамчур Л. Розвиток мовної особистості у контексті сучасної шкільної освіти / Лідія Мамчур // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. – Ч. 2. – С. 291–298.
 188. Манакін В. М. У пошуках мовної моделі світу / В. М. Манакін // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. статей / відп. ред. О. О. Тараненко. – К. : Видавничий центр, 2009. – Вип. 9. – С. 3–11.
 189. Манакін В. М. Феномен енергетичності людської мови / В. М. Манакін // Учёные записки Таврического национальноуниверситета им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальная коммуникация. – 2008. – Т. 21 (60). – № 1. – С. 71–77.
 190. Манн Ю. Овсяннико-Куликовский как литературовед / Юрий Манн // Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы : в 2 т. – М. : Художественная литература, 1989. – Т. 1. – С. 3–24.
 191. Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників : словник персоналій / Г. І. Марахов. – К. : Дніпро, 1976. – 152 с.
 192. Марковина И. Ю. Социоментальные картины мира: Опыт моделирования коллизий сознания / И. Ю. Марковина // Язык и сознание: Парадоксальная рациональность / отв. ред. Е. Ф. Тарасов. – М. : РАН Институт языкознания, 1993. – С. 118–134.
 193. Марковський В. Проблематика статусу мови в науковій творчості О. Потебні / Володимир Марковський // Українознавство. – 2010. – № 4. – С. 213–216.
 194. Маслова В. А. Лингвокультурология : уч. пособ. для студентов высших учебных заведений / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
 195. Медведєв І. А. Державне управління розвитком університету: теоретично-прикладний аспект : [монографія] / Ігор Анатолійович Медведєв. – Х. : Вид-во Харківського регіонального ін-ту НАДУ «Магістр», 2011. – 220 с.
 196. Медведєв І. А. Соціально-філософські передумови та концептуальні засади ідеї класичного університету з позиції державного управління

- [Електронний ресурс] / Ігор Анатолійович Медведєв. – Режим доступу до тексту : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2010-1/doc/1/06.pdf>.
197. Мельников Г. П. Лингвистические воззрения А. А. Потебни и типология языков / Г. П. Мельников // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 65–89.
 198. Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков / Г. П. Мельников // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики : сб. науч. трудов. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. – С. 13–26.
 199. Мельников Г. П. Системная типология языков: синтез морфологической классификации со стадийной : курс лекций / Г. П. Мельников. – М. : РУДН, 2000. – 73 с.
 200. Никольский В. Университетская автономия и академическая свобода: Взгляд на взаимосвязь традиционных ценностей / В. Никольский // Высшее образование России. – 2008. – № 6. – С. 147–155.
 201. Німчук В. В. Білецький-Носенко Павло Павлович / В. В. Німчук // Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 49–50.
 202. Німчук В. Переднє слово / Василь Німчук // Історія українського правопису: XVI–XX століття : хрестоматія / упорядн.: В. В. Німчук та Н. В. Пуряєва. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 5–26.
 203. Ньюмен Дж. Г. Ідея Університету / Джон Генрі Ньюмен // Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 35–64.
 204. Оболончик Н. «Волинські Афіни»: спроба відродження традицій у міжвоєнний період (20–30-ті роки ХХ ст.) / Наталя Оболончик // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 45–51.
 205. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / Іларіон Огієнко. – Факс. вид. – К. : Обереги, 1994. – 72 с.
 206. Огієнко О. І. Модель дослідницького університету В. Гумбольдта: історія і сучасність / О. І. Огієнко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал СумДПУ імені А. С. Макаренка. – № 5. – 2014. – С. 41–52.
 207. Огієнко О. І. Реформування вищої освіти Німеччини у 90-тих роках

- XX – початку XXI століття / О. І. Огієнко // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи – К. ; Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2012. – Вип. 5 – С. 252–259.
208. Огієнко О. І. Тенденції та особливості глобалізації та інтернаціоналізації вищої освіти: досвід німецькомовних країн / О. І. Огієнко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал СумДПУ імені А. С. Макаренка. – № 8. – 2012. – С. 97–105.
209. Огородникова И. А. Идея университета – проект воплощения идеальной образовательной формы [Электронный ресурс] / Ирина Анатольевна Огородникова, Ангелина Геннадьевна Геринг // Вестник Омского ун-та. Вып. 4. – 1997. – С. 77–80. – Режим доступа к тексту : <http://www.omskreg.ru/vestnik/articles/y1997-i4/a077/article.html#begin>.
210. Огурцов А. П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А. П. Огурцов, В. В. Платонов. – СПб. : РХГИ, 2004. – 520 с.
211. Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження): Бібліографічний покажчик / укл. В. Ю. Франчук, Ф. Х. Широкопад, Ю. Ю. Полякова. – Харків : Харківський Національний ун-т, 2005. – 152 с.
212. Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1962. – 112 с.
213. Ортега-і-Гсссет Х. Місія Університету / Хосе Ортега-і-Гсссет // Ідея Університету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 65–108.
214. Осьмаков Н. В. Психологическое направление в русском литературоведении: Д. Н. Овсянко-Куликовский / Николай Васильевич Осьмаков. – М. : Просвещение, 1981. – 160 с.
215. Павлов В. М. Проблема языка и мышления в трудах В. фон Гумбольдта и в неогумбольдтианском языкознании / В. М. Павлов // Язык и мышление. – М. : Наука, 1967 – С. 152–161.
216. Панченко В. А. Вильгельм фон Гумбольдт. Внутренняя форма языка как отражение самобытности этнической культуры / Варвара Антоновна Панченко // Известия Российского государственного педагогического ун-та им. А. И. Герцена. – СПб. : РГПУ, 2010. – Вып. 124. – С. 396–401.
217. Панченко В. А. Культурно-антропологические основания философии языка В. Фон Гумбольдта : дис. ... кандидата филос. наук : 24.00.01 / Панченко Варвара Антоновна. – Санкт-Петербург, 2010. – 202 с.
218. Панченко В. Принцип ластівки. 150 років тому народився Євген Чикаленко – один із тих, хто «ліпив» українську націю [Електронний

- ресурс] / Володимир Панченко // День. – 2011. – 28 грудня. – № 238. – Режим доступу до тексту : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/princip-lastivki>.
219. Пашкова Н. І. Онтологічне й епістемологічне підґрунтя взаємозв'язків мови і культури як символічних інформаційних структур [Електронний ресурс] / Н. І. Пашкова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету : зб. наук. праць. Філологія. – К. : КНЛУ, 2012. – Вип. 1. – Режим доступу до тексту : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlul/fil/2012_1/zmist.htm.
220. Пащенко Є. М. Караджич / Є. М. Пащенко // Українська літературна енциклопедія : в 5 т. – Т. 2: Д – К. / відп. ред. І. О. Дзевєрін. – К. : Видво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 408.
221. Пилинак В. Антропоцентричні та егоцентричні концепції в лінгвістиці / Валерія Пилинак // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 13–17.
222. Пелікан Я. Ідея Університету. Переосмислення / Ярослав Пелікан ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2009. – 394 с.
223. Пироженко Л. В. Білецький-Носенко Павло Павлович / Л. В. Пироженко // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 250–255.
224. Пікалов В. Університети в публіцистиці та історіософії (VIII Астаховські читання, 25–26 червня 2004, Харків) / Валерій Пікалов // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 294–295.
225. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К. : Наук. думка, 1987. – 208 с.
226. Побірченко Н. С. Костомаров Микола Іванович / Наталія Семенівна Побірченко // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 325–333.
227. Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина – початок ХХ століття) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Побірченко Наталія Семенівна. – Київ, 2001. – 475 с.
228. Побірченко Н. С. Павло Гнатович Житецький / Наталія Семенівна Побірченко // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – С. 449–461.
229. Побірченко Н. С. Потєбня Олександр Опанасович / Наталія Семенівна Побірченко // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. –

- С. 367–375.
230. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / Зинаида Даниловна Попова, Иосиф Абрамович Стернин. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
231. Посохов С. Наближення університетської реформи: Харківський університет і громадська думка в середині XIX ст. / Сергій Посохов // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 228–247.
232. Посохова Л. Історія Харківського колегіуму в контексті становлення системи вищої освіти в Російській імперії / Людмила Посохова // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 64–74.
233. Постовалова В. И. Гумбольдтианство / В. И. Постовалова, Г. В. Рамишвили // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 123–124.
234. Постовалова В. И. Язык как деятельность: Опыт интерпретации концепции В. фон Гумбольдта / Валентина Ильинична Постовалова. – М. : Наука, 1982. – 222 с.
235. Потебня А. А. Автобиографическое письмо / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня А. А. Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 11–14. – (Из истории отечественной философской мысли).
236. Потебня А. А. Аспекты культурной и политической программы Потебни в начале шестидесятых годов. Три письма к Ивану Беликову / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня О. О. Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. – С. 52–64.
237. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. Фрагменты / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика / ред. М. Ф. Овсяников, вступ. ст. и примеч. И. В. Иваньо и А. И. Колодной. – М. : Искусство, 1976. – С. 286–461. – (История эстетики в памятниках и документах).
238. Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика / ред. М. Ф. Овсяников, вступ. ст. и примеч. И. В. Иваньо и А. И. Колодной. – М. : Искусство, 1976. – С. 35–220. – (История эстетики в памятниках и документах).
239. Потебня А. А. Об изучении иностранных языков детьми / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня О. О. Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. – С. 139–

- 140.
240. Потебня А. А. Общий литературный язык и местные наречия / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня О. О. Мова, національність, денаціоналізація. Статті і фрагменти / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. – С. 122–137.
241. Потебня А. А. Проблема денаціоналізації / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня О. О. Мова, національність, денаціоналізація. Статті і фрагменти / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. – С. 67–75.
242. Потебня А. А. Язык и народность / Александр Афанасьевич Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика / ред. М. Ф. Овсяников, вступ. ст. и примеч. И. В. Иваньо и А. И. Колодной. – М. : Искусство, 1976. – С. 253–285. – (История эстетики в памятниках и документах).
243. Потебня в последние годы своей жизни о перспективах украинского языка (Из воспоминаний Д. Н. Овсянико-Куликовского) // Потебня О. О. Мова, національність, денаціоналізація. Статті і фрагменти / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. – С. 145–147.
244. Потебня й актуальні питання мови та культури : зб. наук. праць / від. ред. В. Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – 368 с.
245. Потебня О. О. Поезія усна й писемна / Олександр Опанасович Потебня // Потебня О. О. Естетика і поетика слова : збірник / упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної ; [пер. з рос.]. – К. : Мистецтво, 1985. – С. 166–173. – (Пам'ятки естетичної думки).
246. Потоцький В. Міжнародний симпозіум «Університети й нації в Російській імперії 19 ст. (Харківський та Віленський навчальні округи)» (Харків, 16 жовтня 2003 р.) / Вячеслав Потоцький, Сергій Серяков // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків ; Київ : Критика, 2004. – Вип. 6. – С. 229–240.
247. Пресняков О. П. А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX – начала XX века / О. П. Пресняков / науч. ред. А. В. Чичерин. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 229 с.
248. Пресняков О. П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А. А. Потебни / О. П. Пресняков. – М. : Художественная литература, 1980. – 218 с.
249. Протченко И. Ф. Ф. И. Буслаев – выдающийся филолог и педагог / И. Ф. Протченко // Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка : уч. пособ. для студентов пединститутов по специальности «Русский язык и литература». – М. : Просвещение, 1992. – С. 7–24.
250. Пчілка О. Павло Житецький. Нарис / Олена Пчілка // Потужна сила рідного слова. До 100-ліття виходу в світ перших українськомовних

- видань Східної України / упоряд. Н. М. Сидоренко. – Полтава : РІК, 2005. – С. 160–165.
251. Рагозин Н. П. Посмодернистская версия университета / Н. П. Рагозин // Вісник Донецького національного ун-ту економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського : науковий журнал. Серія: Гуманітарні науки. – 2011. – Вип. 2. – С. 93–97.
252. Радченко О. А. Апостол родного языка / Олег Анатольевич Радченко // Вайсгербер Йохан Лео. Родной язык и формирование духа / вступ. ст. и коммент. О. А. Радченко ; [пер. с нем.]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – С. 3–39. – (История лингвофилософской мысли).
253. Радченко О. А. Понятие языковой картины мира в немецкой философии языка XX века / Олег Анатольевич Радченко // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6. – С. 140–159.
254. Радченко О. А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства / Олег Анатольевич Радченко. – М. : Метатекст, 1997. – Том 1. – 308 с.
255. Радченко О. А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства / Олег Анатольевич Радченко. – 2-е изд., испр и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 312 с. – (История лингвофилософской мысли).
256. Рамишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания / Г. В. Рамишвили // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / общ. ред. Г. В. Рамишвили ; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 2000. – С. 5–36.
257. Рамишвили Г. В. От сравнительной антропологии к сравнительной лингвистике / Г. В. Рамишвили // Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С. 309–317.
258. Ридингс Б. Университет в руинах / Билл Ридингс ; под общ. ред. М. А. Гусаковского ; [пер. с англ. А. М. Корбута]. – Минск : БГУ, 2009. – 248 с.
259. Романенко Е. К. Философия языка В. фон Гумбольдта и её влияние на философско-лингвистические, этнопсихологические и антропологические учения в Германии XIX – XX вв. : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.03 / Романенко Ефим Константинович. – Москва, 2011. – 160 с.
260. Романенко Е. К. Язык и мышление в философско-лингвистических учениях В. фон Гумбольдта и Х. Штайнталя / Ефим Константинович Романенко // Философские науки. – 2010. – № 8. – С. 108–121.
261. Романова Н. В. До питання про емотивну енергетику (На матеріалі германських текстів молитви «Отче наш») / Наталья Васильевна Романова // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. праць / відп. ред.

- О. О. Тараненко. – К. : Видавничий центр, 2009. – Вип. 9. – С. 394–399.
262. Романчук С. Психолінгвістичні засади філософії мови О. Потебні в контексті формування культури мови та комунікації у студентів ВНЗ / Світлана Романчук // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 19. – С. 292–296.
263. Ростиславлева В. П. Вильгельм фон Гумбольдт и его модель университета: взгляд из XXI века / Наталья Васильевна Ростиславлева // Cogito. – Ростов-на-Дону : Логос, 2006. – С. 333–345.
264. Ростиславлева В. П. Идеи Вильгельма фон Гумбольдта в ракурсе понятия «Бидермайер» / Наталья Васильевна Ростиславлева // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории / под ред. Л. П. Репиной. – М. : Либроком, 2008. – Вып. 25. – С. 376–390.
265. Ростиславлева В. П. Историографическая рефлексия наследия В. фон Гумбольдта / Наталья Васильевна Ростиславлева // Вестник РГГУ. Серия: Историография. – М. : РГГУ, 2009. – № 4/09. – С. 79–90.
266. Ростиславлева В. П. Наследие Вильгельма фон Гумбольдта (1767–1835): взгляд из XXI в. / Наталья Васильевна Ростиславлева // Гуманитарные чтения РГГУ 2008 / под ред. Е. И. Пивовара. – М. : РГГУ, 2009. – С. 89–120.
267. Ростиславлева В. П. Основатель Берлинского университета В. фон Гумбольдт как мыслитель и политик / Наталья Васильевна Ростиславлева // Новая и новейшая история. – 2009. – № 3. – С. 179–197.
268. Ростиславлева В. П. Университет Гумбольдта и развитие либеральных традиций в Германии XIX в. / Наталья Васильевна Ростиславлева // Гумбольдтовские чтения : материалы международной конференции 24–25 сентября 2009 г. / под ред. Е. И. Пивовара. – М. : РГГУ, 2010. – С. 28–41.
269. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / Віталій Макарович Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
270. Руска правопись зі словарцем // Історія українського правопису: XVI–XX століття : хрестоматія / ред. О. В. Осадча, М. А. Щипська. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 122–146.
271. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. / Федір Савченко. – Харків, Київ : Державне видавництво України, 1930. – 415 с.
272. Савченко І. Наукова спадщина Павла Житецького з питань українського правопису / І. Савченко // Київська старовина. – 2007. – № 3. – С. 37–42.
273. Самчук Л. «Не перестану працювати, поки живу...» / Л. Самчук // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 65–69.

274. Сарбей В. Г. Національне відродження України / Віталій Григорович Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки).
275. Сеше А. Программа и методы теоретической лингвистики. Психология языка / Альбер Сеше ; вступ. ст. В. М. Алпатова ; [пер. с фр.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 264 с. – (Женевская лингвистическая школа).
276. Серяков С. Єзуїтське шкільництво як чинник національно-культурного розвитку польської історіографії ХІХ–ХХ ст. / Сергій Серяков // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Спеціальне видання: Університети та нації в Російській імперії. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 23–44.
277. Ситняк Р. М. О. О. Потебня та Г. Пауль про семантику слова на підґрунті загальної теорії мови В. Фон Гумбольдта / Р. М. Ситняк // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. праць / відп. ред. О. О. Тараненко. – К. : Видавничий центр, 2009. – Вип. 9. – С. 76–80.
278. Сикорский И. А. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса): Доклад в Клубе русских националистов в Киеве 7 февраля 1913 года Русские и Украинцы [Электронный ресурс] / Иван Алексеевич Сикорский Русская расовая теория до 1917 года : сборник оригинальных работ русских классиков / под ред. В. В. Авдеева. – М. : ФЭРИ-В, 2004. – Вып. 1. – Режим доступа к тексту : <http://www.velesova-sloboda.org/ antrop/sikorski03.html>.
279. Скорик М. М. Теорія мови О.Потебні: філософсько- культурологічний аналіз : дис. ... канд. філософ. Наук : 09.00.04 / Марфа Михайлівна Скорик. – К. : . – Київ, 1996. – 163 с.
280. Согомонов А. Назад в университет! Меняющаяся прагматика знания и университетская идентичность в эпоху высокой современности [Электронный ресурс] / Александр Согомонов // Отечественные записки. – 2002. – № 2 (3). – Режим доступа к тексту : <http://www.strana-oz.ru/2002/ 2/nazad-v-universitet>.
281. Солodka С. С. Засади моделювання мовної картини світу українців найдавнішого періоду: За «Матеріалами для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ» І. Срезневського / С. С. Солodka // Лінгвістика. – 2011. – № 1(22). – С. 35–44.
282. Солонин Ю. Н. Наследие Гумбольдта и современная культурологическая мысль / Ю. Н. Солонин, А.-К. И. Забулионите // Культурологические чтения. Научно-теоретический альманах. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2005. – 179 с.
283. Сорокин Ю. А. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения / Юрий Александрович Сорокин, Евгений Фёдорович Тарасов, Александр Маркович Шахнарович / отв. ред. А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1979. – 328 с.
284. Сталюнас Д. Національна політика Російської імперії в Північно-

- Західному краї та питання про вищий навчальний заклад після польського повстання 1863–1864 років / Дарюс Сталюнас // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7: Спец. видання: Університети та нації в Російській імперії / за ред. В. Кравченка. – Харків ; Київ : Критика, 2005. – С. 214–227.
285. Степашко Л. А. Философия и история образования : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Лилия Анатольевна Степашко. – М. : Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. – 272 с.
286. Стоянов І. А. Міклошич / І. А. Стоянов // Українська літературна енциклопедія : в 5 т. – Т. 3: К – Н. / відп. ред. І. О. Дзевєрін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – С. 373.
287. Строецкая Е. В. Идея и миссия современного университета / Е. В. Строецкая // Вопросы образования. – 2009. – № 4. – С. 67–81.
288. Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору / Микола Федорович Сумцов. – Харків : Печатне діло, 1910. – 37 с.
289. Сумцов М. Спогади й замітки про Потебню / Микола Сумцов // Бюлетень Редакційного комітету для видання творів Потебні. – Харків, 1922. – Ч. 1. – С. 59–69.
290. Сумцов Н. Гатцук (Н. С.) / Николай Сумцов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. VIII (15): Гальберг – Германей / под. ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1892. – 478 с.
291. Сумцов Н. Ф. Кафедра истории русского языка и словесности в Харьковском университете с 1805 по 1905 год / Н. Ф. Сумцов. – СПб. : Типография АН, 1905. – 21 с.
292. Сухих С. И. Теоретическая поэтика А. А. Потебни / С. И. Сухих. – Нижний Новгород : КиТиздат, 2001. – 287 с.
293. Тарасов Е. Ф. Тенденции развития психолингвистики / Евгений Фёдорович Тарасов / отв. ред. Ю. А. Сорокин. – М. : Наука, 1987. – 168 с.
294. Тарнас Р. История западного мышления / Ричард Тарнас ; [пер. с англ. Т. А. Азаркович]. – М. : Крон-Пресс, 1995. – 448 с.
295. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
296. Теплий І. Перекладознавча концепція Івана Франка / Іван Теплий // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологія. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 51. – С. 53–83.
297. Терепиший С. О. Стандартизація вищої освіти: спроба філософського аналізу : монографія / Сергій Терепиший. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 197 с.
298. Толстой Н. И. О предмете этнолингвистики и её роли в изучении

- языка и этноса / Н. И. Толстой // Ареальные исследования в языкознании и этнографии (язык и этнос) : сборник научных трудов / отв. ред. Н. И. Толстой ; АН СССР, Ин-т этнографии. – Ленинград : Наука, 1983. – С. 181–190.
299. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Никита Ильич Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
300. Топоров В. Н. Сравнительно-историческое языкознание / В. Н. Топоров // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 486–490.
301. Торосян В. Г. История образования и педагогической мысли : учебник для студентов высших учебных заведений / Вардан Григорьевич Торосян. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 352 с.
302. Турун О. Л. Неогуманизм и педагогическая практика Германии и России в XIX веке / О. Л. Турун // Вестник Ставропольского государственного ун-та. – Ставрополь : СГУ, 2007. – Вып. 48. – С. 157–162.
303. Українські народні пісні в записах Олександра Потебні / упоряд., вступ. ст. і приміт. М. К. Дмитренка. – К. : Музична Україна, 1988. – 311 с.
304. Уфимцева Н. В. Языковое сознание: динамика и вариативность / Наталья Владимировна. – М. : Институт языкознания РАН, 2011. – 252 с.
305. Ушинский К. Д. Родное слово / Константин Дмитриевич Ушинский // Ушинский К. Д. Собрание сочинений : в 10 т. – Т. 2: Педагогические статьи 1857–1861 гг. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1948. – С. 554–574.
306. Франко І. Відповідь критикові «Перебенді» / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 27: Літературно-критичні праці (1886–1889) / ред. С. В. Щурат, М. Т. Яценко. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 308–311.
307. Франко І. Гесіод і його твори / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 8: Поетичні переклади та переспіви / ред. А. О. Білецький. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 289–312.
308. Франко І. Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 39: Літературно-критичні праці (1911–1914) / ред. В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 7–20.
309. Франко І. Нові праці про Україну / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1886–1889) / ред. С. В. Щурат, М. Т. Яценко. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 187–195.
310. Франко І. Передмова [до збірки «Поєми»] / Іван Франко // Франко І.

- Зібрання творів : у 50 т. – Т. 5: Поезія / ред. Ф. П. Погребенник. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 7–8.
311. Франко І. П. Житецкий. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список её / Иван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 33: Літературно-критичні праці (1900–1902) / ред. П. Й. Колесник. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 30–50.
312. Франко І. Розбір думи про бурю на Чорнім морі / Иван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895) / ред. В. Л. Микитась, А. М. Халімончук. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 195–198.
313. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / Віра Юріївна Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
314. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Ревекка Марковна Фрумкина. – М. : Академия, 2008. – 320 с.
315. Фурман М. Вильгельм фон Гумбольдт и Берлинский университет / Манфред Фурман // Вопросы образования. – 2010. – № 3. – С. 32–47.
316. Хайруллин И. И. Философские идеи в наследии А. А. Потебни : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.03 / Хайруллин Ирек Ильдусович. – Мурманск, 2008. – 211 с.
317. Хайруллин И. И. Язык как социальный феномен в концепциях В. фон Гумбольдта и А. А. Потебни / Ирек Ильдусович Хайруллин // Вестник МГУ. – Т. 10. – 2007. – № 3. – С. 468–472.
318. Хвостов В. М. Социология. Исторический очерк учений об обществе / Вениамин Михайлович Хвостов. – 2-е изд. – М. : ЛИБРОКОМ, 2011. – 354 с.
319. Холодова Н. В. Тракткування понять аглютинації та аглютинативного типу мови у лінгвістиці ХІХ–ХХ ст. / Н. В. Холодова // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство : міжвузівський зб. наук. статей / гол. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ : БДПУ, 2010. – Вип. 5. – С. 45–53.
320. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии : уч. пособ. для филологов и культурологов / Александр Тимофеевич Хроленко / ред. В. Д. Бондалетов. – 4-е изд. – М. : Флинта; Наука, 2008. – 184 с.
321. Чайка Л. В. Дослідження вербальних конфліктів (Допрогматичний період) / Л. В. Чайка // Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи : зб. наук. праць. – К. : Логос, 2010. – Вип. 5. – С. 223–233.
322. Чехович К. Олександр Потебня український мислитель-лінгвіст / Константин Чехович ; ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава : Друкарня о. о. Василян у Жовкві, 1931. – 179 с. – (Праці Українського наукового інституту. Т. 4. Серія фільольогічна. Кн. 1).

323. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. / під заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 3–162.
324. Чувпило Л. А. Индологическое наследие Д. Н. Овсянико-Куликовского / Л. А. Чувпило // Вісник Харківського державного університету. № 411: Спадщина Д. М. Овсянико-Куликовського та сучасна філологія. – Харків : ХДУ, 1998. – С. 224–227.
325. Шевельов Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило / Юрій Шевельов. – Вінніпег : УВАН, 1954. – 79 с.
326. Шевельов Ю. Кость Михальчук / Юрій Шевельов. – Вінніпег : УВАН, 1952. – 40 с.
327. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання: спроба реконструкції цілісного образу науковця / Юрій Шевельов // Потебня О. О. Мова, національність, денаціоналізація. Статті і фрагменти / упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. – С. 7–46.
328. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.
329. Шевельов Ю. Чернігівщина у формуванні нової української мови / Юрій Шевельов. – Париж ; Нью-Йорк, 1961. – 15 с.
330. Шевченко Л. І. Концептуалізоване поняття «вербалізація думки» в О. Потебні й теорії інтелектуалізації літературної мови / Л. І. Шевченко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 33. – С. 7–10.
331. Шелер М. Университет и народный университет / Макс Шелер // Логос 1991–2005. Избранное : в 2 т. / под ред. В. В. Анашвили, А. Л. Погорельского. – М. : Территория будущего, 2006. – Т. 1. – С. 305–351. – (Университетская библиотека Александра Погорельского).
332. Шелухин С. Значіння рідної мови для народности й творчости / Сергій Шелухин. – К. : Український учитель, 1911. – 34 с.
333. Широкоград Ф. Х. Потебня Олександр Опанасович / Ф. Х. Широкоград // Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження) : бібліографічний покажчик / укл. В. Ю. Франчук, Ф. Х. Широкоград, Ю. Ю. Полякова. – Харків : Харківський національний ун-т, 2005. – С. 3–8.
334. Шнедельбах Г. Университет Гумбольдта / Герберт Шнедельбах // Логос 1991–2005. Избранное : в 2 т. / под ред. В. В. Анашвили, А. Л. Погорельского. – М. : Территория будущего, 2006. – Т. 1. – С. 11–25. – (Университетская библиотека Александра Погорельского).
335. Шологон Л. І. Українські педагогічні товариства Галичини та Буковини 80-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... кандидата іст. наук :

- 07.00.01 / Шологон Лілія Іванівна. – Чернівці, 2003. – 229 с.
336. Шпет Г. Г. Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы Гумбольдта / Густав Густавович Шпет. – 3-е изд., стер. – М. : КомКнига, 2006. – 216 с. – (Академия фундаментальных исследований: философия).
337. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения): Извлечения / Гейман Штейнталь // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд., доп. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 127–135.
338. Штеппа П. Заборона українського слова в Росії / П. Штеппа. – Торонто : Вид-во просвітної комісії Руського народного союзу, 1916. – 59 с.
339. Шулежкова С. Г. История лингвистических учений : учебное пособие для студентов филологических факультетов / Светлана Григорьевна Шулежкова. – М. : Флинта, Наука, 2004. – 400 с.
340. Щербакова М. Ф. Из воспоминаний о Д. Н. Овсяннико-Куликовском / М. Ф. Щербакова // Русская речь. – 1973. – № 4. – С. 102–107.
341. Юдко Л. В. Мовна та концептуальна картини світу як відродження свідомості нації / Людмила Віталіївна Юдко // *Studia Linguistica*. – 2010. – Вип. 5. – С. 292–298.
342. Южанинова Е. В. Влияние педагогической мысли конца XVIII – начала XIX вв. на становление педагогики Германии : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Южанинова Елена Владимировна. – Екатеринбург, 2006. – 177 с.
343. Язвінська Л. Концептуальна картина світу як відродження менталітету нації / Л. Язвінська // Мовні і концептуальні картини світу : збірник наукових праць. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 29. – С. 396–400.
344. Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка / Борис Владимирович Якушин / отв. ред. Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1984. – 136 с.
345. Ясперс К. Идея Университету / Карл Ясперс // Идея Университету : антологія / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2002. – С. 109–166.
346. Ястребцева А. В. Миссия университета. Философский взгляд / Анастасия Валерьевна Ястребцева // *Философские науки*. – 2008. – № 11. – С. 5–6.
347. Яцюк В. Кобзаревий «Буквар». Післямова / Володимир Яцюк // Шевченко Т. Г. буквар південноруський 1861 року: для молодшого та середнього шкільного віку / упор. М. М. Ілляша. – К. : Веселка, 1991. – С. 53–62.
348. Knoop K. Einführung in die Geschichte der Pädagogik. Pädagogen-Porträts aus vier Jahrhunderten / K. Knoop, Schwab M. – Wiebelsheim : Quelle u. Meyer, 1999. – 318 s.

349. Moraw P. Universitäten, Gelehrte und Gelehrsamkeit in Deutschland vor und um 1800 / P. Moraw // Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert / Hrsg. von Rainer Ch. Schwinges. – Basel, 2001. – S. 12–23.
350. Müller R. A. Geschichte der Universität. Von mittelalterlichen Universität deutschen Hochschule / R. A. Müller. – München, 1990. – 332 s.
351. Reble A. Geschichte der Pädagogik / A. Reble. – Stuttgart : Ernst Klett Verlag, 1959. – 336 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Відомості про науково-просвітницьку діяльність видатних діячів науки і культури ХІХ – початку ХХ століття

Білецький-Носенко Павло Павлович (1774–1856) – український педагог, мовознавець, перекладач і письменник. Науково-педагогічна діяльність П. Білецького-Носенка розпочиналась як аматорська після виходу у відставку з військової служби. Нахил до педагогічної роботи, любов до дітей і словесності та природне відчуття мови за кілька років зробили професіонала з дилетанта, який не мав спеціальної підготовки, адже освіту П. Білецький-Носенко здобув у Петербурзькому Шляхетському сухопутному кадетському корпусі. За свідченням А. Воробйової 1-й кадетський корпус мав готувати не тільки офіцерів, але й чиновників, дипломатів суддів і навіть акторів, тому особлива увага приділялася вивченню іноземних мов [49, с. 5]. Досконале володіння кількома живими іноземними мовами й латиною стало в нагоді, коли відставний капітан відкрив 1801 року на Полтавщині невеликий (12 осіб) пансіон для дворянських дітей. П'ять разів на тиждень у першій половині дня в пансіоні проводилися заняття з латинської, французької, німецької та російської мов, особливу увагу викладач приділяв перекладу текстів з російської на іноземну і навпаки. Протягом тижня проводилися заняття з риторики, поезії, міфології, історії мистецтва, історії стародавнього світу, нової та російської історії, а у вихідні вихованці знайомилися з найкращими творами світової літератури. Учителю сам успішно займався перекладацькою діяльністю, перекладає російською твори Ж.-Ж. Руссо, Ф. Шіллера, Р. Шерідана, А. Лафонтена, німецьких романтиків; він один з перших в Україні почав перекладати байки І. Крилова українською. Суголосно з ідеями В. фон Гумбольдта, від своїх учнів Павло Павлович вимагав свідомого розуміння того, що вони вивчали, прагнучи виховати гармонійно розвинену й освічену особистість. При цьому він спирався на педагогічні ідеї Г. Сковороди, з одного боку, намагаючись розпізнати й розвивати в учнів природні навички й здібності. З другого, намагаючись вчити того, що сам добре знав і вмів. Його перу належить роман «Зиновий Богдан Хмельницький. Историческая картина событий, нравов и обычаев XVII века в Малороссии» (1829). Так, серед вихованців пансіону був відомий російський історик М. Маркевич. У маєтку П. Білецького-Носенка була багата бібліотека, що налічувала кілька тисяч томів українською, російською, польською, латиною, французькою, німецькою, вона постійно поповнювалася періодичними виданнями, адже її власник стежив за літературними й науковими новинками і залучав до того своїх учнів. За

майже сорок років діяльності пансіону П. Білецький-Носенко підготував більше ста учнів, які успішно, а часом і блискуче складали іспити до вищих навчальних закладів. З 1810 року його запрошують штатним наглядачем повітового училища, а з 1812-го – почесним наглядачем училищ Прилуцького повіту.

Як любитель словесності й викладач мов П. Білецький-Носенко переймається проблемами рідного слова. Це захоплення має уже не аматорський характер. Починаючи з 1812 року, він підтримує тісні контакти з Російською академією наук та іншими науковими установами, маючи членство у Товаристві наук у Харківському університеті (з 1817), Товаристві любителів російської словесності при Московському університеті, Московському товаристві дослідників природи, Вільному економічному товаристві в Петербурзі (з 1824). У цьому контексті з'являються його філологічні праці «Грамматика малоросійської мови» (1821), «Істотні властивості поезії і риторики» (1821), «Про мову малоруську» (1838), «Про перші гражданські літери в Росії», «Лінгвістичні пам'ятки повір'їв у малоросіяні...», «Грамматика південно-руської мови» (1843) [222].

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845–1929) – польський і російський лінгвіст, засновник казанської лінгвістичної школи. Підтримував не лише наукові контакти з О. Потебнею, а й з іншими видатними українськими філологами, зокрема з І. Франком і В. Гнатюком, у статті з «З фольклорних дрібниць» високо оцінив діяльність В. Гнатюка. Як і О. Потебня, І. Бодуен де Куртене був самостійно мислячим ученим, хоча й відчув у молоді роки вплив праць Г. Штейнталя, в яких інтерпретувалися ідеї Гумбольдта. У 1867 році, перебуваючи в закордонному відрядженні, він учився в А. Шлейхера, проте, як і О. Потебня, критикував його за натуралізм і догматизм, підкреслюючи, що мова не є живим організмом і її не можна розглядати у відриві від людини. Пройшовши складний шлях в опануванні цього питання і на якомусь етапі навіть визнаючи мову за одну з фізіологічних функцій людського організму, учений урешті-решт намагається поєднати психічну й соціальну природу мови. І. Бодуен де Куртене наполягав на чіткому розмежуванні у мові описового й історичного аспектів, оскільки, наслідуючи В. фон Гумбольдта, вважав, що кожна наявна мовна система є водночас і засобом спілкування і одним із чинників історичного розвитку мови. У цій системі наявні і відносно стійкі явища, і вмираючі рудименти, і здатні до розвитку зародки майбутньої системи. Цим діалектичний синхронізм І. Бодуена де Куртене, на думку Я. Лої, відрізняється від статичного синхронізму Фердінанда де Сосюра [183; с. 235–236]. В. Франчук припускає, що знайомство з О. Потебнею відбулося 1876 року, коли Бодуен де Куртене приїздив до Харкова, здійснивши спробу зайняти місце викладача на кафедрі слов'янських нарідів [312; с. 213]. Рада Харківського університету

відхилила його кандидатуру, адже І. Бодуена де Куртене вважали неблагонадійним за його підтримку національних рухів. Учений послідовно й пристрасно обстоював право українського, польського, білоруського, естонського, латиського, литовського й єврейського народів на самовизначення. Зокрема у своїх пізніх працях він виступав за вільний розвиток української мови й культури («Про з'їзд славистів і про платонічний панславизм», 1903), за право українців на шкільництво рідною мовою («Українське питання з позанаціонального погляду», 1913), підтримував прагнення галичан утворити у Львові національний університет («Українські університети в Польській державі», 1922), стверджував, що українська мова є окремою східнослов'янською мовою («Кілька слів про об'єктивну та суб'єктивну самобутність України з погляду мовного, племінного, національного й державного», 1925), засуджував спроби польського уряду, підтримані частиною польських учених, замінити назву «Україна» на «Мала Русь» («Про національне питання», 1926) [97; с. 53]. В. Франчук вказує також на те, що вчені посилали один одному праці своїх учнів, і що завдяки посередництву І. Бодуена де Куртене відбувся обмін науковими дослідженнями між О. Потебнею та учнем А. Шлейхера, відомим німецький славистом, А. Лескіним, який високо цінував науково-дослідницький здобуток свого українського колеги [312; с. 213–214].

Буслаєв Федір Іванович (1818–1897) – російський філолог і мистецтвознавець, цікавився українським фольклором. Автор досліджень з мовознавства, в яких намагався встановити зв'язок історії мови з життям народу, його звичаями, віруваннями, обрядами, переказами, зокрема у праці «Про викладання вітчизняної мови» (ч. 1–2, 1844), рецензії на «Збірник українських пісень» М. Максимовича (1849), статті «Про епічні вирази української поезії» (1850), «Про народну поезію в давньоруській літературі» (1859) [139; с. 254].

Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – український педагог, лексикограф, етнограф, літературознавець, історик, письменник, публіцист, громадсько-культурний діяч. Як стверджує Н. Антоненко, життєва активність спонукала його вже в 19 років узяти участь у публічному обговоренні нагальних учительських проблем. З його ініціативи 1906 року було створено київське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, а також Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної культури, в проекті статуту якої визначалися стратегічні напрями реорганізації школи в Україні [10; с. 438]. Н. Антоненко зазначає: «... найпершими заходами на шляху створення системи національної освіти автори цього документа вважали впровадження загального безплатного обов'язкового початковою навчання для всіх дітей, забезпечення наступності між нижчою, середньою та вищою школами, реалізацію права всіх народів, в тому числі й українського, навчатися рідною мовою,

введення в середніх школах і університетах курсів вивчення української мови, літератури, а також географії та історії України» [10; с. 444]. У ці часи Б. Грінченко вступив до Київської української громади та до Загальної безпартійної української організації, став спочатку одним із організаторів Української демократичної, потім одним із засновників Української радикальної і, нарешті, лідером Української демократично-радикальної партії; у програмних документах усіх цих організацій обов'язково наголошувалося на необхідності викладання в навчальних закладах рідною мовою учнів [10; с. 443]. У першій щоденній українській газеті «Громадська думка», до редакційного комітету якої входив і Борис Дмитрович, він друкує статті теоретичного характеру «Якої нам треба школи» (1906) і «Народні вчителі і українська школа» (1906), які пізніше виходять окремими брошурами.

Житецький Павло Гнатович (1836–1911) – український педагог, філолог, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН (1898), член НТШ у Львові (з 1903). Своє життя П. Житецький присвятив педагогічній діяльності. Уже за студентських років брав участь у роботі недільних шкіл, а з 1862 р. викладав «методику объяснительного чтения» на вчительських курсах у Києві, які готували вчителів для сільських шкіл. Н. Побірченко зазначає, що така методика виправдовувала себе за умов, коли реалізувалася народною мовою і несуперечно народному світогляду, тому на заняттях П. Житецький розмовляв українською мовою, розповідав про історію українського народу, народний світогляд [227; с. 450–451]. У 1868–1880 і 1882–1893 рр. він працював у навчальних закладах Києва, зокрема в Колегії Павла Галагана, де його учнями були А. Кримський і М. Марковський. Як активний учасник Київської громади й один з фундаторів Відділу Імператорського Російського географічного товариства в Києві, П. Житецький у своїй громадській, науковій і педагогічній діяльності виступає насамперед супроти русифікаторської політики в освіті, що, на його думку, збільшувала кількість розумових калік серед українців. П. Житецький започаткував розвиток української історичної фонетики як спеціальної лінгвістичної дисципліни. 1876 року виходить «Нарис звукової історії малоруського наріччя» – перша праця з історії фонетики української мови, де історії звукових явищ української мови досліджується не у відокремленні, розрізненні, а в їх внутрішньому зв'язку й діахронічній послідовності.

У працях «Опис Пересопницького рукопису XVI ст.» (1876), «Про Пересопницький рукопис» (1878), «Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII та XVIII ст.» (1889), «Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського» (опуб. 1914) П. Житецький започаткував і розвинув новий напрям українського мовознавства – історію української літературної мови. У цих і решті праць учений дослідив функціонування у XVII–XVIII віках двох типів старої

літературної мови – слов'яно-української, яка продовжувала церковнослов'янську традицію, і книжної української мови, яка поєднувала стару писемну традицію з елементами живого народного мовлення. Він прослідкував еволюцію обох типів літературних мов у їх взаємодії з народнорозмовною та занепад під впливом русифікації у XVIII ст. П. Житецький першим довів значення «Енеїди» І. Котляревського для формування нової української літературної мови.

У праці «Про переклади Євангелія малоруською мовою» (1905) П. Житецький заклав основи теорії й практики українського перекладу біблійних текстів. Саме у 1905 році до перекладу Першої й Другої Книги Буття звертається і Франко, який у перекладі біблійних текстів намагається поєднати засоби художнього й наукового перекладів. Маємо зазначити, що питання перекладу книг Святого Письма українською мовою було принциповим у контексті політики лінгвоциду, адже Валуєвській циркуляр певною мірою спровокований українським перекладом Ф. Морачевського Євангелія, який було заборонено спеціально створеною комісією, а відразу ж після того, на що вказує В. Сарбей, було видано циркуляр, який не дозволяв друкування українською мовою книг двох типів – духовного змісту і навчальних [273; 1 с. 87–188].

П. Житецький багато зробив для розвитку української лексикографії. Він взяв участь у підготовці «Словника української мови» (1907–1909) під редакцією Б. Грінченка. Зібраний ученим лексикографічний матеріал (понад 10 000 карток) використано для «Історичного словника української мови» (1930–1932).

Караджич Вук Стефанович (1787–1864) – сербський філолог, фольклорист, етнограф та історик, один з найвидатніших діячів сербського національного відродження. Збирав фольклор на території Сербії, Чорногорії, Далмації, Хорватії, Воєводини і видав «Малий слов'яно-сербський пісенник простого народу» (1814), «Сербські народні казки» (1821), «Сербські народні пісні» (т. 1–4, 1823–1833), «Сербські народні приказки» (1836). За мотивами виданих Караджичем народних пісень Тарас Шевченко написав вірш «Подражаніє сербському». Сербський учений розробив на народнорозмовній основі принципи мовної і правописної реформи [219; с. 408].

Лавровський Микола Олексійович (1825–1899) – український філолог-славіст, професор Харківського університету (1855–1875), автор праць з мовознавства, історії давньоруської педагогіки, історії літератури, зокрема «Про візантійський елемент у мові договорів руських з греками» (1853), «Про давньоруські училища» (1854), «Пам'ятки старовинного руського виховання» (1861), «Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині» (1879), статей про творчість М. Гоголя [27; с. 121–122].

Лавровський Петро Олексійович (1827–1886) – український філолог-славіст, професор Харківського університету (1851–1869), доктор

слов'яно-руської філології, саме він зацікавив свого талановитого учня О. Потебню славістикою. Багато своїх досліджень цей учений присвятив питанням історії українського народу та його мови, а також взаємодії української мови з іншими слов'янськими мовами, серед яких «Огляд визначних особливостей нарiччя малоруського порiвняно з великоруським та iншими слов'янськими нарiччями» (1859), «З питання про пiвденноруську мову» (1861), «Про деякi фонетичнi й граматичнi особливостi пiвденноруської (малоруської) мови, не схожi з великоруською» (1863). У цих працях учений висловлював думку про українську мову як самостiйну серед iнших слов'янських, зробивши ряд наукових вiдкриттiв, пов'язаних з українським словотвором, українськими дифтонгами тощо. Кiлька праць П. Лавровський присвятив проблемi походження української мови «Про мову пiвнiчних руських лiтописiв» (1852), «Вiдповiдi на листи п. Максимовича до п. Погодiна про нарiччя малоруське» (1861), «Лист до п. Погодiна: Щодо питання про пiвденноруську мову» (1861), «Щодо питання про пiвденноруську мову: лист до редактора» (1861) [28; с. 122].

Франц Мiклошич (1813–1891) – австрiйський i словенський мовознавець, родоначальник порiвняльно-iсторичного вивчення граматики слов'янських мов. Автор праць з лексики, топонiмики й ономастики слов'янських мов i праць про етнографiю та лiтературу слов'янських народiв: «Словник старослов'янської мови» (1850), «Порiвняльна грамика слов'янських мов» (т. 1–4, 1852–1875), де охарактеризував також особливостi української мови. Цей учений одним з перших захiдноєвропейських мовознавцiв обстоював самобутнiсть української мови, опублiкувавши 1852 року докладний нарис фонетики української мови. У серiї «Слов'янська бiблiотека» (т. 1, 1851) Мiклошич надрукував кiлька десяткiв українських приповiдок, надiсланих йому Я. Головацьким та Г. Iлькевичем. Він пiдтримав зусилля галицьких українцiв оперти свою лiтературну мову на народну основу [285, с. 373; 102, с. 345].

Додаток Б
Десять мовних заповідей свідомого громадя І. Огієнка

І. Огієнко

«Десять мовних заповідей свідомого громадянина»

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Вживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови – то ступінь культурного розвитку народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу [205; с 11–12].